

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192915

UNIVERSAL
LIBRARY

रत्नमहाल

लेखक

श्री. एकनाथ सखाराम रेगे

प्रकाशक :

श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस,

३६४ ठाकुरद्वार.

मुंबई.

१९३४

किंमत १२ आणे

मुद्रक : CHECKED 1958

रामचंद्र काशीनाथ तटणीस,

श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस,

३६४ ठाकुरद्वार, मुंब नं. २.

दोन शब्द

“ कांदीतरी लिहावे ” ही तीव्र इच्छा आणि स्वतंत्र रचनेबद्दल आत्म-विश्वासाचा अभाव या कारणीत सांपडलों असतां एक इंग्रजी कादंबरी-तिचें नांवही आतां आठवत नाही-विद्यार्थी दर्शेत असतां दहाबारा वर्षांपूर्वी माझ्या वाचनांत आली. लेखनाचा ओनामा करण्यास ह्या कादंबरीच्या रूपांतरांचा पांगुळगाडा माझ्या उपयोगी पडेल या आशेनें मी ती रूपांतरित केली. बरीच वर्षे ती तशीच पडून होती. विहार पत्र जन्माला आल्यावर नव्या कादंबरीची आवश्यकता त्याच्या चालकांना भासूं लागली. माझ्या या कादंबरीचें गुपित माझे मित्र श्री. मं. प. नाबर यांनाच फक्त माहित होतें पण त्यांनीं तें विविधवृत्ताचे सह-संपादक व माझे स्नेही श्री. चं. वि. बावडेकर यांच्याकडे फोडलें आणि त्यामुळे ही कादंबरी ‘विहारमध्ये’ प्रसिद्ध होऊं लागली व आतां पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होत आहे. केवळ रिकामपणची करमणूक म्हणूनच ही कादंबरी मी रूपांतरित केल्यामुळे करमणुकीपलीकडे तिच्यापासून वाचकांना कांहीं उदात्त नीतितत्वांचा लाभ घडावा असें मला प्रामाणिकपणें वाटत नाही आणि कर्मधर्मसंयोगानें तसा कांहीं लाभ घडलाच, तर त्याचा आस्वाद त्यांना घेऊं देण्यांत माझे “ कोठावळ्याचें पोट ” मी दुखूं देणार नाही. इतर कांहीं नसला, तरी चांगल्याचा परिणाम चांगला व वाईटाचा परिणाम वाईट होतो अशा प्रकारचा कमीत कमीकमबोध गुप्त पोलिसांच्या चातुर्यावर उभारलेल्या कादंबऱ्यांतून बहुधा मिळतो. हा बोध कदाचित या कादंबरीतही असेल. असल्यास वाचकांनीं तो गोड करून घ्यावा अशी माझी त्यांना नम्र विनंती आहे.

राहतां राहिलें काम आभारप्रदर्शनाचें. श्री. चं. वि. बावडेकर व रा. मं. प. नाबर या उभयतांचे या कादंबरीच्या प्रकाशन-साहाय्याबद्दल अप्रत्यक्ष आभार मीं वर मानलेच आहेत. त्या उभयतांचें व विहारचे पहिले संपादक रा. वसंतराव नेरूरकर यांचे आतां प्रत्यक्ष आभार मानून हे “ दोन शब्द ” पुरे करतो.

गुलमहाल

प्रकरण पहिलें

बाबुरावाचा शोध !

पावसाचे दिवस. रात्रीची ११ वाजण्याची वेळ झाली होती. सर्वत्र शांततेचें साम्राज्य पसरलें होतें. जमिनीवर सुई टाकली असतां सुद्धा तिचा आवाज ऐकूं येईल, इतकी शांतता होती. तो २४ जुलई १९५५-चा दिवस होता. या वेळीं पोलिस कॉन्स्टेबल बाबुराव हा आपल्या कामावर निघून नेहमीप्रमाणें आपल्या हद्दींत गस्त घालीत फिरत होता. त्याच्या हातांत एक चोरकंदील असून त्याचा उपयोग टेहळणी करण्याकरितां तो मधून मधून करीत असे.

हळू हळू कानोसा घेत व आपल्या हातांतील चोरकंदीलाच्या साहाय्यानें सभोंवतालचें वरवर निरीक्षण करीत तो आपला मार्ग हळू हळू आक्रमीत होता. याप्रमाणें तो चालला असतां पुढें थोड्याच अंतरावर असलेल्या एका बंगल्यांत कोणी तरी गात असावें, असा त्याला भास झाला व त्या अनुरोधानें तो पुढें गेला; तों त्याला एका बंगल्याच्या वरच्या मजल्यावरील सर्व दिवे पेटत असून त्या दिवाणखान्यांत कोणी तरी गात आहे, असें आढळून आलें. गाणें बाबुरावाच्या चांगलेंच परिचयाचें असून तें म्हणणाऱ्याचा आवाज किनरा, गोड, बारीक, व स्त्रीच्या आवाजाप्रमाणें येत असल्यामुळें कोणी तरी स्त्री तें गाणें म्हणत असावी अशी त्याची खात्री पटली.

“किति कीति सांगूं तुलाऽ ग !” बाबुराव आपल्याशींच म्हणाला, “अहाहा ! हा आवाज तरी किती गोड आहे ?” असें म्हणून तें गाणें ऐकण्याकरितां एखाद्या भ्रमिष्टाप्रमाणें तो तेथेंच उभा राहिला व जसजसा तो गाणें ऐकतां ऐकतां त्यांत रममाण होऊं लागला, तसतशी त्याच्या तोंडून त्या गाण्याच्या सुरावर आपोआप शीळ बाहेर पडूं लागली.

अशा रीतीनें बाबुराव त्या बंगल्यासमोर तें गाणें ऐकत उभा राहिला असतां त्याला त्या बंगल्याच्या दरवाजांतून कोणी तरी बाहेर येत आहे असें आढळून आलें. तें पाहतांच त्याला पोंचविण्यास कोणी तरी दिवा घेऊन येईल असें बाबुरावाला वाटलें होतें; परंतु तसें कांहींच न होतां तो मनुष्य मुकाट्यानें बाहेर पडून, आपल्यामागे अगदीं आवाज होऊं न देतां, दरवाजा लावून हळूहळू बागेत शिरला. वरील दिवाण-खान्यांत गाणेंही अद्यापि चालूच होतें. गाणारें माणूस आतां तर जलदच तें गाणें गात होतें व त्याच्याबरोबर पेटीही मोठमोठ्यानें वाजलेली ऐकूं येत होती. बाबुरावानें त्या माणसाकडे पाहिलें, तो तो थोडी टंगळमंगळ करीत बागेतच उभा होता असें त्याला आढळून आलें. ह्या त्याच्या कृतीबद्दल बाबुरावाला थोडासा संशय आल्याशिवाय राहिला नाही; परंतु आपल्या संशयाचें निरसन करण्यासाठीं त्याला तसें विचार-प्यास बाबुरावाला धैर्य होईना. बाबुराव पुढें चालूं लागला. जातां जातां त्यानें “रत्नमहाल” असें त्या बंगल्याचें नांव वाचलें. बाबुरावानें एकदा त्या बंगल्याकडे नजर टाकली व तो पुढें जाऊं लागला. इतक्यांत बंगल्यांतून बाहेर पडलेला तो मनुष्य फाटकाच्या बाहेर पडून बाबुरावाकडे आला.

“कसं काय हवालदार ? सर्व ठीक आहे ना ? कुठं कसली गडबड तर नाही ?” त्या नववस्थ्या गृहस्थानें अगदीं हलक्या आवाजांत बाबुरावाला प्रश्न केला.

“छे ! कसलीच गडबड नाही.” बाबुरावानें त्याला लष्करी पद्धतीचा सलाम करून उत्तर दिलें. “वर, कुणी बाई गात आहेत

त्यांचं गाणं ऐकण्याकरतां मी जातां जातां सहज इथं उभा राहिलों. त्यांचा आवाज अगदीं मधुर आहे नाहीं, साहेब ? ”

इतक्या अवधीत ते दोघेही चालत चालत रत्नमहालापासून थोडेसे दूर आले. “ ती गात आहे ती माझी बहीण आहे. ” उत्तरादाखल तो म्हणाला.

“ अस्सं का ? त्यांचा आवाज फारच गोड असून तें गाणंही चांगल्यापैकीं दिसतं आहे. ”

“ अर्थात् ! मला हें गाणं फारच आवडतं व तिलाही त्या गाण्याच्या सुराची विशेष अभिरुचि आहे. ”

ते दोघे जरी अशा रीतीनें बोलत होते, तरी आपला चेहरा होतां होई तो बाबुरावाच्या दृष्टीला पडूं न देण्याची खबरदारी तो मनुष्य घेत होता. पुढें कांहीं बोलण्याजोगा विषय नाहींसा पाहून त्या मनुष्यानें खिशांतून दोन सिगारेट्स् काढल्या व त्यांतील एक पुढें करीत म्हटलें, “ तुम्ही धूम्रपान करीत असालच ? ”

“ आपला आभारी आहे मी याबद्दल. ” ती सिगारेट घेत बाबुराव म्हणाला. दोघांनींही आपापल्या सिगारेट्स् पेटविल्या व धूम्रपानाला सुरवात केली.

दोघांनींही आपापल्या सिगारेट्स् पेटविल्यावर ते हळूहळू पुढें चालूं लागले. चालतां चालतां म्युनिसिपालिटीचा एखादा दिवा समोर आला कीं त्यांच्या अंगावर प्रकाश पडे. बाबुरावाच्या बरोबर असलेला तो मनुष्य आपला चेहरा लपविण्याचा त्या वेळीं प्रयत्न करी. तरी पण तेवढ्यांतही संधि साधून बाबुरावानें त्याचा चेहरा न्याहाळून घेतला. त्याला पिळदार मिशा असून टोंकदार व निमुळती लहान दाढी आहे असें बाबुरावाला आढळून आलें.

थोडा वेळ दोघेही कांहीं बोलले नाहींत. शेवटीं ही स्तब्धता बाबुरावाला न आवडून त्यानें प्रथम बोलण्यास सुरवात केली.

“गाणं आटपलंसं वाटतं.” तें ऐकूं येत नाहीं असें वाटून बाबुराव म्हणाला.

“असेल; तें कांहीं फारसं मोठें नाहीं.” त्याला उत्तर मिळालें.

“गाण्याला बरेच लोक आले असतील, नव्हे ?”

“छेः, मुळीच नाहीं ! तिथं बाहेरून आलेली मंडळी कुणीच नाहीं.” बाबुरावाबरोबरच्या माणसानें उत्तर दिलें, “केवळ करमणुकीसाठीं म्हणूनच माझी बहीण गात आहे.”

“हो, तेंही खरंच.” बाबुराव म्हणाला, “खालच्या मजल्यावर दिवे नव्हते तें माझ्या लक्षांतच आलं नाहीं. पाहुणेमंडळी येणारी असती तर सगळीकडेच दिवे लागले असते !”

हें वाक्य ऐकतांच तो दुसरा मनुष्य थोडासा दचकला. परंतु ताबड-तोब चेहऱ्यावर लटकेच हास्य आणून म्हणाला, “माझ्या बहिणीनं मी जाण्यापूर्वीच ते दिवे मालवण्यास मला सांगितलं होतं, व त्याप्रमाणं मीं दरवाजा उघडण्यापूर्वीं ते मालवले.”

“मग आतां तुम्ही घरीं जात असाल ?” बाबुरावानें प्रश्न केला.

“होय,” तो म्हणाला, “मला भायखळ्याला जायचं आहे. एखादी व्हिक्टोरिया मिळते तर पाहिली पाहिजे.”

“इथं तुम्हांला गाडी मिळेलसं मला वाटत नाहीं. कदाचित् मिळाल्यास स्टेशनवर मिळेल.”

“तें मला माहित आहे.” तो मनुष्य म्हणाला, “मी इकडे बहिणीला भेटण्यासाठीं नेहमीं येत असल्यामुळं या भागाची मला चांगली माहिती आहे. मला वाटतं,” तो पुढें म्हणाला, “या रस्त्याला कोण कोण लोक राहतात याची तुम्हांला चांगलीच माहिती असेल.”

“इतकी कांहीं नाहीं.” बाबुरावानें उत्तर दिलें, “कालपासून माझी बदली या भागावर झाली आहे.”

“हं ! एकुण तुम्ही इकडे अगदीच नवखे आहां तर ? ” तो मनुष्य थोडा विचार करून म्हणाला, “ तरी पण थोड्याच दिवसांत येथील बहुतेक रहिवाशांचीं नांवां तुमच्या तोंडपाठ झाल्याखेरीज राहणार नाहीत. ”

इतक्यांत त्या मनुष्याची सिगारेट विझाल्यामुळे त्यानें बाबुरावाजवळ आगपेटी मागितली. त्यानें सिगारेटला लावण्यासाठीं काडी पेटविल्यावर त्या प्रकाशांत बाबुरावाला त्याचा चेहेरा पाहण्याची चांगलीच संधि मिळाली. त्या मनुष्याच्या चेहऱ्यावर थोडी त्रासिकपणाची झांक मारत होती. परंतु चेहेरा मात्र चांगलाच देखणा होता. दोघांनींही पुन्हा सिगारेट्स ओढण्यास सुरवात केली व पुढें चालूं लागणार तोंच बाबुराव एकदम दचकून म्हणाला, “ माफ करा साहेब. बोलतां बोलतां मी माझ्या हद्दीबाहेर वराच आलों. यापुढं मला आतां येतां येत नाहीं. ”

“मलाही आतां एखादी गाडी मिळते कीं नाहीं तें पाहिलं पाहिजे.” असें म्हणून त्यानें बाबुरावाच्या हातावर तो नको नको म्हणत असतांही एक रुपया ठेवला व तो पुढें म्हणाला, “माझं घड्याळ बरोबर आहे कीं नाहीं कुणाला ठाउक. आतां साडेअकरा वाजून पांच मिनटं झालीं आहेत. अकरा-पंचेचाळीसची पसेंजर मिळेल, नाहीं हवालदार ? ”

“बहुतेक मिळेल,” बाबुरावनें उत्तर दिलें.

त्या मनुष्याची जाण्याची तयारी पाहून बाबुराव मागे परतणार तोंच त्याला रस्त्यावर कांहीं तरी पडल्याचा आवाज ऐकूं आला. तो आवाज ऐकतांच बाबुरावानें त्याला कांहीं पडलें आहे का असें विचारलें; परंतु त्यानें आपले सव खिसे एकदा चाचपून नकारार्थी मान हालवीत तो म्हणाला, “जर कांहीं तुम्हांला आढळलंच तर मी आणखी दोन तीन दिवस याच वेळेला इथं येणार आहे तेव्हां ती वस्तु मला द्यालच. या भागांत गस्त घालायची तुमची पाळी आणखी किती दिवस राहिल बरं ? ”

“ फार झालं तर तीनचार दिवसांहून अधिक नाही.”

“ठीक आहे; आतां मला वेळ काढतां येत नाही; नाही तर गाडी चुकायची.” असें म्हणून तो तेथून झपाट्याने निघाला. चालत असतां त्यानें एकदोन वेळ मार्गे परतून पाहिलें, परंतु बाबुरावाचें आतां त्याच्याकडे लक्षच नव्हतें. शिवाय त्याच्या हातावर चकचकीत राजमुद्रा पडली. असल्यामुळें त्याचा त्या मनुष्याविषयी चांगला ग्रह झाला होता.

“ खरोखरच उदार मनुष्य आहे, ” बाबुरावानें खिशांतून एक विडी काढून ती पेटवितांना म्हटलें. विडी पेटवून झाल्यावर त्याची नजर सहज खाली वळली तों काडीच्या प्रकाशामुळें रस्त्यावर पडलेला कसला तरी पदार्थ चकाकत आहे असें त्याला आढळून आलें. कांहीं नाणें थसेल या भावनेनें त्यानें वांकून पाहिलें तों ती एक मोठी किल्ली आहे असें त्याला समजून आलें. “ अरेरे ! गरीब बिचारा ! ” बाबुराव ती किल्ली उचलीत म्हणाला, “ आतां त्याचा स्वतःच्याच घरांत शिरकाव होणं कठीण आहे. मी त्याच्या मागं धांवत गेलों तर—”

परंतु तेवढ्या अवधीत तो मनुष्य बराच दूर गेला असेल असा विचार करून बाबुरावानें त्याच्या मागोमाग जाण्याचें रहित केलें. त्याला आपल्या जागीं वेळींच हजर होणें जरूर होतें; नाही तर विनाकारण वरिष्ठांच्या रोषाला मात्र पात्र व्हावें लागलें असतें. त्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं ती किल्ली देण्याचा निश्चय करून बाबुराव परत फिरला.

परंतु थोडें अंतर मार्गे टाकलें न टाकलें तोंच त्याला एक कल्पना सुचली. मिळाल्यास आणखी एखादा रुपाया मिळवावा ह्या आशेचा मोह त्याला होऊन रत्नमहालांतील त्या मनुष्याच्या बहिणीकडे ती किल्ली देण्याचा त्यानें विचार केला. बाबुराव आपल्या इष्ट स्थळीं येऊन पोहचला त्या वेळीं वरच्या मजल्यावर दिवे पेटत होते; परंतु गाणें मात्र बंद झालें होतें. जवळ असलेल्या दिव्यावरून घरांतील माणसें जागीं असावीत असा बाबुरावानें कयास बांधिला. तत्क्षणींच तो फाटक

उघडून बागेत शिरला व बंगल्याच्या मुख्य दरवाजाजवळ येऊन त्याने बेल दाबली. बेलचा आवाज ऐकून स्वतः मालकच दरवाजा उघडावयास येतील, अशी बाबुरावाची अटकळ होती. परंतु त्याने बराच वेळ बेल दाबली असताही त्याची चौकशी करण्याकरितां आंतून कोणीही आले नाही !

बाबुरावाने आणखी थोडा वेळ वाट पाहून पुनः एकदा ती बेल दाबून पाहिली. परंतु त्याला या वेळीही पूर्वीप्रमाणे अनुभव आला. आंतील ' इलेक्ट्रिक बेल ' वाजलेली त्याला ऐकू आली तरीसुद्धा दार उघडण्यास कोणीही येत नाही, हे पाहून त्याला अत्यन्त आश्चर्य वाटले. आंतल्या मंडळींना, खुद्द बंगल्याच्या मालकाला आल्या-गेल्या माणसाची दरकार नाही हे पाहून तो मनांत त्यांच्यावर बराच चडफडला. तोंडांतल्या तोंडांत असमाधानाचे शब्द पुटपुटत त्याने पुन्हा एकदा बेल वाजवून पाहिली. परंतु व्यर्थ ! त्याच्या हाकेला आंतून कोणीच 'ओ' दिली नाही. वर दिवे पेटत असतां व कानठळ्या बसविणारा तो बेलचा आवाज ऐकूनही दरवाजा उघडण्यास कोणीही येत नाही, हे पाहून बाबुरावाला हा प्रकार तरी काय आहे ते कांहींच कळेना. घरच्या यजमानाचे अशा प्रकारचे अगदीच शिथिल आदरातिथ्य पाहून बाबुरावाचे मन थोडेसे संशयग्रस्त झाले व त्याच्या पोलिसी मनाने उचल खाल्ली. दरवाजा बंद असल्यामुळे आंत शिरकाव होणे शक्य नव्हते व बंगल्यांत शिरकाव झाल्याशिवाय आंतील प्रकार समजणे अगदीच अशक्य.

स्वतःचा कनिष्ठ दर्जा त्याला वरिष्ठांकडे जाण्यास सुचवी, तर चौकस मन आंत काय आहे याचा निर्णय केल्याशिवाय मार्गे पाऊल टाकू नको, असे सांगे. शेवटी मनाचाच विजय होऊन येनेकेन प्रकारेण आंत शिरण्याचा त्याचा निश्चय झालाच. परंतु मनांत येणे व खरोखरीच आंत जाणे यांत महदंतर होतें. किल्लीशिवाय दरवाजा उघडावा कसा हा विचार बाबुरावाला पडला व नशिबावर हवाला ठेवून आपणाजवळ

असलेली किल्ली त्यानें त्या दरवाजाला चालवून पाहिली. तों एखादा अद्भुत चमत्कार घडून यावा, तसा तो दरवाजा ती किल्ली आंत फिरतांच एकदम उघडला !

“ आँ ! हा काय चमत्कार ! ” बाबुरावाच्या तोंडून आश्चर्योद्गार आपोआपच बाहेर पडूं लागले, “ या किल्लीनं या बंगल्याचा दरवाजा कसा उघडला ? ही त्याच्या घराची किल्ली—पण कदाचित् नसेलही. हं, आतां समजलं. कांहीं तरी आषुक-माषुकाचा प्रकार दिसतो आहे. या घराची मालकीण त्याची पत्नी असून तिची नजर चुकवून तो आपल्या प्रेमपात्राला भेटण्याकरतां गेला असावा व येतांना तिच्या नकळत येतां यावं म्हणूनच ही किल्ली त्यानें बरोबर घेतली असावी—”

आपल्या हातांतील चोरकंदिलानें प्रकाश पाडीत पाडीत बाबुराव संगमरवरी दगडाच्या जिन्यापर्यंत येऊन पोचला व कोणी वर अस-
त्यास ताबडतोब खालीं यावें असें मोठ्यानें ओरडून उत्तरासाठीं थोडा वेळ तो वाट पाहत राहिला. परंतु त्याच्या प्रश्नाला कोणीही उत्तर दिलें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर त्या घरांत कसलाही आवाज त्याला ऐकूं आला नाहीं. जिकडे तिकडे पूर्ण शुक्कशुकाट होता. बाबुरावाला एखाद्या घडयाळाचें टिकटिकणेंसुद्धा ऐकूं येईना. सर्वत्र शांत !

असा प्रकार पाहून बाबुराव अगदींच घोटाळ्यांत पडला. त्याच्या धडपडणाऱ्या हृदयाच्या आवाजाखेरीज त्याला दुसरा कसलाच आवाज त्या घरांत ऐकूं येत नव्हता. आपण एवढ्या मोठ्यानें ओरडलों तरी-
सुद्धा आपणास कोणीच कसें उत्तर देत नाहीं, याचा त्याला अचंबा वाटूं लागला व आतां यापुढें काय करावें याचा विचार तो करूं लागला. शेवटीं कायद्यानें तेथें ढवळाढवळ करण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें त्याला कळून चुकतांच वर जाण्याचें त्यानें मनांत योजिलें.

बाबुराव जिना चढून वर येतांच त्याला दिवाणखान्याच्या दरवा-
जाच्या फर्तीतून प्रकाश येत आहे असें आढळून आलें. आपण बागेतून

पाहिला तो हाच प्रकाश, अशी त्याची खात्री झाली. प्रकाश पाहतांच बाबुरावाला थोडा आशेचा किरण दिसू लागला. तो दरवाजाजवळ गेला व समोर असलेला झालरीचा पडदा दूर सारून त्याने दरवाजा ठोठावला. परंतु या वेळी त्याला तोच अनुभव आला. त्याने अनेक वेळा दरवाजा ठोठावून मोठमोठ्याने हाकासुद्धा मारल्या; परंतु त्याला किंचितही यश आले नाही. दिवाणखान्यांत एवढा झगझगीत प्रकाश असूनही आपल्या हाकेला प्रत्युत्तर मिळत नाही असे पाहून त्याने इतर कसलाच विचार मनांत न आणता तो दरवाजा एकदम लोटला. दरवाजा उघडतांच आंतील दिव्यांच्या प्रकाशाची झिरप बाहेर आल्यामुळे बाबुरावचे डोळे अगदीं दिपून गेले. डोळ्यांना तो प्रकाश सहन करण्याची शक्ति येतांच बाबुराव दिवाणखान्यांत येऊन तेथे तरी आपणास कोणी आढळेल या आशेने तो आपल्या सभोवतालीं पाहू लागला. परंतु प्रथम त्याला त्या जागेत कोणीच मनुष्यप्राणी न दिसतां आपण मात्र अगदींच विलक्षण अशा एका जागीं आहोंत असे त्याला समजून आले. त्याला तो दिवाणखाना अगदींच विलक्षण दिसावयास लागला. आंत सफेत रंगाशिवाय दुसरा कुठला रंगच त्याला तेथे दिसना. सर्व दिवाणखाना पांढऱ्या रंगाच्या वस्तूंनीं सजविलेला होता. भिंतींना सफेत तैलरंग दिलेला, खिडक्या व दरवाजे यांनाही तोच रंग, खिडक्या व दरवाजे यांना लावलेले पडदेही सफेत कापडाचे, दिवाणखान्यांतील सर्व लांकडी सामानही सफेत रंग देऊन वारनिश केलेले, मेजे, खुर्च्या, कोचा, कपाटे सर्वच कांहीं तेथे सफेत रंगाचे होतें. हा प्रकार पाहून बाबुराव तर अगदीं स्तंभितच झाला ! दिवाणखान्यांतील सर्व दिवे पेटत असूनही तेथे कोणीही त्याला दिसले नाही, म्हणून दुसऱ्या एखाद्या खोलींत कोणी आहे कीं काय हें पाहण्यासाठीं तो इकडे तिकडे फिरून पाहू लागला; तोंच त्याला बाजाच्या पेटीसमोरील खुर्चीवर एक स्त्री बसलेली असून तिनें आपले डोकें आपल्या समोरील बाजाच्या पेटीवर टेकलेलें आहे असें आढळून आले.

तिला पाहतांच बाबुराव तिच्याजवळ गेला. परंतु तिने कांहीं हालचाल केली नाही असे त्याला दिसून आले. त्याने दोनतीनदा 'बाईसाहेब' अशा हाका मारल्या तरी ती स्तब्धच ! अर्थात्च बाबुरावाने तिला जागे करण्याकरितां तिच्या हाताला स्पर्श करतांच तो एकदम दचकून मार्गे सरला ! त्याला तिचा हात दगडासारखा घट्ट व बर्फासारखा थंडगार लागला. कदाचित् आपली चुकीची समजूत झाली असेल म्हणून त्याने तिला पुन्हा स्पर्श करून आपली खात्री करून घेतली व त्याच वेळी तिच्याकडे थोडे निरखून पाहतांच तिच्या गळ्याखाली रक्त सुकलेले त्याला दिसले !

“ काय, खून ! ” असे उद्गार आपोआप त्याच्या तोंडून आले.

प्रकरण दुसरें आणखी एक गूढ !

एक दीर्घ उसासा सोडून बाबुराव त्या स्त्रीच्या प्रेताकडे पाहत बराच वेळ उभा होता. त्या अचेतन देहाकडे पाहून त्याच्या पोलिसी हृदयाला सुद्धा दया आल्याखेरीज राहिली नाही. ती निर्जीव आहे ही भावनाही विसरून, तिची पेटीवर अस्ताव्यस्त पडलेली मान नीट सावरून ठेवावी असा विचार ओझरतेपणीच त्याच्या मनांत येऊन गेला. परंतु खुनाच्या शोधाला लागणाऱ्या गुप्तपोलिसांना त्या वेळच्या स्थितीचा (Situation) कदाचित् पुरावा लागेल म्हणून तिच्या शरीराला हालविण्याचें त्याला धैर्य झालें नाहीं. आपण हा सर्व प्रकार वरिष्ठांच्या कार्नी घालून त्यांच्या विचाराप्रमाणें काय तें करावें, असा बेत योजून तो तेथें अधिक वेळ न घालवितां तसाच घराबाहेर पडला.

पोलिस-इन्स्पेक्टर सर्जेराव यांना गेटावर आपल्या कामाची वर्दी देण्याची वेळ टळून गेली होती, म्हणून ते आसपास कोठें दिसतात कीं काय हें पाहण्यासाठीं बाबुराव इकडे तिकडे पाहत चालला असतां जवळच्याच एका शाडूच्या रस्त्यावरून एक मनुष्य घाईघाईनें येत होता. दोघेही आपापल्या विचारांत गढून गेले असल्यामुळें एकमेकांना दिसले नाहींत; अर्थातच तो आडव्या रस्त्यावरून येणारा माणूस बाबुरावाच्या अंगावरें आदळला ! रत्नमहालांत घडलेलें खुनासारखें अघोर कृत्य अगदीं ताजें

डोळ्यांसमोर असल्यामुळे, त्या मनुष्याला अशा घाईत पाहून बाबुरावाला त्याचा संशय आला व त्याने 'कुठं चालला आहेस ?' असा त्याला दरडावून प्रश्न केला.

बाबुरावाचें असलें धिटाईचें वर्तन पाहून त्या इसमाला अत्यंत नवल वाटलें. " कुठं चाललों आहे ? " तो उत्तरादाखल रागाच्या स्वरांत म्हणाला, "मी माझी ' ऑटोमोबाइल ' पाहत आहे. "

" काय ? " शब्द न समजून बाबुरावानें प्रश्न केला.

" ऑटोमोबाइल मोटरगाडी ! " तो शेवटच्या दोन शब्दांवर जोर देऊन म्हणाला, " तुम्हाला इंग्लिश समजत नाहीसं दिसतं. कुणी लेकानं ती पळवली आहे कुणाला ठाउक ! केव्हांचा शोधतो आहे ! तुम्हांला या बाजूनं एखादी ' रेसर कार ' जातांना दिसली का हो ? अल्युमिनियमच्या रंगाची आहे ती. "

"अस्सं !" आपल्या हातून निसटण्याकरितां हा माणूस कांहीं बनवून सांगत आहे असें वाटून बाबुराव म्हणाला, " हे पाहा इन्स्पेक्टरसाहेब येत आहेत; तुम्हांला जें काय विचारायचं तें त्यांना विचारा. परंतु जें कांहीं तुम्ही बोलाल, तें तुम्हांला लागून अगर तुमच्याविरुद्ध धरलं जाईल हें ध्यानांत ठेवा. "

" का हो, तुम्ही दारू तर प्यालां नाही ? " आश्चर्य थोडें निळवल्यावर त्यानें प्रश्न केला. "माझं नांव कमलाकर महाले. माझी एक मोटर कंपनी आहे. मीं हल्लींच मागवलेली अगदीं नवीन पद्धतीची ' रेसिंग ' गाडी कुणी चोरानं पळवली असून तिच्या तपासांत मीं आहे, समजलं ? तुम्हां पोलिसांत कांहींच अर्थ नाही ! तुमच्या डोळ्यांदेखत अशा चोऱ्या होतात तरी कशा ? "

त्या दोघांमध्यें चाललेली ही बाचाबाची सर्जेरावांनीं थोड्या अंतरा-रूनच ऐकिली असल्यामुळे जवळ येतांच त्यांनीं कमलाकराकडे तीक्ष्ण नजरेनें पाहिलें व बाबुरावाला हा काय प्रकार आहे असें अर्थसूचक नज-

रेनें विचारिलें. घडलेली हकीकत त्यांच्या कानावर घालण्याची कमलाकराची तयारी होतीच. परंतु बाबुरावानें त्याला अवसार न देतां रत्नमहालांत पाहिलेल्या खुनाची व रस्त्यावर भेटलेल्या या पहिल्या मनुष्याची सर्व हकीकत त्यांना कळविली. प्रथम सर्जेरावांना बाबुराव हा कांहीं तरी आपली भाकडकथा सांगत असेल असेंच वाटलें. परंतु आंत खुनाची बाब आहे हें ऐकतांच त्यांना त्यांत अत्यंत महत्त्व वाटूं लागलें. कमलाकरालाही बाबुरावाची हकीकत चित्ताकर्षक वाटून तो ती लक्षपूर्वक ऐकत होता.

“ फारच चमत्कारिक आहे ! ” ती हकीकत संपल्यावर कमलाकर म्हणाला, “ काय इन्स्पेक्टरसाहेब, तुमचें काय मत आहे बुवा ? माझा तरी असा अंदाज आहे कीं, ज्यानं तिचा खून केला तोच माझ्या मोटर-मधून पळाला असावा. ”

“ तसं असणं शक्य नाहीं. ” बाबुरावानें म्हटलें, “ कारण तो वीस-पंचवीस मिनिटं माझ्याबरोबरच बोलत होता. तुम्ही केव्हांपासून बरं आपली मोटर शोधित आहां ? ”

“ सवाअकरा वाजल्यापासून मी ती धुंडाळीत आहे; पण अद्याप पत्ता लागत नाहीं ! ”

“ तर मग तें काम त्याचें खात्रीनं नव्हे. कारण साडेअकरा वाजून जाईपर्यंत तो माझ्याशीं बोलतच होता मुळीं ! ”

सर्जेरावांनीं त्या दोघांच्या संभाषणांत अजूनपर्यंत भाग घेतलेला नव्हता. परंतु कांहीं वेळानें विषयाचें थोडेंसे रूपांतर करण्यासाठीं त्यांनीं कमलाकराला त्याचें नांव विचारिलें.

“ माझं नांव महाले. ” आपल्या नांवचें एक छापील कार्ड खाशांतून काढून त्यांच्या हातीं देत कमलाकर म्हणाला, “ माझी एक मोटर कंपनी आहे. विलायतेहून नुकत्याच आणवलेल्या गाड्यांपैकीं एक नवीन रेसिंग कार घेऊन मी आज रात्रीं माझ्या एका मित्राच्या घरीं गेलों होतो. ”

त्याच्या घरांत शिरते वेळीं मोटर घराबाहेर रस्त्यावरच ठेवलेली होती. सवाअकरा वाजले म्हणून घरीं जाण्याकरतां बाहेर येऊन पाहतों तों तिथं मोटर नव्हती ! तेव्हांपासून मी ती आसपास शोधित आहे. माझी मोटर गेल्यामुळं मी अडचणींत सांपडलों आहे; पण माझी घाई पाहून त्या बाईचा खून मीच करून पलायन करण्याच्या विचारांत आहे असं यांना वाटत आहे, त्याचंच मला नवल वाटतं. ”

कमलाकराचें हें भाषण ऐकतांच सर्जेरावांनीं गालांतल्या गालांत हंसून त्याच्याकडे एक तीक्ष्ण नजर टाकली. कमलाकर दिसण्यांत देखणा व तरतरीत असून शरीरानें मजबूत होता. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहतांच तो पूर्ण निर्दोष असावा अशी सर्जेरावांची खात्री झाली. तरीही केवळ मनाच्या समजुतीमुळें त्याला हातचें जाऊं देणें त्यांना इष्ट वाटेना.

सर्जेराव म्हणाले, “हं, त्या मोटारीमुळं तुम्हीही एका अर्थी या खटल्यांत गुंतलांच आहां; तेव्हां तुम्हाला आमच्याबरोबर येणं भाग आहे. तुमची थोडीफार मदत होईल मला. ”

“ अवश्य ! बाकी माझी मोटर त्या माणसानंच पळवली यांत शंका नाही. ”

“ मुळींच नाही ! ” बाबुराव खात्रीच्या स्वरानें म्हणाला, “ कारण, तुमची मोटर ज्या वेळीं नाहीशी झाली त्या वेळीं तो माझ्याशीं बोलत होता. ”

“ पण काय रे, त्या बाईचा खून त्यानंच केला असावा असा तुला संशय येतो का ? ” सर्जेरावांनीं बाबुरावाला विचारलें.

“ तसं खात्रीपूर्वक असं मला कांहींच वाटत नाही. त्यानं खून केला असेल असं एकदा मनांत येतं, तर तो खुनी नसेल असंही वाटतं. ”

“ तें कसं ? ”

“ कारण, जर त्यानं खून केला म्हणावं तर तो ज्या वेळीं बंगल्यांतून बाहेर पडला त्या वेळीं वरच्या मजल्यावर गाणं चालूच होतं. अर्थात् त्या वेळीं तिचा खून झाला नव्हता हें खास ! ”

“ असं होय ?—चल, कुठला बंगला तें दाखव पाहूं लवकर. ”

रत्नमहालाच्या फाटकाशीं पोंचल्यावर सर्जेराव म्हणाले, “ थांबा हं ! आंत शिरण्यापूर्वी मला एकदा बंगल्याचं नांव वाचूं द्या. बाबुराव तुझा कंदील जरा दे पाहूं. ”

सर्जेरावांनीं बाबुरावाच्या हातून कंदील घेऊन पाटीवरील अक्षरें वाचण्यापूर्वीच कमलाकरानें वरील नांवाचीं अक्षरें वाचलीं. ‘ रत्न-महाल ! ’ “ काय ? रत्नमहाल ! ” कमलाकर थोडा वेळ थांबून म्हणाला, “ हा तर गजाननरावांचा बंगला ! रमाबाईचा तर खून झाला नसेल ना ? छे ! नाहीं, - शक्य नाहीं ! ”

“ कां बरं ? ” आश्चर्यचकित होऊन सर्जेरावांनीं विचारलें.

“ कारण ती सर्व मंडळी चौपाटीवर राहायला गेली आहे म्हणून. फक्त नलिनी मात्र त्यांच्याबरोबर गेलेली नाहीं. ”

“ ह्या नलिनी कोण ? ” पुन्हा सर्जेरावांकडून प्रश्न आला.

“ नलिनी ही रमाबाईची धाकटी बहीण. थोड्या वेळापूर्वी मी ज्यांच्या घरीं गेलों होतों तिकडेच ती राहायला गेली आहे. ”

कमलाकरानें दिलेली माहिती सर्जेरावांनीं आपल्या मनांत पूर्णपणें बिंबवून ठेविली.

“ काय हो महाले, ” आंत येतां क्षणींच सर्जेरावांनीं कमलाकराला प्रश्न केला, “ ह्या बंगल्यांतून बाहेर पडलेला माणूस कोण असावा हें तुम्हीं बाबुरावानें त्याच्या दिलेल्या वर्णनावरून सांगूं शकाल का ? ”

“ अहं, नाहीं; ” कमलाकारानें उत्तर दिलें, “ गजाननरावांची व त्यांच्या कुटुंबांतील इतर मंडळीची मला फारशी माहिती नाही व जी कांहीं थोडीबहुत आहे ती शरयूची जीवश्वकंठश्च मैत्रिण नलिनी हिच्यामुळं झाली. ह्या बंगल्यांतही मीं हा वेळपर्यंत पायसुद्धा ठेवलेला नाहीं. ”

“ शरयू कोण ? ” सर्जेरावांनीं हटकलें.

“शेरू ही माझी भावि पत्नी.” जरा गोंधळून कमलाकरानें उत्तर दिलें, “तिचं आडनांव भवाने; ती सध्या आपल्या आईबरोबर दादर इथं राहते.”

बोलत बोलत ते तिघे जिना चढून सफेत दिवाणखान्यांत आले. दिवाणखान्यांत शिरतांच सर्जेराव व कमलाकर हे त्या प्रेताजवळ गेले व बाबुराव दरवाजाजवळच उभा राहिला. तें प्रेत पाहतांच दोघांनाही त्या स्त्रीची कींव आली.

“ह्या रमाबाई आहेत का ?” त्या प्रेताकडे अंगुलिनिर्देश करून थोड्या वेळानें सर्जेरावांनीं विचारिलें.

“छे !” तिच्या निर्मळ व शांत मुद्रेकडे पाहत कमलाकर म्हणाला, “रमाबाई हिच्यापेक्षां अंगानं व आकारानं दुप्पट आहेत; शिवाय ही अगदींच तरुण दिसते आहे.”

“लग्नही झालेलं दिसतं हिचं !” सर्जेराव तिच्या गळ्यांतील मंगळ-सूत्राकडे पाहत म्हणाले.

नंतर त्यांनीं दिवाणखान्याचें एकदा निरीक्षण करून बाबुरावाला त्या घरांत कोणी आहे किंवा नाही तें पाहण्याची आज्ञा केली.

“घरांत कुणीही नसणार; कारण ही सर्व मंडळी समुद्रकांठीं राहायला गेली आहे.” कमलाकर बाबुरावातर्फें उत्तरादाखल म्हणाला.

कांहीं हरकत नाही. घर राखायला कुणी तरी असेलच कीं नाही, बाबुराव !” त्याजकडे वळून सर्जेराव म्हणाले, “घराचा कोनान् कोणो शोधून कुणी मिळतो कीं नाही तें पाहा. कमलाकर, तुम्ही या खुर्चीवर स्वस्थ बसा. मला या जागेची अत्यंत बारकाईनं तपासणी करायची असल्यामुळं मला थोडादेखील त्रास होतां उपयोगी नाही.” असें म्हणून सर्जेरावांनीं त्या जागेची तपासणी करण्यास सुरवात केली. खिडक्या, त्यांवरील पडदे, जमीन, कोचा, वर असलेल्या गिरथा, मयत स्त्रीच्या आसपासची जागा वगैरे सर्व त्यांनीं तपासलें.

सर्व दिवाणखाना तपासून झाल्यावर ते पुन्हा प्रेताजवळ आले व ती जागा सूक्ष्म दृष्टीने पाहून लागले. खुनावर उजेड पडेल असा खुनी इस-माचा मार्ग राहिलेला एखादा पुरावा सांपडेल अशी त्यांना वळकट आशा होती. परंतु तसे त्यांना काहीएक मिळाले नाही. मगच खीसमोरील वाजाच्या पेटीवर संगीत सौभद्र नाटकाचे पुस्तक उघडून पडले असून पानावर “ किति किति सांगू तुला ” हे पद असलेले त्यांना आढळून आले. “ हॅच तें पद ! ” तें पद पाहून सर्जेराव जरा मोठ्यानेच म्हणाले, “ बाबुराव सांगत होता तेंच हें पद. अरेरे ! गात असतांच कुणी तरी हिचा खून केला असावा. ”

“ असें जर असेल तर बाबुरावाला भेटलेला मनुष्य निरपराधी असावा. ” त्यांच्या पुटपुटण्यास उत्तर म्हणून कमलाकर म्हणाला, “ कारण तो बाहेर आला तेव्हां हॅच गाणं चालू होतं. ”

“ कदाचित तसंही असू शकेल. ”

“ मग माझी मोटरही त्यानं नेली नसणार. कारण खऱ्या खुनी इसमाशिवाय इतरांचं तें कृत्य नाही. ”

“ मिस्टर महाले, तुम्ही फारच भराच्या मारतां बुवा. ” सर्जेराव म्हणाले, “ पुराव्याशिवाय एखाद्या गोष्टीविषयी ठाम मत बनवणं जरा धोक्याचं नाही का ? वरं, तुम्ही ज्यांना भेटायला गेलां होतां तें ठिकाण इथून कितीसं दूर आहे ? ”

“ इतकं काही दूर नाही. नं. २० डिलाइल रोड इथं ती मंडळी राहतात. ”

“ ‘नं. २० डिलाइल रोड ? ’ तें घर इथून काही फारसं लांब नसावं. माटुंगा स्टेशनपासून पांचदहा मिनिटांच्या अंतरावर असेल, नाही ? ”

“ अहं, दादरच्या वाजूला आहे तें. ” कमलाकराने उत्तर केले.

“ अस्स ! ” सर्जेराव ती जागा मनःचक्षुंपुढे आणून लागले. परंतु काही केल्या ती त्यांच्या ध्यानांत येईना. शेवटी कंटाळून त्यांनी तो प्रयत्न सोडून दिला.

“काय हो इन्स्पेक्टरसाहेब, मला आपलं नांव कळवाल का?” थोड्या वेळाने कमलाकराने विचारले, “आपलं ठाउक असलेलं बरं म्हणून विचारतों.”

“हो हो!—न कळवायला काय झालं?” उत्तरादाखल सर्जेराव म्हणाले, “माझं नांव सर्जेराव घाटगे; इन्स्पेक्टर घाटगे या नांवानं मला ओळखतात. दादर विभाग माझ्या ताब्यांत आहे.” थोडा वेळ थांबून ते पुढे म्हणाले, “माझ्या अमदानीत या जागी होणारा हा पहिलाच खून!”

यावर कमलाकर काय बोलतो ते ऐकण्यासाठी सर्जेराव त्याच्याकडे पाहून लागले. कमलाकर शीळ वाजवीत त्या प्रेताकडेच पाहत होता. त्याच्या मुद्रेवरून त्याच्या मनांत विचारांचे काहूर माजले असावे असे वाटण्याजोगे होते. “बाबुरावांशी बोलत राहणाऱ्या मनुष्याचं हें कृत्य नसावं असं माझं मन मला सांगतं बुवा.” कमलाकर कांही वेळाने पुटपुटला.

“त्याचं नव्हे तर कुणाचं?” सर्जेरावांनी प्रश्न केला.

“मला वाटतं, त्या माणसानं बाबुरावाला आपल्या भाषणानं झुलवीत दूर नेलं व तेवढ्या वेळांत ह्याच घरांत असलेल्या दुसऱ्या मनुष्यानं तिचा खून केला असावा!”

“तें या वेळीं कांहींच सांगतां येणार नाहीं.” सर्जेराव म्हणाले, “इतर चर्चा करण्यापूर्वी डॉक्टरचं मत आपण आधीं घेऊं या. तुम्हीं डॉक्टरना घेऊन याल का?”

“मला या बाजूची फारशी माहिती नाही; शिवाय मी ही संधि साधून पळून न जातां फिरून इथं येईन अशी तुमची खात्री आहे का?”

“तशी माझी पूर्ण खात्री आहे.” सर्जेराव म्हणाले, “आपली मोटर मिळावी यासाठी तरी तुम्ही पुन्हा आल्यावांचून राहणार नाहीं.”

“ठीक!” कमलाकर हंसत म्हणाला, “डॉक्टरचं घर कुठं आहे?”

सर्जेरावांनीं आपल्या खिशांतून एक ' व्हिजिटिंग कार्ड ' काढून त्याच्या मागील बाजूवर कांहीं लिहिलें व तें कार्ड कमलाकराच्या हातीं देत ते म्हणाले, “ समोरच्या रस्त्यावरून चारपांच घरं टाकून उजव्या हाताच्या घरांत डॉक्टर करमरकर राहतात त्यांना हें देऊन ताबडतोब इथं बोलावलं आहे म्हणून सांगा. ”

सर्जेरावांच्या विनंतीला मान डोलवून कमलाकर आपल्या जागेवरून उठून डॉक्टरना आणण्याकरितां निघाला.

कमलाकर निघून गेल्यावर सर्जेरावांनीं पुनः एकदा आपली तपासणी सुरू केली. तपासणी करून झाल्यानंतर ते एका खिडकीपाशीं आले व रस्त्याकडे पाहत उभे राहिले. परंतु ते तेथें उभे राहतात न राहतात तोंच सर्व बंगला धुंडाळून बाबुरावानें त्या दिवाणखान्यांत प्रवेश केला.

“ कोणीच दिसत नाही, साहेब ! ” आंत पाऊळ टाकीत असतां तो उद्गारला, “ घरामध्ये कुणीच नाही ! सर्व खिडक्या व दरवाजे पूर्ण बंदोबस्तानं लावून घेतल्याप्रमाणं दिसत आहेत. ”

“ आश्चर्य आहे ! ” सर्जेराव स्वतःशींच पुटपुटले. “ काय रे बाबुराव, ” थोड्या वेळानें त्यांनीं प्रश्न केला, “ तो मनुष्य तुझ्याबरोबर बोलत होता तेव्हां गाणं चालू होतं अशी तुझी खात्री आहे का ? तो प्रसंग तुला चांगला आठवतो ना ? ”

“ हो तर, साहेब ! त्याबद्दल माझी पूर्ण खात्री आहे व त्यामुळच तो मनुष्य निरपराधी असावा असा माझा अंदाज आहे. ”

“ पण काय रे ? त्याची मुद्रा बावरल्यासारखी दिसत होती का ? ”

“ तें कांहीं मला खात्रीलायक सांगतां येणार नाही. ” बाबुरावानें उत्तर केलें, “ पण आपला चेहरा माझ्या नजरेला न पाडण्याची खबरदारी तो घेत असावा असा माझा तर्क आहे. कारण त्यानं आपली हॅट अगदीं चेहऱ्यावर आणलेली होती व माझ्यापासून तोंड लपवण्याचा त्यानं पुष्कळ प्रयत्न केला. तसंच ह्या बंगल्यांत आपली बहीण राहत

असून आपण तिला वरच्यावर भेटण्यासाठी येत असतो असंही तो सांगत होता. ”

“हंS ! पण ह्या बंद असलेल्या घरांत तो कसा वर आला असावा ?”

“त्याच्यापार्शी असलेल्या ह्या चावीच्या साह्याने” चावी पुढे करीत बाबुराव म्हणाला.

सर्जेरावांनी बाबुरावाजवळची ती चावी घेऊन तिचें चांगलें निरीक्षण केलें. तिचा आकार, लांबी वगैरे सर्व कांहीं त्यांनीं नीट न्याहाळून ठेविलें. “ बाबुराव, ” किल्ली पाहत असतां ते म्हणाले, “ ही भगदीं नवी दिसते आहे, नव्हे ? हिचा उपयोगही फारसा झालेला दिसत नाही. ”

“ कदाचित् फार उपयोग झाल्यामुळ ती पॅलिश केलेली असावी. ”

“ शक्य नाही ! ” सर्जेराव खात्रीच्या स्वरानें म्हणाले, “ तसें असतें तर ह्या कडा गुळगुळीत दिसल्या असत्या. बरं, पण त्या मनुष्यानें आपलं नांव तरी तुला कळवलं का ? ”

बाबुरावानें नकारार्थी मान हालविली.

“ तुम्हांला ह्या खुनाच्या बाबतींत काय वाटतं, साहेब ? ”

“ मीं थोडीशी सांखळी जुळवली आहे. कारण या प्रकरणाविषयीं इतक्यांत ठाम मत बनवणं मूर्खपणाचं होईल. मला वाटतं, या खुनांत दोन माणसांचं अंग असावं. एकानं तुला झुलवत झुलवत दूर नेलं व तेवढ्या अवधींत दुसऱ्यानें हिचा खून करून इथून पोबारा केला असावा. त्या इसमाबरोबर तूं बोलत असतांना तुला एखादी किंकाळी नाही का ऐकूं आली ? ”

“ मुळींच नाही. आम्ही थोडे दूर गेल्यावर गाणं बंद झालं व त्यानंतर आम्ही इतके दूर गेलो कीं, किंकाळी आम्हांला तेवढ्या दूर ऐकूं येणं शक्य नव्हतं. ”

“ मग तर मी म्हणतो तसंच असणार. ” सर्जेराव विचार करून म्हणाले, “ तुला दूर नेण्याकरतांच तो इसम बाहेर आला असावा. ”

“ कदाचित् तसंही असूं शकेल.” बाबुराव म्हणाला, “ तो मनुष्य जेव्हां बाहेर आला तेव्हां मी बागेच्या फाटकापाशी उभा होतो.”

“ बरोबर. त्यांनीं तुला वरच्या खिडकीतून पाहिलं असावं व तूं जवळ असल्याकारणानं त्यांना आपलं काम सुलभ रीतीनं करतां येण्याजोगं नव्हतं, म्हणून त्यांपैकीं एकानं खालीं येऊन तुला दूर नेलं व दुसऱ्यानं हें खुनाचं अधोर कर्म पार पाडलं ! तो मनुष्य तुला सोडून गेला तेव्हां किती वाजले होते ? ”

“ त्या वेळीं साडेअकरा वाजले होते. तो माझ्यावरोबर जवळ जवळ अर्धा तासपर्यंत बोलत होता. ”

“ ह्या स्त्रीचा खून करून आपला मार्ग सुधारण्यास त्या दुसऱ्या मनुष्याला एवढा वेळ पुरे होता. पण हे पाहून डॉक्टर आलेच ! ” सज्जेराव रस्त्याकडे पाहत असतांना त्यांची नजर समोरून येत असलेल्या डॉक्टरकडे गेली. त्याबरोबर त्यांनीं आपल्या हाताखालच्या आणखी दोन माणसांना बोलावून आणण्याकरितां बाबुरावाला पाठविलें.

बाबुराव निघून जातांच सज्जेरावांनीं पुन्हा एकदा आपल्या तपासणीला सुरवात केली. त्यांनीं त्या मयत स्त्रीचा पोशाख पाहून ठेविला. ती काळें लुगडें नेसलेली असून तिनें अंगांत आधुनिक पद्धतीचा पोलका घातलेला होता. हातांतील सोन्याच्या दोन बांगड्या व कानांतील कुडीं यांशिवाय इतर दागिना तिच्या अंगावर दिसण्यांत येत नव्हता. तिच्या अंगावरील सर्व पोशाख साधा होता. बाजाची पेटी वाजवीत असतां अचानक रीतीनें तिचा खून झाला असावा असें दिसून येत होतें. तिचें मस्तक बाजाच्या पेटीवर टेकलेलें असून दुरून पाहिलें असतां ती निजलेली असावी असाच भास होत असे ! तिची मुद्रा शांत दिसत होती.

पेटीच्या पलीकडे असलेल्या खुर्चीवर तिचा शेला पडलेला होता. तो मात्र फार किंमतीचा दिसत होता. ती स्त्री त्या बांगड्यांतील माण-

सांना भेटावयास आली असावी अशी सज्जेरावांची समजूत झालेली होती. परंतु ज्या घरांत नुसती घराची मालकीणच नव्हे तर कुणी राखणदारही नव्हता अशा ठिकाणीं ती कां आली असावी याचा उलगडा त्यांना होईना. पहिल्या इसमानें हिला आपल्याजवळ असलेल्या चावीनें दरवाजा उघडून आंत आणली असेल काय, असाही प्रश्न त्यांच्या मनांत उद्भवला. परंतु त्याच वेळीं त्याच्याजवळ त्या घराची चावी यावी कशी, या प्रतिकूल विचारानें त्यांच्या प्रश्नाला हाणून पाडलें. अशा रीतीनें ते स्वतःच प्रश्नोत्तरें तयार करीत बसले असतां कमलाकर व डॉक्टर करमरकर यांनीं त्या दिवाणखान्यांत प्रवेश केला. आंत येतांच त्यांनीं प्रेताची तपासणी करण्यास सुरवात केली. त्यांची तपासणी चालली असतां कमलाकरानें सज्जेरावांना एकीकडे नेऊन कांहीं नवीन शोध लागला किंवा नाही असा प्रश्न केला.

“मला वाटतं ती या घरांत कुणाला तरी भेटायला आली असावी.” सज्जेराव खुर्चीवर पडलेल्या तिच्या शेल्याकडे वोट दाखवीत म्हणाले.

“अस्संड !” आश्चर्य वाटून कमलाकर म्हणाला, “घरांत मालक नसतांना त्याच्यामागं ही कां बरं आली असावी ? ”

“पण या घराचे मालक सध्या समुद्रकांठीं राहायला गेले आहेत, ही तुमची खात्री आहे ना ? ”

“हो तर ! शरयूला ही गोष्ट तिच्या ज्या मैत्रिणीनं सांगितली ती या वंगल्याच्या मालकाची मेहुणी आहे. रमाबाईची ती सख्खी बहीण. ती मंडळी तिकडे आणखी एक महिना राहणार आहेत असं कालच त्यांचं तिला पत्र आलं होतं. ”

“चौपाटीपासून हें घर कितीसं दूर आहे ? ” सज्जेरावांनीं प्रश्न केला.

“चौपाटीवरच आहे तें घर. त्या घराचा पुढील भाग समुद्राच्या दिशेला आहे. ” कमलाकरानें उत्तर दिलें.

“ज्यांच्यापाशीं ही बाबुरावांना सांपडलेली किल्ली होती ते कदाचित् गजाननराव तर नसतील ? कारण, त्यांच्याशिवाय इतर पुरुषाकडे ती किल्ली असणं जरा अशक्यच दिसतं. ”

“ मला नाही असं वाटत. ”

“ बरं; त्यांच्यामागं इथं कोणी राहत होता का ? ”

“ तें कांहीं मला ठाऊक नाही. ” कमलाकरानें उत्तर दिलें, “ मला कांहीं यासंबंधीं विशेष माहिती नाही. तुम्हाला जरूर असेल ती माहिती तुम्ही नलिनीलाच विचारा. तिनं दिलेल्या माहितीचा तुम्हांला तुमच्या कार्यांत थोडाबहुत उपयोग येईल. ”

त्याच वेळीं डॉक्टर करमरकर यांचें तपासणीचें काम पुरें झालें व ते आतां काय सांगतात याकडे दोघांचेही लक्ष वेधलें.

“ तिचा प्राण गेल्याला पांच तास होऊन गेले आहेत. ” डॉक्टरसाहेब म्हणाले.

“पांच तास !” सर्जेरावांनीं विचारलें, “पण अकरा वाजतां तर ती होती अन् आतां तर पुरता दीडदेखील वाजला नाही ! ”

“ तें कांहीं मला माहित नाही, ” डॉक्टरसाहेब निश्चयानें म्हणाले, “ एवढंच मीं सांगूं शकतों कीं, हीचा प्राण जाऊन पांच पास झाले आहेत. ”

प्रकरण तिसरें.

भवाने यांचें कुटुंब

“भा गीरथी, मुलांचीं तोंडं जरा आतां बंद कर पाहूं. एक-सारखीं भांडत आहेत मघांपासून, अन् गोंगाट तर इतका चालला आहे कीं, मला पुस्तक वाचायचं सुचूं देत नाहीत मेलीं !”

“पण बाई, मीं करूं म्हणून तरी काय ?” आपल्या कर्कश आवाजांत भागीरथी ओरडली, “तिकडे धुणीं तशीं पडलीं आहेत, भांडीं तर घांसायचींच आहेत. उष्ट्र-खरकटं तर अजून काढलेलंच नाहीं; मग मी तें काम करूं कीं इकडे लक्ष देऊं ?”

“काय ग तुमचा त्रास हा ! मला नुसतीं छळून खाताहेत सगळीं. ही सर्व अव्यवस्था पाहून नलिनी काय बरं म्हणेल ? तुमच्यानं जर हीं कामं होत नाहीत तर मग नोकरीला तरी कां राहतां ग ?—आणि शरयू कुठं गेली आहे ?”

“कमलाकरशेटना भेटायला कारखान्यांत गेली आहे. ”

“मला वाटलंच तें. मला काय होतं आहे, काय नाहीं; इकडे कुणाचंच मेलं लक्ष नाहीं. जो तो आपल्या सुखांत दंग ! मी मरेना का इकडे मग. अग्यायी ! काय ओरड ही ! काय किंकाळ्या ह्या ! जशीं मेलीं मसणवटींतील भुतंच ! हीं कारटीं माझं रक्त आटवण्याकरतांच मागं ठेवलीं आहेत ! थांब, जाऊं नको !”

परंतु भागीरथीला आपल्या धनिनीचा 'पिरपिच्या' स्वभाव माहीत असल्यामुळे ती तेथे एक क्षणभरही थांबली नाही. सरोजिनीबाईंनी खूप हाका मारल्या व शेवटी तिला मनांतल्या मनांत शिव्या देत त्यांनी आपले पुस्तक वाचण्यास सुरवात केली.

सरोजिनी लहान असतांना तिच्या वडिलांजवळ बराच पैसा होता. सरोजिनी ही त्यांची एकुलती एक कन्या असल्यामुळे त्यांनी तिला मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण दिले. तोपर्यंत तिचे लग्न करण्याचा विचारासुद्धा त्यांच्या मनांत आला नाही. सरोजिनी तरुणपणी फार सुंदर दिसत असल्यामुळे पुष्कळ तरुणांचे डोळे तिच्याकडे वळत असत. बापाची एकुलती एक मुलगी असल्यामुळे सरोजिनीचा स्वभाव थोडासा हट्टी व एककल्ली बनला होता. सरोजिनी मॅट्रिक पास झाल्यावर व तिचे विसावे वर्ष संपल्यानंतर तिचा बाप तिच्यासाठी 'स्थळे' शोधू लागला. सरोजिनी ही जात्याच सुंदर असल्यामुळे व तिचे शिक्षणही थोडेबहुत झाले असल्याकारणाने 'स्थळे' आपोआप चालून येतील असा पहीत्याने त्यांचा समज झाला होता. परंतु अनुभवाअंती त्यांचे डोळे पुरते उघडले. मुलीच्या बापाला वरसंशोधनाला किती सायास पडतात हे त्यांना कळून चुकले. त्यांना आपल्या कन्येसंबंधाने वृथा अभिमान असल्यामुळे डोळ्यांदेखतच्या 'स्थळांकडे त्यांनी जाणून-बुजून दुर्लक्ष केलेले होते. परंतु मागाहून आपली चूक कळून येतांच त्यांना पश्चात्ताप झाल्याखेरीज राहिला नाही. असो. अशा रीतीने ते 'स्थळे' शोधीत असता त्यांच्या घराशेजारी, कॉलेजमध्यें जाणारा आत्माराम भवाने या नांवाचा एक विद्यार्थी येऊन राहिला. त्याला अविवाहित असलेला पाहतांच ते 'स्थळ' साधण्याची सरोजिनीच्या वडिलांनी खटपट चालविली. आत्माराम हा स्वच्छंदी व चैनबाज होता. त्याने सरोजिनी ही बापाची एकुलती एक मुलगी असून पुढेमागे बापाचा सर्व पैसा तिलाच मिळणार असे पाहून तिचे पाणिग्रहण करण्याचे कबूल केले व थोड्याच दिवसांत दोघांचा विवाह झाला. लग्न झाल्यानंतर

दोन महिन्यांच्या आंतच सरोजिनीचे वडील विषमज्वराला बळी पडून इहलोक सोडून चालते झाले. अर्थातच त्यांची सर्व दौलत सरोजिनीला मिळाली. आपण मनांत योजिलेलें भविष्य इतक्या लौकर सफल झालेलें पाहून आत्मारामाला आनंदाच्या गुदगुत्याच होळं लागल्या !

पैसा मिळतांच आत्मारामपंत आपले गुण उधळूं लागले. दारू, बाहेर-म्याली, जुगार इत्यादि सर्व व्यसनांनीं ते परिपूर्ण होते. सरोजिनीच्या पित्यानें आपली सर्व संपत्ति तिच्या नांवें केली असल्यामुळें आपल्याला लागणारे पैसे तिच्यापासून मागून घेण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नव्हतें. दिवसेंदिवस त्याचीं व्यसनें वळावत चाललीं. लग्न झाल्यानंतर दोन वर्षांनीं सरोजिनीला एक कन्यारत्न झालें, तिचें नांव शरयू. शरयूच्या जन्मानंतर एकदोन महिन्यांच्या आंतच पैसा न मिळाल्यामुळें अगर दुसऱ्या कांहीं कारणांमुळें आत्मारामपंतानें दुसरें लग्न केलें. सरोजिनीचें व त्याचें दर्शनही होईनासें झालें.

बापानें मागें ठेविलेल्या संपत्तीमुळें सरोजिनीच्या उपजीविकेचा प्रश्नच नव्हता. थोड्याच दिवसांनीं तिनें १०२० डिलाइलरोड येथें एक स्वतंत्र वंगला घेऊन तेथें ती शरयूसह एकटीच राहूं लागली.

आत्मारामाला दुसऱ्या बायकोपासून सात मुलें झालीं, व शेवटीं नवऱ्याच्या जुलुमाला कुंटाळून ती बिचारी स्वर्गाला निघून गेली ! मरणापूर्वीं तिनें आपलीं मुलें सरोजिनीच्या स्वाधीन केलीं होती. सरोजिनी स्वभावानें दयाळु असल्यामुळें व तिच्यावरही तसलाच प्रसंग आलेला असल्यामुळें तिनेंही त्या मुलांना ठेऊन घेतलें. अशा रीतीनें आत्मारामपंत हवा तसा स्वच्छंदानें वागण्यास मोकळा झाल व इकडे सरोजिनी मुलांसह कसें बसें आपलें जीवित कटूं लागली. आत्मारामपंत तिच्या वाऱ्यालासुद्धा कधीं उभा राहत नसे. वर दिलेला प्रसंग ह्या गोष्टीनंतर जवळ जवळ अठरा वर्षांनंतर आहे. अस्तु.

शरयू आतां चांगली वीस वर्षांची झाली होती. दोन वर्षांपूर्वीं सरोजिनीबाईच्या मावशीचा भाचा कमलाकर महाले यानें मुंबईला एक

‘ मोटर ’ कंपनी काढली होती. कमलाकर हा सरोजिनीबाईंचा नातलग असल्यामुळे वारंवार त्यांच्या घरी येतजात असे. थोड्याच दिवसांत त्याचा त्या घरांतील सर्व मंडळीशी चांगलाच परिचय झाला. शरयूने त्यांचे मन आकर्षण करून घेऊन आपले हृदयही त्याला अर्पण केले. त्यांचे एकमेकांवर बसलेले प्रेम पाहून सरोजिनीबाईंनाही त्यांचा जोडा पसंत पडला, व त्यांनीं एका शुभ मुहूर्तावर वाङ्निश्चय करून टाकला.

वर दिल्याप्रमाणे सरोजिनीबाई आपल्या खोलीत पुस्तक वाचीत बसल्या होत्या. ती खोली चांगली व्यवस्थित अशी नसून जमिनीवर जागोजाग मुलांचीं खेळणीं पडलेलीं होती, जमिनीवरील गालिचा जिकडेतिकडे दुडलेला, भिंतीवरील तसविरी वांकड्यातिकड्या झालेल्या, मेजावर, खुर्चीवर पुस्तके अस्ताव्यस्त पडलेलीं, अशा तऱ्हेची शोभा त्या खोलीत होती ! खोलीतून दिसणारे सृष्टिसौंदर्य मात्र बहारीचे होते. परंतु खोलीत पसरलेल्या अव्यवस्थेमुळे मात्र त्या जागेची सर्व शोभा नष्ट झालेली होती.

सरोजिनीबाई वाचीत असतां थोड्या वेळाने नलिनीने त्या खोलीत प्रवेश केला. तिला पाहतांच पुन्हा एकदा त्यांनीं आपला शब्दांचा भडिमार करण्यास सुरवात केली.

“ काय ग नलिनी, तुला शरयूबरोबर इतक्या गलिच्छ जागेत, जिकडेतिकडे अव्यवस्था आहे अशा घरांत राहयला तरी कसं आवडतं ग ? ”

“ सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सारखी खपत असते, पण व्यवस्था म्हणून कशी ती मुळीच लागत नाही. अगदीं त्रासून गेलें आहे मी. ”

“ कसंही असलं तरी मला ही जागा आपली सुखदायक वाटते. ” नलिनी तेथील एका खुर्चीवर बसून म्हणाली, “ पण काय हो मामी, आज तुम्हांला कसं काय वाटतं ? ”

“ मी जिवंत आहेसं मला वाटतं ! अग, रात्रभर मला झोप नसल्यामुळे मी सारखी तळमळत होते. त्यांत आणखी भयंकर स्वप्नांची भर. ”

सरोजिनीबाईंचा स्वभाव अगदींच विचित्र होता ! सर्व दिवस आळसांत घालवूनसुद्धा त्या आपण किती काम केले तरी व्यर्थ, असें भासवीत असत. त्या फारच आळशी बनल्या होत्या. त्यांना एका जागेवरून उठून दुसऱ्या जागीं जाणें, म्हणजेसुद्धा फार त्रास वाटत असे ! नलिनीला हा तिचा स्वभाव मुळींच आवडत नसे. परंतु ती तेथें पाहुणी या नात्यानें राहिल्यामुळे व शरयू तिची अगदीं जिवलग मैत्रिण असल्यामुळे ती मुकाट्यानें तेथील त्रास सहन करीत असे. सरोजिनीबाईंचा स्वभाव जरी असा विचित्र होता, तरी त्या दयाळु, परोपकारी व इतर बाबतींत सुस्वभावी असल्यामुळे त्यांचें बोलणें कोणी मनावर घेत नसे.

“ मी आतां शरयूबरोबर बाहेर गेलें होतें, ” थोड्या वेळानें नलिनीनें बोलण्यास सुरवात केली, “ ती कमलाकरांना भेटण्याकरतां त्यांच्या कारखान्यांत गेली आहे. ”

“ तिला फिरायला जायला बरं सुचतं ! मी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत एवढा त्रास भोगतें, याचं तिला कांहीं आहे का ? ” सरोजिनीबाईं एक दीर्घ सुस्कारा सोडून म्हणाल्या, “ ह्या संबंध वर्षांत माझ्या अंगचीं नुस्तीं हाडं राहिलीं आहेत ! ”

हें तिचें भाषण ऐकतांच नलिनीला हंसूं लोटलें. कारण सरोजिनीबाईं अंगांनें इतक्या लट्ट होत्या कीं, त्यांना आपलें अंग हालविण्यास फार त्रास वाटत असे. नलिनीला जरी हंसें आलें, तरी तें आवहून ती म्हणाली, “ खरंच मामी, तुम्ही आपल्या प्रकृतीचीसुद्धा काळजी घेतली पाहिजे. असे एकसारखे श्रम करून चालायचं नाही. ”

“तूं इथं चुकतेस, नलिनी. मला माझ्या मुलीकरतां व त्या काट्यीकरतां तरी स्वार्थत्याग केलाच पाहिजे. मी इतकी मरमर मरते, पण त्यांना त्याचं कांहींच वाटत नाही !”

सरोजिनीबाईंना आपले गुण दुसऱ्याजवळ वर्णन करून सांगण्याची फार सवय होती व त्या सवयीचा पाढा त्यांनीं नलिनीजवळ गिर-विण्यास सुरवात केली.

“नलिनी,” ती म्हणाली, “मी लहान असून माझ्या बापाजवळ जेव्हां राहत असं तेव्हां मी किती तरी सुखी होतें. माझी आई माझ्या वयाच्या दुसऱ्याच वर्षी मला सोडून गेली, तरीही त्या वेळीं मी पूर्ण सुखी होतें. असं दुःख पुढं भोगावं लागेल अशी कल्पनाही त्या वेळीं माझ्या मनाला कधीं शिवली नाही. पण ज्या दिवशीं माझी माळ त्या मेल्याच्या गळ्यांत पडली, त्याच दिवसापासून माझ्या नशिवानं उलट खाऊन माझ्या दुःखाला प्रारंभ झाला.”

विषय फिरवण्यासाठीं नलिनी म्हणाली, “मामी, मला आजच रमाताईचं पत्र आलं आहे. तिनं मला दोन दिवसांत चौपाटीवर राहिल्या बोलावलं असल्यामुळं मला आतां तिकडे गेलं पाहिजे. तू मजच्या पाहुणचाराचा लाभ मीं खूप दिवस घेतला नाही का ?”

“—कां ?—इतके जास्त दिवस राहिलीस का तूं इकडे ? मला अंतांशी आपल्याभोवतीं चार माणसं अरावीं असंच वाटायला लागलं आहे.” एक सुस्कारा सोडून सरोजिनीबाई म्हणाल्या, “आतां माझं काय राहिलं आहे ! शरयू आतां लवकरच कमलाकराची होईल व तोही तिला अनुरूप आहे;—पण नली, हें ग काय ! तूं अशी मळल कां दिसतेस ?”

सरोजिनीबाईंचा हा अकस्मात् आलेला प्रश्न ऐकतांच नलिनी जरा गोंधळली. नलिनी सुंदर व नाजूक दिसत असे. तिचा वर्ण गोरा असून, तिचे डोळे पाणीदार व तिचा चेहरा नेहमी सुहास्य असे. तिचा स्वभाव नेहमी आनंदी, उदार, प्रेमळ व थट्टेखोर होता. सरोजिनीबाईंचा तो प्रश्न ऐकून तिनें उत्तर दिलें,

“मला कांहीं होत नाही, मामी; रात्री झोंप मात्र चांगली लागली नाही. ”

“याचें कारण स्वप्नं बरं ! ” सरोजिनीबाई ठांसून म्हणाऱ्या, “रात्री मला तुझ्याविषयीं बरींच वाईट स्वप्नं पडलीं. मीं तुला जेवतांना पाहिलं. कुणालाही जेवतांना पाहिलं कीं त्याला तें स्वप्न अपायकारक होतं. तुझ्यावर कांहीं तरी संकट येत आहे हें खास.

“नको; आणखी त्याचा उल्लेख नको, मामी. ” नलिनी दचकून म्हणाली, “पण-पण माझा स्वप्नांवर विश्वासच नाहीं मुळीं. ”

“तुझा स्वप्नांवर विश्वास नाहीं, नली, पण माझा आहे.” सरोजिनीबाई म्हणाऱ्या, “प्रत्यक्ष घडून आलेल्या गोष्टी मीं स्वतः पाहिल्या आहेत. त्या जर तुला सांगत बसेन तर तूं त्या ऐकून थक्कच होशील ! काय ग, तूं काल रात्री बाहेर कुठं गेली होतीस ?”

“कुठं नाहीं ग मामी, बागेंतच फिरत होतें थोडा वेळ. ”

“चांदण्यांत मधुकराचं चिंतन करण्याकरतां वाटतं ? ” असें सरोजिनीबाई तिची थोडी थट्टा करण्याच्या हेतूनें म्हणाऱ्या.

नलिनी हा प्रश्न ऐकतांच लाजली. तिचा कपोलप्रदेश आरक्त झाला.

“एवढं लाजायला काय झालं त्यांत ! ” थोडा वेळ आठवल्यासारखें करून सरोजिनीबाई पुढें म्हणाऱ्या, “तो जरी नट असला तरी सुस्वभावी व सुशिक्षित आहे. ”

“पण मामी, नटाचा धंदा कमी प्रतीचा आहे कीं काय ? ”

“बरोबर ! ” सरोजिनीबाई तिला खिजविण्याच्या हेतूनें म्हणाऱ्या, “मीं जरी तो धंदा वाईट म्हटला तरी तुझ्या मधुकरावरील प्रेमानं त्या धंद्याला उच्च प्रतीला नेऊन ठेवलं आहे ना ?”

“पण ते सभ्य आहेत. इतर नाटक्यांप्रमाणं दारूबाज व इतर व्यसनांत गुरफटलेले नाहीत ते. ”

“पण तुझ्या बहिणीला असं नाहीं ना वाटत ?”

“ नसेल ! ” नलिनी रागानें म्हणाली, “ रमाताईच्या पसंतीकडे मला काय करायचं आहे ? ”

“ तूं म्हणते आहेस तें बरोबर आहे, नली. पण तिच्या नांवावर बरीचशी इस्टेट आहे हें विसरूं नकोस ! ”

“ बाबांनीं जितकी मिळकत तिच्या नांवावर केली आहे तितकीच मलाही दिलेली आहे. आमचे आईबाप आमच्या लहानपणींच आम्हां दोघांना या जगांत एकटी ठेवून निघून गेले. तेव्हांपासून आमच्या दोघांच्या इस्टेटच्या येणाऱ्या व्याजावर आम्हीं आमची उपजीविका करीत आहों. ” नालिनीला पुढें आपली हकीकत सरोजिनीबाईंना सांगण्यास संकोच वाटूं लागला. सरोजिनीबाईंच्या शब्दांनीं तिला आपल्या इच्छेविरुद्ध आपली हकीकत सांगण्यास प्रवृत्त केलें होतें, परंतु आपण हें काय करीत आहों असें तिचें तिलाच वाटून तिनें ती पुढें सांगितली नाहीं. सुदैवानें त्याच वेळीं सरोजिनीबाईंच्या मुलांची आरडा-ओरड ऐकूं येऊं लागली. ती कानीं पडतांच सरोजिनीबाईंनीं म्हटलें,

“ काय द्राड कारटीं आहेत हीं ! मारामाऱ्यांशिवाय यांना दुसरें कांहीं सुचतच नाहीं ! नले, जरा जाऊन त्यांना गप्प कर पाहूं. ”

तेथें बसण्याचा कंटाळा आल्यामुळें नलिनीलाही बाहेर जाण्यास कांहीं तरी कारण हवेंच होतें. सरोजिनीबाईंची आज्ञा होतांच ती त्या खोलींतून एकदम बाहेर पडली.

नलिनी खालीं गेली तेव्हा मुलांमध्ये भांडण चाललें होतें. एकमेकांना चिमटे काढणें व लाथांनीं बडविणें व मोठमोठ्यानें ओरडणें असा त्यांचा आकांत चालला होता. नलिनीनें एकदम मध्यें शिरून त्यांना दूर करीत म्हटलें,

“ रघू, सुमन, तुम्ही आपल्या लहान भावंडांना असं भांडूं देतां ? तुम्ही दोघां आतां इतकीं मोठीं झालां तरी आपल्या लहान भावंडांचीं भांडणं नाहीं का मिटवतां येत तुम्हाला ? तुम्ही त्यांच्यांत वडील आहांत. ”

“ आम्ही काय करावं त्याला ? ” सुमन म्हणाली, “ आम्ही कांहीं त्यांना भांडायला सांगितलं नव्हतं. यांच्या गडबडीमुळं माझा अभ्यास मात्र होत नाही.”

“ व माझाही आलिजवा होत नाही.”

“ मग तुम्ही इथं अभ्यास कां करतां ? शरयूच्या खोलीत कां बसत नाही ? ” नलिनीने त्यांना विचारलं. नलिनी आणखी पुढें बोलणार होती, परंतु तिला आपणास कोणी हाका मारीत आहे असा भास झाल्यामुळे तिने दचकून मागे पाहिलें, तों शरयू तिच्याकडे घाईघाईने येत होती, असें तिला दिसून आलें.

“ नली ! नली ! ” शरयू ओरडत आली, “ एक भयंकर बातमी तुला सांगायची आहे. ”

“ काय,—काय ग झालं ? ” घाबरून नलिनीने विचारलें.

“ इकडून आणवलेली विलायतेची नवी मोटर काल रात्रीं कुणी चोरानं पळवली. पण त्याहून भयंकर बातमी म्हणजे, तुमच्या रत्न-महालांत खून झाला आहे ! आतांच ही बातमी मला त्यांनीं सांगितली.”

“ काय ? खून ! ” “ नलिनी तिचा हात घट्ट दाबीत म्हणाली, “ कुणाचा ग ? ” हा प्रश्न विचारतांना तिचे डोळे पाण्यांनीं भरून आले व तिची छाती धडधडू लागली.

“ कुणा स्त्रीचा खून झाला आहे. ”

“ स्त्री ! ” सुटकेचा एक निःश्वास टाकून नलिनीने विचारलें, “ कोण ग आहे ती ? ”

“ तें तर कुणालाच माहीत नाही. तिचं प्रेत सफेत दिवाणखान्यांत सांपडलं. तिच्या गळ्याला मागं शस्त्र खुपसून तिचा खून केलेला आहे. हे सांगत होते कीं, ती अगदीं तरुण असून दिसण्यांत सुंदर आहे व ज्यानं तिचा खून केला त्यानंच आपली मोटर पळवली असावी असं ‘इकड’चं मत आहे. आतां तुला भेटण्यास इकडेच येणार आहेत.”

“ मला भेटायला ! मला भेटायचं कारण ? यांतलं मला कांहीं एक माहित नाही ! ”

नलीनी घाबरल्याप्रमाणें दिसूं लागली.

“ ती स्त्री घरांत आली कशी ? ” तिनें शरयूला विचारलें, “ तो आहे तरी कोण ? ”

“ अग, तेंच तर गूढ आहे. ” शरयूनें उत्तर दिलें, “ ते जेव्हां इथं येतील तेव्हां तुला खुनाची सर्व हकीकत कळेल. पण आईला मात्र यांतील कांहीं एक सांगूं नको हो ! नाहीं तर ती आणखी अकांडतांडव करायची ! गजाननराव भेटेपर्यंत गप्प राहणं बरं, असं यांचं म्हणणं आहे व पोलिसांनींही गजाननरावांना ताबडतोब येण्यासाठीं तार केली आहे. ”

“ पोलिस ! शरयू, पोलिसपर्यंत हें प्रकरण जाईल का ग ? ”

“ अर्थात्च ! कारण, एका पोलिसालाच तें प्रेत काल रात्रीं आढळून आलं. ”

“ पण तो पोलिस घरांत शिरला कसा ? ” नलीनीनें विचारलें, “ घराला तर कुलुप आहे व कुणी राखणदारसुद्धा तिकडे नाही. ”

“ सर्व हकीकत मला माहित नाही. कारण त्यांनीं मला सर्व कांहीं सांगितलं नाही. काय ग नली, ” शरयू तिच्याकडे पाहत म्हणाली, “ तूं काल रात्रीं तिकडे गेली होतीस ना ? ”

“ नाही ग. ” चांचरत चांचरत नलीनीनें थोड्या वेळानें उत्तर दिलें, “ मी मधुकरांना भेटण्यासाठीं तिकडे जाणार आहे, असं तुला सांगितलं होतं खरं, पण मी कांहीं मग तिकडे गेलें नाही. रमाताई आमच्या लग्नाला अडथळा आणीत आहे हें तुला ठाउक आहे ना ? म्हणून तर मला त्यांची चोरून भेट घ्यावी लागते. अर्थात्च त्या बंद केलेल्या घरांत आमची भेट होणं शक्य नाही. ”

“ पण काल तुझी आणि त्यांची भेट झाली का ग ? ” शरयूनें सहजगत्या विचारलें.

“ नार्हीं. ते कदाचित् भेटतील असा विचार करून मी बागेच्या पलीकडे एका झाडाखाली अर्धा तास उभी होतें. पण ते कांहीं त्या बाजूला आलेच नार्हींत. ”

“ तसं त्यांनीं तुला वचन दिलं होतं का ? ”

“छे ग ! सहज नशिवाची परीक्षा पाहण्याकरतां म्हणून मी गेलें होतें. दुसऱ्या माणसानं नाटकांतलं स्वतःचं काम केल्यास निसटतां येईल अशां त्यांची समजूत होती. पण तें त्यांना करतां आलं नसावं असं वाटतं. ”

“ माझीसुद्धा हीच समजूत आहे. ” शरयू म्हणाली, “ पण हा खून भयंकर आणि चमत्कारिक आहे, नार्हीं ? ती स्त्री कोण आहे व त्या घरांत आली कशी याचा तर्कच होत नार्हीं ! ”

“ तेंच तर आश्चर्यकारक आहे. ” नलिनी म्हणाली. तिचा चेहरा भीतीमुळें फिकट व चमत्कारिक झाला होता. “ शरयू, मी काल रात्री बाहेर गेलें होतें तें तूं कमलाकरांकडे बोललीस का ? ” थोड्या वेळाने तिनें प्रश्न केला.

“ नार्हीं; ऐकलेल्या गोष्टीमुळं मी तर इतकी आश्चर्यचकित झालें, कीं ती गोष्ट मी साफ विसरून गेलें. ”

“ मग त्याबद्दल तूं कुणाजवळ कांहींच बोलूं नको. नार्हीं तर रमाताई मला तें समजल्यावर फारच त्रास देईल. ”

प्रकरण चवथे

मोटर सांपडली !

रत्नमहालांतील खुनासंबंधी साधारण हकीकत नलिनीला कमलाकराकडून समजली, व भीतिग्रस्त होऊन ती तशीच शरयू आणि कमलाकर यांची नजर चुकवून त्या खुनाच्या बाबतीत आणखी काय काय बाहेर पडतें तें समजून घेण्याकरितां रत्नमहालाकडे जाण्यास निघाली. रत्नमहालांतील खुनाची हकीकत हळूहळू दादर व माटुंगा ह्या विभागांत पसरत चालली होती व कांहीं चौकस लोक 'हें काय प्रकरण आहे ?' तें समजून घेण्याकरितां रत्नमहालाच्या आसपास जमूं लागले. लोकांत जरी खुनाची बातमी पसरली होती, तरी रत्नमहालांत-बंगल्यांत अगर बागेंत कोणीही पोलिसखात्यांतील माणूस दिसेना. नाहीं तर असें कांहीं तरी असलें म्हणजे त्या जागीं पोलिसांची रेलचेल असावयाची, आणि हें समजूनच, पोलिस दिसला, कीं तेथें रिकामटेकड्या माणसांचीं गर्दी उडून नसत्या चौकशीला सुरवात होणार हें माहित असल्यामुळे सजेंरावांनीं पोलिसांचा पाहारा बंगल्याबाहेर न ठेवतां तो आंतच ठेवला होता व गजाननराव-त्या बंगल्याचे मालक येईपर्यंत त्या खुनाची विशेष वाच्यता होऊं नये अशी त्यांची इच्छा होती. त्या दुर्दैवी मयत स्त्रीचें प्रेत त्यांनीं बंगल्यांतील एका खोलींत ठेवून खोलीबाहेर एक पोलिस पाहारा करण्यास ठेवला होता. बंगल्यांतील इतर प्रत्येक वस्तु बाबुराव पहिल्यानें आंत शिरतांना होती, त्याप्रमाणेंच

होती. त्यांत यत्किंचितही फरक केला नव्हता; आणि सर्जेरावांनीं आपली बैठक सफेत दिवाणखान्यांतच ठेवून तेथूनच ते जरूरीचे हुकुम सोडीत होते.

“ बाबुराव ” ते म्हणाले, “ जर एखादी तरुण स्त्री मला भेटायला आली तर तिला ताबडतोब आंत पाठवून द्या. इतर कोणालाही आंत सोडूं नका. ”

“ पण कमलाकर आले तर ? ” बाबुरावानें विचारलें.

“ त्यांना अर्थातच परवानगी आहे. मी त्यांचीच वाट पाहत आहे; पण त्यांच्याशिवाय इतर कोणीही येतां कामा नये. ”

“ आपण गजाननरावांना बोलावण्यास शिपाई पाठवला, साहेब ? ”

“ त्या तरुण स्त्रीकडून मला पत्ता मिळतांच मी ताबडतोब माणूस पाठवीन. अरे ! पण ती आली वाटतं. ” ऐकूं येणाऱ्या बेलकडे लक्ष देत सर्जेराव म्हणाले, “ होय; तीच ती. जा तिला आंत सोड. ”

थोडक्या वेळानें नलिनी आंत आली. या वेळीं तिची मुद्रा फिकट व घाबरल्यासारखी दिसत होती. सर्जेरावांनीं तिच्या मुद्रेवरील हा विकार पाहिला; परंतु स्वतःच्या घरांत खून झाला असें ऐकतांच एखादी तरुण स्त्री घाबरून जाणें साहजिक आहे असा विचार करून त्यांनीं तिकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं. नलिनी जरी तरुण व अननुभवी होती, तरी तिची संयमनशक्ति दांडगी होती. आंत येताक्षणींच तिनें आपले ओंठ मिटून आपल्या चेहऱ्यावर कसलेंच चिन्ह न दिसण्याचा प्रयत्न केला. सर्जेरावांनीं हें सर्व पाहून ठेवलें, तरीही त्यांना आपल्या प्रश्नापुढें ही टिकेल किंवा नाहीं याचा निर्णय करतां येईना.

“ तुम्हीं माझ्यापासून कांहींही लपवून न ठेवतां मी विचारणार त्या प्रश्नांचीं उत्तरं सरळ द्याल ना ? ” ती आंत येतांच सर्जेरावांनीं तिला जरा कठोर स्वरानें प्रश्न केला.

हा प्रश्न ऐकतांच नलिनीला राग आल्यावांचून राहिला नाहीं. तिनें सर्जेरावांकडे रागाची नजर फेकीत म्हटलें, “ माझ्यासारख्याला तुम्हीं

असा प्रश्न विचारणं म्हणजे थोडंसं शिष्टाचाराला सोडून नाही का होणार ? तुम्हांला माझा संशय येतो का ? ”

“ छी ! छी ! तुमची गैरसमजूत झाली. मला तुमचा अगर कुणाचाच संशय नाही. प्रश्न विचारण्यांत माझा कोणताच अंतस्थ हेतु नाही. पण हें प्रकरण फारच चमत्कारिक आहे. ”

“ कमलाकरांनीं सांगितलेल्या हकीकतीवरून तें बऱ्याच गुंतागुंतीचं असावं अशी माझी समजूत आहे. ” नलिनीने उत्तर दिलें.

“ हें घर बंद असून मालकानं आपल्यामार्गे कोणी राखणारा ठेवला नाही हें कसं ? ”

“ कारण राखणदार ठेवण्याची मुळीच जरूर नव्हती. ” नलिनी म्हणाली, “ माझ्या बहिणीला दादरच्या ह्या विभागांत चोऱ्या, दरवडे यांपासून भय नाही असं वाटल्यामुळं तिनें पोलिसांनाही या बंगल्यावर नजर ठेवायला सांगितलं नाही. ”

“ ती मंडळी इथं राहायला केव्हां येणार ? ”

“ एका महिन्यानं. ”

“ तुम्ही त्यांच्याबरोबर गेलां नाही वाटतं ? ”

नलिनीनें नकारार्थी आपली मान हालविली. ती म्हणाली, “ माझ्या बहिणीचं व माझं पटत नसल्यामुळं मी हें घर बंद असेपर्यंत माझ्या एका मैत्रिणीच्या घरीं राहिलें आहे. ”

“ ह्या घराचा मालक अगर इतर कोणीही मंडळी इथं नसतांना आणि घर बंद असतांना किंवा आंत शिरकाव झाला कसा हेंच गूढ आहे. ती इथं शनिवारी रात्रीं आली. कोणत्या वेळीं आली, आंत येते वेळीं तिच्याबरोबर दुसरं कोणी होतं किंवा नाही यासंबंधाची बातमी आम्हांला अद्यापि मिळालेली नाही. कारण आंत येतांना तिला कोणी पाहिलं नाही. ती आली तरी कशी ? ”

“ तें मला कसं बरं सांगतां येणार ? ही सर्व हकीकत ऐकून तुमच्याच प्रमाणं मीही गोंधळून गेलें आहे. पण तिचं प्रेत मला पाहायला

मिळेल का ? ती माझ्या ओळखीची आहे की नाही, हें तरी मला मग सांगतां येईल. ”

“ तें आपण मागाहून पाहूं. ” सर्जेराव म्हणाले, “ मला तुम्हाला कांहीं प्रश्न विचारायचे आहेत: त्यांचीं उत्तरं कृपा करून माहित आहेत तशीं द्या. जर ही स्त्री तुमच्या मेहुण्याच्या परिचयाची असती तर तिला त्यांच्याप्रमाणे ह्या घरांत येणं शक्य आहे का ? ”

“ केव्हांही नाही. कारण या घराच्या मुख्य दरवाजाची किल्ली फक्त माझ्या मेहुण्याजवळच असते. ”

“ तशीच चावी दुसऱ्या कुणाजवळ नाही याविषयीं तुमची खात्री आहे का ? ”

या प्रश्नाचें उत्तर देते वेळीं, आपलें मनःसंयमन करतां येण्यास अवसर मिळावा, व आपला चेहरा पोलिस इन्स्पेक्टरला दिसूं नये या हेतूनें नलिनी खिडकीबाहेर पाहत म्हणाली, “ तसली किल्ली दुसऱ्या कुणाजवळ असेल असं निदान मला तरी वाटत नाही. ”

ह्या उत्तरानें सर्जेरावांचें समाधान झाल्यासारखें दिसलें व त्यांनीं खिशांतून एक ‘नोटबुक’ काढून म्हटलें, “ हे गजाननराव कोण ? ”

“ ते माझे मेहुणे असून सावे आणि कंपनीचे दुसरे भागीदार आहेत. ” नालिनीनें उत्तर दिलें, “ त्या कंपनीचा लांकडाचा व्यापार आहे. ”

“ असं ! मग त्यांचं नांव त्यांत कुठं नाही तें ? ”

“ ती कंपनी बरीच जुनी असून तिचे एकंदर दोन भागीदार आहेत. माझा सख्खा भाऊ सावे व दुसरे गजाननराव. जेव्हां माझे वडील वारले तेव्हां त्या कंपनीचं नांव सावे आणि कंपनी असंच होतं. कंपनी जुनी असल्यामुळं गजाननराव जरी तिचे भागीदार झाले तरी माझ्या भावानं नांवांत फरक केला नाही. ”

“ गजाननराव केव्हां भागीदार झाले ? ”

“ तीन वर्षांपूर्वी; म्हणजे जेव्हां त्यांचं माझ्या बहिणीबरोबर लग्न झालं तेव्हां. ”

“ भागीदारीचे पैसे गजाननरावांनींच दिले का—” सजेंराव आणखी कांहीं विचारणार होते; परंतु नलिनीची साश्चर्य मुद्रा पाहतांच ते म्हणाले, “ माफ करा हं नलिनीबाई; पण मला सर्व कांहीं समजलंच पाहिजे. ”

“ मला वाटतं ह्या धंध्यांत गजाननरावांनीं पैसे घातले नसावेत. माझ्या बहिणीजवळ बरीच पुंजी असल्यामुळं तिनं गजाननरावांच्या नांवानं भागीदारीसाठीं माझ्या बंधूला बरेच पैसे दिले. ” नलिनी म्हणाली, “याहून अधिक माहिती तुम्हांला पाहिजे असल्यास ती तुम्ही गजाननराव यांना विचारा. ”

“ तसाच माझा बेट आहे. तुम्ही मला त्यांचा पत्ता द्याल का ? ”

“ दर्यामहाल, चौपाटी रोड. ” सजेंरावांनीं तो पत्ता टिपून घेतला.

“ मी त्यांना बोलवण्याकरतां टेलिफोन करणार आहे. ” ते म्हणाले, “ कारण उद्यां ह्यासंबंधानें चौकशी होणार असल्यामुळं त्यांना जरूर हजर असलं पाहिजे. बरं, पण तुम्हांला एक साधारण सडपातळ व लहानशी टोंकदार दाढी असलेला तरुण गृहस्थ माहित आहे का ? ”

“ अंऽहं, नाही ! ” आठवण करीत नलिनी म्हणाली, “पण कां ?”

“तसाच एक गृहस्थ काल रात्री या घरांतून बाहेर पडला व त्यानंच पोलिसाला बोलत बोलत दूर नेलं व तेवढ्या वेळांत दुसऱ्या इसमान त्या बाईचा प्राण घेतला. ”

“ मग ह्या कामांत एकंदर दोन माणसं होतीं तर ? ”

“ आमची तरी अशी समजूत आहे. ” सजेंरावांनीं उत्तर दिलें.

“ गजाननराव गेल्यापासून तुम्ही इकडे कधीं आलां होतां का ? ” त्यांनीं विचारलें.

“ नाही. ”

“ पण तुम्हीं सध्या राहतां तें ठिकाण या घराहून अगदीं जवळ आहे, नव्हे ? ”

“ तरी पण मला इथं यायचं कांहींच कारण नाही. ”

“ तुम्हीं त्याच घरांत राहतां ? ”

“ होय. माझ्या बहिणीबरोबर मी इथंच राहतें. ”

“ मग तुमच्या रोज उपयोगांत येणाऱ्या वस्तु इथंच असतील तर ! ”

नलिनीनें सर्जेरावांचा प्रश्न विचारण्याचा रोंख ओळखून त्यांच्याकडे तीक्ष्ण नजरेनें पाहत म्हटलें, “ जरी माझ्या सर्व जिनसा इथंच असतात तरीही मी जणूं काय लांबच्याच प्रवासाला जात आहे असें समजून जरूरीपुरत्या सर्व वस्तु माझ्याबरोबर नेलेल्या आहेत. इन्स्पेक्टर-साहेब, जवळ जवळ दोन आठवडे मी भवान्यांच्या घरी राहिलें आहे व तेवढ्या वेळांत या बाजूलाही फिरकलें नाहीं. ”

“ तुम्ही ह्या रस्त्यावरूनसुद्धा कधीं गेलां नाहीं ? ”

“ मी या बाजूलाच कधीं आलें नाहीं. ”

“ मग तुम्हांला कांहींच माहित नसणार. ” आपण केलेल्या प्रश्नांपासून कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं असें पाहून निराशेच्या स्वरानें सर्जेराव म्हणाले.

“ खरोखरच कांहीं माहित नाहीं मला. ”

सर्जेराव आपला हात हनुवटीकडे नेऊन व आपली दृष्टि जमिनीकडे वळवून विचार करूं लागले. नलिनीला विचारण्यासारखें आणखी कांहींच नव्हतें. रत्नमहालाचे मालक गजाननराव हे होते व त्याच घरांत ज्या अर्थी त्या अनोळखी स्त्रीचा खून झाला होता त्या अर्थी त्या घरांत तिचा शिरकाव कसा झाला हें कदाचित् त्यांनाच माहित असेल.

“ सावे आणि कंपनीचे भागीदार होण्यापूर्वी गजाननराव काय करीत होते ? ” थोड्या वेळानें त्यांनीं नलिनीला विचारलें.

“ कांहीं नाहीं. ” नलिनीनें उत्तर दिलें, “ त्यांनीं आपला सर्व वेळ हिंदुस्थानांतील निरनिराळे गांव पाहण्यांत घालवला व मग त्यांना अशा रीतीनं आयुष्य घालविण्याचा कंटाळा आला असावा असें मला वाटतं. तथापि लग्न झाल्यानंतर माझ्या बहिणीनं त्यांना कंपनीचा भागीदार होण्यास सांगितलं. ”

“ हुः ! ” सर्जेराव ह्या उत्तरानें प्रस्तुत विषयावर कांहींच प्रकाश पडत नाही असें पाहून म्हणाले. नंतर त्यांनीं सर्व दिवाणखानाभर एकदा नजर फेकीत विचारलें, “ ह्या दिवाणखान्याची रचना चमत्कारिक दिसते ! नलिनीबाई, ही तुमच्या बहिणीचीच कल्पना का ? ”

“ नाही; गजाननरावांचीच ही कल्पना. हें घरही लग्नापूर्वी त्यांनींच बांधलं होतं. रमाबाईला हा दिवाणखाना मुळींच आवडत नाही. परंतु गजाननरावांना मात्र याची फारच आवड आहे. हें घर व आंतील सर्व सामान गजाननरावांनीं आपल्या लग्नापूर्वीच घेतलेलं आहे. ”

“ लग्न झाल्यानंतर राहण्यासाठीं वाटतं ? ”

“ नाही; माझ्या बहिणीबरोबर लग्न होण्यापूर्वीच गजाननराव या घरांत राहत असत. ”

सर्जेरावांना हें फारच चमत्कारिक वाटलें ! तथापि याहून अधिक प्रश्न त्यांनीं तिला विचारले नाहीत. “ नलिनीबाई, ” कांहीं वेळाने ते म्हणाले, “ तुम्ही माझ्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरं मोकळेपणानें दिल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. माझ्याकडून जर तुम्हांला एखादा कमीअधिक प्रश्न विचारला गेला असेल तर ह्या खुनाच्या चमत्कारिकपणाकडे लक्ष देऊन त्याबद्दल मला क्षमा करा; आपण आतां तें प्रेत पाहूं. ”

प्रेत पाहण्याची कल्पना मनांत आल्यामुळें नलिनी थोडी घाबरल्याप्रमाणें दिसूं लागली. परंतु तसें करण्यास तिनें आपली नाखुबी दर्शविली नाही. ती उठून मुकाट्यानें सर्जेरावांच्या मागोमाग गेली; परंतु ज्या खोलींत तें प्रेत ठेविलें होतें त्या खोलीच्या दरवाजापाशीं येतांच मात्र दचकून ती रागानें म्हणाली, “ तुम्ही तें प्रेत माझ्या खोलींत ठेवलं आहे ! ”

“ अज्ञानामुळें असं घडलं खरं ! ” सर्जेराव म्हणाले, “ पण दुसऱ्या कुणाच्याही खोलींत ठेवलं असतं तरी त्यानंही असंच म्हटलं असतं. ”

“ याउपपर मला या खोलींत केव्हांही निजतां नये, ” असें पुटपुटत सर्जेरावांनीं उघडलेल्या दरवाजांतून नलिनी आंत शिरली.

नलिनीला आंत सोडून आपण तिच्याबरोबर आंत न जातां सर्जेराव तिने दिलेल्या माहितीवर विचार करित बाहेरच उभे राहिले. गजानन-रावांनी घर बांधल्यानंतर कांहीं दिवसांनी लग्न केलें व ते आपल्या पत्नीसह येथें येऊन राहिले. परंतु लग्नापूर्वी स्वतःसाठीच त्यांनी एवढें मोठें घर बांधलें असेल काय ? कदाचित् त्यांनी आपणासाठी पूर्वी दुसरी एखादी कुमारी ठरविलेली असून तिच्या आवडीप्रमाणें हें घर तयार केलें असेल. परंतु कांहीं तरी कारणामुळें तें लग्न मोडून त्यांचें मग नलिनीच्या बहिणीबरोबर लग्न लागलें असावें. रमाबाईना तो सफेत दिवाणखाना मुळीच आवडत नाही, असें नलिनीच्या सांगण्यावरून दिसतें. अर्थात् हें लग्न होण्यापूर्वी गजाननरावांचें प्रेम दुसऱ्या कोणा-वर तरी बसलें असून तिच्या आवडीप्रमाणें त्यांनी हें घर बांधलें असेल. परंतु तिच्याबरोबर संबंध फिसकटल्यामुळें नंतर त्यांनी हें लग्न करून रमाबाईना ह्या घरांत आणलें असावें. तें कांहीं असो; परंतु ह्या वंगल्याची चावी गजाननरावांकडेच असतां ती स्त्री आंत तरी आली कशी ? कदाचित् त्यांच्याच मदतीनें तर ती आंत शिरली नसेल ?— परंतु सर्जेरावांची विचारमालिका येथेंच थांबली. त्यांना, आपण भल-त्याच मार्गानें जात आहों असें कळून चुकलें व कच्च्या पायावर आपण आपलें विचारगृह उभारीत आहों, अशी त्यांची खात्री झाली. प्रत्यक्ष गजाननरावांना पाहिल्याशिवाय व ते कसल्या प्रकारचे गृहस्थ आहेत हें समजल्याशिवाय भलताच विचार करणें योग्य होणार नाही व तसें केलें असतां खरा मार्ग आपणास कधीही लाभणार नाही असें त्यांना वाटलें; परंतु स्वतःच्या समाधानाकरितां त्यांनी आणखी कांहीं प्रश्न नलिनीला विचारण्याचें ठरविलें.

थोड्या वेळानें नलिनी खोलीबाहेर आली. तिच्या चेहऱ्यावर अद्या-पिही तसाच फिकटपणा दिसत होता. बाहेर येतांक्षणीच आपण त्या स्त्रीला ओळखत नाही असें तिनें सर्जेरावांना कळविलें.

“तुमची अगदीं खात्री आहे ?” सर्जेरावांनी प्रश्न केला.

“अगदीं पूर्ण खात्री आहे. यापूर्वी मीं तिला कधींच पाहिलेली नाही.” नलिनीने व्यथित अंतःकरणाने उत्तर दिले, “खरोखरच ती सुंदर असून तिच्या चेहऱ्यावरून ती पंचवीस वर्षांची असावी असं दिसतं. ती इथं कां बरं आली असावी?” तिने विचारलं.

“तोच तर प्रश्न आहे !” सर्जेराव म्हणाले, “तिचा खून तरी कुणी केला ?”

“अशा अवलेवर आपला हात चालवायला त्याला कांहींच दया-माया कशी आली नाही याचंच आश्चर्य वाटतं. याच्या मूळशीं काय असेल तें असो !”

“तरी हें फार वेळ लपून राहणार नाही. ज्या अर्थी ह्या घराची चावी एकट्या गजाननरावांपाशींच आहे, त्या अर्थी ते हिला ओळखीत असलेच पाहिजेत.”

“होय, फक्त त्यांच्याजवळच—” परंतु आपलें वाक्य पुरें होऊं न देतां मध्येच नलिनीनें सर्जेरावांना प्रश्न केला, “म्हणजे या खुनाची थोडीबहुत माहिती त्यांना असावी असं तुमचं म्हणणं आहे कीं काय?”

“पण ह्या बंगल्याची किल्ली जर त्यांच्या एकट्याचजवळ—”

“पण आतांच तुम्ही, तुमच्या हाताखालच्या एका पोलिसाला भेटलेल्या, एका टोंकदार पण लहानशी दाढी राखणाऱ्या गृहस्थाजवळ तसली चावी होती असं सांगितलं.”

“तें खरं. पण—गजाननरावांना दाढी आहे का ?”

“मुळींच नाही.”

“कदाचित् त्यांनीं तसा वेष घेतला असावा.”

“असं बोलणं म्हणजे या कृत्यांत त्यांचं अंग आहे असा आरोप तुम्ही त्यांच्यावर ठेवतां.” नलिनी म्हणाली, “या खुनाविषयीं गजाननरावांना कांहींएक माहिती नाही, अशी माझी पूर्ण खात्री आहे व गेल्या रात्रीं ते चौपाटीवर आपल्या बंगल्यांत आजारी होते. याचा तुम्हांला पुरावा पाहिजे असल्यास कालच संध्याकाळीं मला माझ्या

बहिणीकडून आलेलं पत्र मी तुम्हांला दाखवतें. आजपासून तिच्याकडे मी राहायला जाणार होतें; पण गजाननराव आजारी असल्यामुळं मी तिकडे सध्या आणखी दोन दिवस येऊं नये अशा अर्थाचं पत्र तिनं मला पाठवलं आहे. ”

हें ऐकून सर्जेरावांचो निराशा झाली. गजाननराव जर आपल्या घरांत आजारी असल्यामुळें निजून होते तर बाबुरावाला भेटणारा गृहस्थ गजाननराव खास नव्हे, अशी त्यांची खात्री पटत चालली.

“ तुम्ही मला तें पत्र दाखवाल का ? ” त्यांनीं विचारलें.

“ मी घरीं गेल्यावर तें इकडे पाठवून देईन. ” नलिनी म्हणाली, “ शिवाय मी तुम्हांला अगदीं खात्रीपूर्वक सागतें, कीं गजाननरावांना जेव्हां तुम्हीं पाहाल तेव्हां असा गुन्हा त्यांच्या हातून घडणं शक्य नाही अशी तुमची खात्री झालीच पाहिजे. त्यांच्यासारखा दयाळु व चांगला माणूस मिळायचा नाही. ” थोडा वेळ थांबून ती पुढें म्हणाली, “ बरं, पण तिचा खून कशा रीतीनं केला ? ”

“ गात असतांना तिच्या गळ्याच्या मागं खंजीर खुपसून ! ! ”

“ गात असतांना ! म्हणजे ! ती इथं गात होती कीं काय ? त्या अनोळखी घरांत कां गात होती ? ”

“ कां गात होती तें सांगतां येणार नाही. पण ती गात असलेलं पद सौभद्र नाटकांतलं ‘ किति किति सांगूं तुला ’ हें होतं. ”

“ हें तर रमाताईचं अत्यंत आवडतं गाणं ! ” आश्चर्य वाटून नलिनी म्हणाली.

“ हो खरंच ! तुमची बहीणसुद्धा चौपाटीवरच आहे ना ? ”

“ अर्थात्च ! गजाननराव तिकडे असतांना ती दुसरीकडे कशी बरं असेल ? तुम्ही तिच्यावर खुनाचा आरोप नाही ना ठेवीत ? ”

“ मी सध्या कुणावरच आरोप ठेवीत नाही. ” सर्जेराव म्हणाले, “ कोणत्याही बाजूनं ह्या खुनाच्या शोधाला आधार मिळतो कीं काय तें पाहत आहे. ”

“ मग खरा मार्ग सोडून भलत्याच मार्गाचा अवलंब कां करतां ? ”

“ खरा मार्ग तो आणखी कोणता ? ”

“ ज्या शस्त्रानं तिचा खून झाला त्या शस्त्रापासून तुम्ही सुरवात कां करीत नाही ? ”

“ आम्ही तो सुद्धा प्रयत्न करायचं ठेवलं नाही. पण तें शस्त्रच कुठं मिळत नाही ! खुनी इसम आपल्यामागं तें शस्त्र ठेवून आपली मान फांसावर चढवण्याइतका मूर्ख नसतो ! तें शस्त्र आपल्याबरोबर तो घेऊन गेला. जखमेच्या आकारावरून, एका अहंदापातीच्या खंजिरानं खून केलेला आहे असं डॉक्टरचं म्हणणं आहे. ”

“ खंजीरासारख्या शस्त्रानें खून करण्यांत येतो तर ! ”

“ खून करणाऱ्याला कसलंही शस्त्र चालतं व खंजीरासारखं शस्त्र एखादी स्त्रीसुद्धा वापरू शकेल. पण वादविवाद करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. खुनी पुरुष आहे किंवा स्त्री आहे हें आपणाला अजून समजलेलं नाही. ”

सर्जेरावांचा अशा तऱ्हेनें बोलण्याचा आशय नलिनीला समजेना. ती विकारशून्य दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहूं लागली.

“ तुम्हांला कसं सांगावं तेंच मला कळत नाही. ” सर्जेराव थोडा विचार करून म्हणाले, “आपणाला, त्या स्त्रीला ह्या बंगल्याची चावी कशी मिळाली हें जरी माहीत नाही तरी ती दोन मनुष्यांना भेटण्याकरतां या घरांत आली होती अशी माझी समजूत आहे. ”

“ दोघांना ! ” आश्चर्यचकित होऊन नलिनीनें विचारलें.

“ होय. त्यांपैकीं एकानं बोलत बोलत बाबुरावाला दूर नेलं, ” सर्जेराव सांगूं लागले, “ व तेवढ्या वेळांत दुसऱ्यानं तिचा खून केला. आपल्या समजुतीसाठीं आपण असं समजूया कीं, ती स्त्री त्या दोन माणसांना भेटली; थोड्या वेळानं त्यांना बंगल्यासमोरील रस्त्यावर बाबुराव दिसला. अर्थात् त्याला दूर नेण्याकरतां त्यांतील एकजण बाहेर पडून

दुसरा तिथं च राहिला. पहिला इसम निधून जाण्याच्या सुमाराला ती स्त्री 'किति किति सांगुं तुला' हें गाणं गाऊं लागली व थोड्याच वेळांत ती त्यांत रंगूनही गेली. खुनी इसमानं तिच्या मागं उभा राहून वेळ येतांच आपल्या हातांतील खंजीर तिच्या गळ्याच्या मागील बाजूला खुपसला व तिचा प्राण गेला असं पाहून तोही तिथून निघून गेला. "

" पण मघाशीं तुम्ही पहिला माणूस पोलिसाला दूर घेऊन जाण्या-पूर्वीच गाणं चालू होतं असं सांगितलं, नव्हे ? "

" अर्थात्. पण त्या स्त्रीनं तो पहिला इसम निघून जातांच गाणं म्हणायला सुरवात केली असावी. "

" त्याच्याही पूर्वी. " नलिनी म्हणाली, " कारण पहिला इसम बाहेर पडण्यापूर्वीच पोलिसांना तें गाणं ऐकूं येत होतं व तें ऐकण्यासाठीच तर तो थांबला. तुम्ही मला मघाशींच सांगितलं त्यावरूनच मी हें सांगतें आहे. यावरून तुमच्या आतांच्या व मघांच्या सांगण्याचा मेळ जमत नाही. "

हें ऐकून सजेंरावांच्या भिंवया आपोआप वर चढल्या. " ही गोष्ट बरोबर जुळवणं अगदीं कठीण आहे. " ते म्हणाले, " कादंबऱ्यांतील डिटेक्टिव आजकाल मिळणं मुष्कील झालं आहे. कादंबऱ्यांतून वर्णन केलेलीं गुप्त पोलिसांच्या चातुर्याचीं कथानकं जगाच्या रणमैदानांत पाहायला मिळणं शक्य नाही. मी काय, यःकश्चित् मनुष्य ! खरा मार्ग सांपडेपर्यंत मी नानातऱ्हेच्या कल्पना लढवणारच. गजाननरावांची भेट होईपर्यंत या बाबतींत अधिक कळणं शक्य नाही. ज्या अर्थी ही स्त्री त्यांच्या घरांत आली त्या अर्थी तिची माहिती—"

" त्यांना यांतलं कांहीं एक माहित नाही, " नलिनी मध्येच उतावीळपणें म्हणाली, " त्यांना माहित असणं शक्य नाही. कारण ते चौपाटीवर आपल्या बंगल्यांत आजारी आहेत. "

" गजाननरावांचं या बाबतींत काय म्हणणं आहे तें ऐकून घेतल्या-खेरीज माझी खात्री पटणं शक्य नाही. " ते म्हणाले.

विशेष कांहीं विचारण्यासारखें राहिलें नाहीं असें पाहून सर्जेरावांनीं नलिनीला जाण्याची मोकळीक दिली व तिला पोचविण्याकरतां ते खालीत दरवाजापर्यंत आले. त्यांनीं दरवाजा उघडतांच त्याच वेळीं बाहेरून आलेला कमलाकर आंत घुसून ओरडला, “माझी मोटर सांपडली !”

“कुठं ?” सर्जेराव व नलिनी या दोघांनीं एकदम प्रश्न केला.

“ठाणें स्टेशनच्या यार्डमध्ये !”

हें ऐकतांच नलिनी सर्जेरावांकडे वळून म्हणाली, “इन्स्पेक्टरसाहेब, आपण हें नीट ध्यानांत ठेवा. ठाणं व चौपाटी यांमधील अंतर लक्षांत आणून, काल रात्रीं बाबुरावांना भेटलेला मनुष्य गजाननराव खास नव्हे, याची खात्री करून घ्या. कारण चौपाटीवर जाण्याकरतां ते ठाण्याला मोटर नेण्याइतका मूर्खपणा करणार नाहींत.”

“पण मी त्यांच्यावर अजून आरोप ठेवलेला नाहीं !” सर्जेराव उद्गारले.

प्रकरण पांचवें

लोकमत !

रत्नमहालांतील खुनाची हकीकत आतां पुट्कर्णी झाली असून त्या हकीकतीने लोकांत मोठी खळबळ उडवून दिलेली होती. दादर व माटुंगा या विभागांतील लोक, त्यांच्या बाजूला असला खुनाचा प्रकार केव्हांच घडला नसल्यामुळे गांगरून गेले होते. त्यांची बाजू पूर्वी अगदी शांत, कसलीही गडबड नाही व कोणाचाही त्रास नाही अशी होती; परंतु तीच आतां वरच्यावर गुप्त पोलिस, पोलिसखात्यांतील अंमलदार, वर्तमानपत्रांचे बातमीदार, व इतर रिकामटेकडे व आळशी लोक यांनीं गजबजून गेली होती. पूर्वीची शांतता त्या जागीं सध्यां तरी दिसत नव्हती. गजाननराव व रमाबाई हीं दोघे आपल्या मुलीला, तिची दाई सोना, हिच्याकडे सोंपवून लवकर होणाऱ्या चौकशीकरितां तिकडे आलीं होती. खुनाची चौकशी रत्नमहालापासून जवळच असलेल्या एका सार्वजनिक जागेंत होणार होती. जगन्नाथपंतांनीं येतांक्षणींच त्या स्त्रीचें प्रेत तेथून हालविण्याची आपली इच्छा प्रदर्शित केली.

“ तिचें प्रेत त्याच वेळीं येथून नेलें पाहिजे होतें. ” ते सर्जेरावास म्हणाले, “ ती स्त्री कोण आहे तें कांहीं मला माहित नाही व मीं तिला कधींही पाहिलेलें नाही. ”

“ ह्या घराची चावी तुमच्या एकटयाजवळच आहे का ? ” सर्जेरावांचे तीक्ष्ण डोळे गजाननरावांवर खिळले होते.

“मुख्य चावी एक माझ्याजवळच आहे !” गजाननरावांनीं उत्तर दिलें, “पुढील दरवाजाचं कुलुप एका विवक्षित रचनेचं असून त्याला माझ्या किल्लीशिवाय दुसरी कुठचीच किल्ली लागायची नाही. ही पाहा ती.” असें म्हणून गजाननरावांनीं आपल्या खिशांतून एक लांब बारीक चावी बाहेर काढली. ती पाहतांच सर्जेरावांनींही आपल्या खिशांतून वाबुरावास मिळालेली दुसरी किल्ली बाहेर काढली. त्या दोन्ही चाव्या सर्व तऱ्हेनें अगदीं सारख्या होत्या. “ही पाहा तुमच्या चावीची दुसरी नक्कल.” सर्जेराव म्हणाले, “वाबुरावानं जेव्हां ही चावी माझ्याजवळ दिली तेव्हां ही अगदीं नवी होती.”

“ही चावी तुम्हांला कुठं मिळाली ?”

“ज्यानं वाबुरावाला बोलत बोलत दूर नेलं त्याच्या खिशांतून ही पडली.”

“मग मोठाच चमत्कार म्हणायचा !” गजाननराव आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले, “हा काय घोटाळा आहे तें मला समजत नाही. ज्या लोहारानं माझी चावी बनवली त्यानं दुसरी तयार केली असेल असें मला नाही वाटत. कारण मीं त्याला तसं न करण्यावद्दल पुन्हा पुन्हा बजावलं होतं.”

“त्याचा पत्ता तुमच्याजवळ आहे का ?”

“होय. पण तो मुंबईला माझ्या ऑफिसांत आहे. मी तो तुम्हांला देईन. तो लोहार अगदीं विश्वासू आहे याची मला खात्री आहे.”

“अस्सं !” सर्जेराव आपले खांदे उडवीत म्हणाले, “पण असले विश्वासू लोक कधीं कधीं पैशाच्या लोभाला वळी पडणं अशक्य नाहीं.”

“पण ह्या अनोळखी स्त्रीचा प्राण घ्यायला खुनी इसमानं तिला माझ्याच घरांत कां बरं आणलं ?”

“तें कसं बरं सांगतां येणार ? आपणाला तेंच तर शोधून काढायचं आहे. ती स्त्री तुमच्या मुर्ळीच ओळखीची नाही ? तिला तुम्ही कधींच पाहिलेलं नाही का ?” सर्जेरावांनीं संशयित वृत्तीनें विचारलें.

गजाननराव हे चलाख, उत्तुहसित वृत्तीचे, परंतु साधारण मुखदुर्बल असे होते. नलिनीनें सांगितल्याप्रमाणें ते आजारी असल्यामुळे त्यांची

जरी इच्छा नव्हता तरी पोलिस अंमलदाराकडून बोलावणें आल्यामुळें त्यांना रत्नमहालांत येणें भाग पडलें व त्यामुळेंच त्यांचा चेहरा सध्या जरा उतरलेला दिसत होता. सर्जेरावांनीं वरील प्रश्न विचारतांच ते घोटाळ्याप्रमाणें झाले. परंतु तावडतोब सांवरून त्यांनीं थोड्याशा क्रोधयुक्त स्वरांनं म्हटलें, “ ह्या खुनांत माझा हात असावा असं तुम्ही मला अप्रत्यक्षपणं सुचवतां का ? ”

“ तसं नव्हे. पण ज्या अर्थी ती इकडेच आली त्या अर्थी तिचो-
तुमची ओळख असावी अशी आपली माझी समजूत झाली. ” सर्जेराव वरमत्यासारखें दाखवून म्हणाले.

“ तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. कुणालाही तसं वाटणं साहजिक आहे; पण वास्तविक पाहतां तशी गोष्ट नाही. या स्त्रीला मी आजच प्रथम पाहत असून ती माझ्याच घरांत कशी आली याचाच मला अचंबा वाटत आहे. माझी तिची ओळख असून तिच्या खुनांत माझं अंग आहे असा कुणाचाही समज होणं शक्य आहे. पण हें विधान फेटाळून लावण्याकरतां, ज्या वेळीं हा खून घडला त्या वेळीं मी चौपाटीवरच्या बंगल्यांत होतो हें मला सिद्ध करून दाखवतां येईल. तसंच, जरी मी आजारी नसून या स्त्रीचा व माझा परिचय असता तरी मी तिला तिचा प्राणघात करण्यासाठीं खुद्द माझ्याच घरीं कधींही आणलं नसतं. ”

“ नाहीं नाहीं ! तुमचं म्हणणं अगदीं बरोबर आहे. ” सर्जेराव ओशाळून म्हणाले, “ तसं म्हणण्याचा माझा हेतु नव्हता. पण तसा संशय आलाच, तर त्याच्या मूळाशीं ही चावी आहे. तुमच्या हातून ही कधीं हरवली होती का ? ”

“ कधींच नाहीं. मी ही माझ्या जानव्यांतच नेहमीं अडकवून ठेवतो व फक्त उपयोगाच्याच वेळीं वाहेर काढतो. आमचं घर क्वचितच ब्रंद राहत असल्यामुळं तिचा उपयोगही फारसा होत नाहीं. तसंच, इतरांच्या हातीं ती मी मुळींच जाऊं देत नाहीं. माझ्या पत्नीला मात्र ती पाहिजे तेव्हां मिळूं शकते. पण तिच्याबद्दल तुम्ही संशय घेणार नाहीं ना ?

हो ! सर्वच पोलिसखातं संशयी असतं म्हणून म्हणतो. तिनंच या चावीप्रमाणं दुसरी चावी बनवून घेतली असा तुम्ही तिच्यावर आरोप करणार नाही अशी मला खात्री आहे. ” गजाननरावांनीं म्हटलें.

“ रमाबाई तरी त्या दुर्दैवी स्त्रीला ओळखतात का ? ” सर्जेरावांनीं त्यांच्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करून विचारलें.

“ नाही; मी खात्रीनं सांगतो कीं, तिनं हिला कधीं पाहिलंसुद्धा नसेल. ”

“ फारच चमत्कारिक तर ! तिचा ह्याच जागीं खून कां व्हावा हें कांहीं मला कळत नाही. ”

“ तुम्हांला तिचं नांव माहित नाही का ? ” गजाननरावांनीं विचारलें.

“ नाही. ती कोणालाही नकळत तुमच्या घरांत आली असून काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडली आहे, यापेक्षां अधिक माहिती आम्हांला कांहींच नाही. आतां हिची चौकशी होईल त्या वेळीं काय बाहेर येईल तें पाहूं या. ”

“ माझीही तीच इच्छा आहे. ” गजाननराव म्हणाले, “ आतां आपली रजा घ्यायला हरकत नाही ना ? ”

“ आणखी एकच मिनिट थांबा. ” ते जावयास निघाले असें पाहून सर्जेराव म्हणाले, “ एक लहानशी व अणकुचीदार दाढी राखणारा असा एखादा इसम तुमच्या परिचयाचा आहे का ? ”

“ छे ! मला कांहीं असा मनुष्य कुठं पाहिल्याचं आठवत नाही. ” गजाननराव आठवण करून म्हणाले, “ व कदाचित तसला मनुष्य मला कुठं दिसला असला तरी सध्या कांहीं आठवत नाही. ”

“ ठीक आहे. ” सर्जेरावाच्या मुखांतून एक निराशेचा उद्गार बाहेर पडला, “ आपणास ह्या खटल्याची चौकशी होईपर्यंत वाट पाहिली पाहिजे. ”

परंतु त्या खुनासंबंधानें कॅरोनरपुढें झालेल्या चौकशीतही सर्जेरावांची पूर्ण निराशा झाली, असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण, त्या चौकशीनें खून कोणी केला अगर त्या कृत्यांत कोणाकोणाचें अंग असावें

हे कांहींच बाहेर आले नाही ! मयत स्त्रीच्या गळ्यामागील बाजूला हत्यार खुपसण्यांत आले असून ते खुपसताक्षणीच ती मृत्यु पावली असावी, असे डॉक्टर करमरकर यांनी सिद्ध करून दाखविले. तसेंच, आपण रत्नमहालांत येण्यापूर्वी पांच तास अगोदर तिचा प्राण निघून गेला असावा हेही त्यांनी पुराव्यानिशी सिद्ध करून दाखविले. असे जर होतें तर जिचा खून झाला ती स्त्री गात नव्हती व जो मनुष्य बाबुरावासमोर फाटकाच्या बाहेर आला होता तो त्याला दूर नेण्याकरितां आला नसावा. कारण त्यापूर्वीच खून झाला असल्याकारणाने तसे करण्याचे त्याला प्रयोजनच नव्हते, व त्या वेळीं तिचा खून होऊन तीन तास झाले होते. उलट अर्थी तसे नसावे असे गृहीत धरल्यास डॉक्टरांनी आपला शोध वैद्यकशास्त्राच्या आधाराने सप्रमाण सिद्ध करून दाखविला होता. अर्थातच त्यामुळे त्या खटल्याविषयी विचार करण्यास बसणाऱ्या ज्यूरर्सची मने गोंधळून जाऊन 'खंजिराने सहेतुक खून केला' एवढाच त्यांनी निकाल दिला. अशा रीतीने सर्जेरावांनी आपल्या मते मोठ्या विचाराने जुळविलेली सांखळी तुटून पडली !

“ आतां त्या स्त्रीच्या दहनविधीची तयारी केली पाहिजे, ” सर्व मंडळी निघून गेल्यानंतर सर्जेराव गजाननरावांस म्हणाले, “ व येणारा खर्च या भागांत राहणाऱ्या लोकांवर सारखा बसविला पाहिजे. ”

“ नाही. माझी असं करण्याची इच्छा नाही. ” गजाननराव म्हणाले, “ ज्या अर्थी ती माझ्या घरांत मृत्यु पावली आहे त्या अर्थी तिच्या दहनविधीची व्यवस्था मलाच केली पाहिजे व मी सर्व खर्च करणार आहे. याविषयी मी माझ्या पत्नीचं मत घेतलं असून तीही माझ्या म्हणण्याला अनुकूल आहे. ”

“ पण तुम्हांला तिची कांहींच माहिती नाही असं म्हणत होतां ना ? ”

“ ते खरं आहे. पण तसं करणं माझा धर्म आहे. ज्युरीचा फास आटोपला. आतां त्या खुनासंबंधानं आम्ही आपल्या बाजूनं स्वतंत्र तपास चालू करावा, अशी माझी इच्छा आहे. ”

“ सुरवात कशी करावी हेंच मला सुचत नाही, ” सर्जेराव निराशेने म्हणाले, “ तें असो. तिला आतां तुम्ही स्वतःच्याच खर्चानं जाळणार असाल तर माझी मुळीच हरकत नाही. ”

“ ती माझ्या घरांत मरण पावली असल्यामुळं मी तसं करणं हें माझं कर्तव्यच समजनों. पण एखाद्या दैनिक पत्रांत जाहिरात देऊन ती कोण आहे हें समजून कां घेत नाही ? ”

“ तेंही करायचं आम्हीं ठेवलं नाही. तिच्या चेहरेपट्टीचं वर्णन देऊन सोबत चित्रही दिलं व जिकडे तिकडे जाहिरातीही चिकटवलेल्या आहेत. तसंच, बाहेर गांवच्या पोलिसांनाही कळवून याबद्दल जारीनं शोध करायला इशारत दिलेली आहे. आतां शेवटीं काय निष्पत्ती होतं तेंच पाहायचं आहे. ”

“ झालंच पाहिजे. कारण मुंबईसारख्या अगणित वस्तीच्या शहरांत कोणी ना कोणी तिला ओळखीत असलाच पाहिजे. ”

“ पण अशाच बकाल वस्तीच्या ठिकाणीं गुप्त राहण्याचा बराच संभव असतो. ” सर्जेरावांनीं उत्तर दिलें, “ जे मुंबईसारख्या शहरांत राहतात त्यांना शहरांत किती आले व किती गेले याचा मुळीच पत्ता नसतो ! आपलीच गोष्ट उदाहरणार्थ घेऊं. या स्त्रीचं प्रेत आपल्या-समोर आहे, पण हा कोण आहे, कुठून आली, तुमच्याच घरांत हिचा खून कां झाला, वगैरे आपणांस कांहींच माहिती नाही व कदाचित् होणारही नाही. ”

“ चाललंच आहे. ” जणूं काय त्या गोष्टीचा आतां कंटाळा आला आहे असें दाखवून गजाननराव म्हणाले, “ आतां तुम्हीं ह्या खुनाची चौकशी चालू ठेवणार आहां ना ? तर तुमच्या शोधाअंतीं काय आढळून आलं हें मला वरच्यावर कळवीत चला. ती स्त्री ह्या घरांत कशा रीतीनं आली हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. ही चावी तयार करून देणाऱ्या लोहाराला तुम्हीं भेटलां होतां का ? ”

“ होय. पण तो अशी दुसरी चावी न केल्याचं शपथपूर्वक सांगतो इतकंच नव्हे, तर असली चावी त्याच्याजवळ नमुन्यालासुद्धा नाही !

हे ऐकून गजाननरावांचें मन थोडें संशयित झालें. ते म्हणाले, “ व्यापारासाठीं त्यानं माझ्यासारख्या किल्लीचा एखादा नमुना तरी आपल्यापाशीं ठेवला असावा अशी माझी समजूत होती. आतां जर एखादे वेळेस ही किल्ली हरवली तर—”

“ तर काय ! त्याला याच प्रकारची दुसरी चावी बनवतां येणं शक्य नाहीं. कारण त्याच्याजवळ तुमच्या चावीचा नमुनाच मुळीं नाहीं, असं तो म्हणतो. तथापि मीं त्याच्यावर चांगलीच नजर ठेवलेली आहे. कारण आपल्या फायद्यासाठीं तो कदाचित् खोटंही बोलत असेल. प्रत्येकाकडे संशयी दृष्टीनं आम्हाला पाहावं लागतं.

“ हं, माझ्या मेहुणीनं सांगितलेल्या हकीकतीवरून तुम्हाला माझा संशय येत होता तो यामुळंच वाटतं ?”

“तसंच कांहीं नाहीं. पण हा खटलाच तितका चमत्कारिक नाहीं का ?” सर्जेरावांनीं उत्तर दिलें, “ आतां माझी पूर्ण खात्री झाली आहे कीं, या बाबतींत तुमचा कांहींएक संबंध नाहीं. ”

“ ह्या तुमच्या मतावद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. ” गजाननराव म्हणाले.

“ खरोखर तुम्ही सुदैवी आहांत ” सर्जेराव उल्हसित वृत्तीनं म्हणाले, “ जर तुम्ही त्या रात्री शहरांत असतां व जर तुम्हाला आपली बाजू समर्थन करतां आली नसती तर यापुढं या बाबतींत तुम्हाला फारच त्रास झाला असता. ”

“ म्हणजे ! तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ—”

“नाहीं. माझं आतां तसं म्हणणं मुळींच नाहीं. पण ही बाबच अत्यंत चमत्कारिक आहे कीं नाहीं तें पाहा. तुम्ही माझ्या अगर इतर कोणाच्या जागीं आहां असं समजून विचार करा. एक परकी व अनोळखी स्त्री तुमच्या घरांत येते व तिचा तिथं खून होतो ! त्या घराची चावी तुमच्या-खेरीज इतर कोणाजवळ नाहीं. अर्थात् तुम्ही आपली बाजू पुराव्यानिशीं समर्थन करूं शकलां हें तुमचं सुदैव नाहीं का ? व तसं जर नसतं तर चौकशीच्या वेळीं हजार असणाऱ्यांपैकीं बहुतेक लोकांना तुमचा

मंशय येऊन तुम्हीं सांगत आहां त्याहून कांहीं तरी अधिक माहिती तुम्हांला आहे असंच वाटलं असतं. ”

“ जें मला माहित होतं तें मी तुम्हाला सर्व सांगितलं. ”

“ आतां तशी माझी खात्री झाली आहे व तुम्ही आपला निर्दोषपणा सिद्ध करूनही दाखवला असल्यामुळं तुम्ही अगदीं निष्कलंक आहां, यांत संशय नाही. असो. आतां माझ्याविषयीं विचाराल, तर मी ज्याच्या खिशांतून ती किल्ली सांडली त्याचा तपास करायचं बाजूला ठेवून त्या बाईचं पूर्ववृत्त शोधून काढण्याचा प्रयत्न करणार आहे. तें शोधून काढल्यानंतरच तिच्या खुनाचं कारण समजून येईल. मी जे जे कांहीं यत्न करीन व जें कांहीं मला आढळून येईल तें सर्व तुम्हाला सांगेन व तुम्हालाही जर याबद्दल कांहीं कळलं तर मला तुम्ही कळवलं पाहिजे. ”

गजननरावांनीं आपल्या नेहमींच्या संवयीप्रमाणें खांदे हालवीत म्हटलें, “ अंऽहं ! तें नाहीं जुळायचं आपल्याला. एकदाचं हें दहनकार्य आटोपलं कीं मी ह्या भानगडीत मुळींच पडणार नाहीं. ”

“ जशी तुमची इच्छा. ” सर्जेराव उद्गारले !

दोघेही एकमेकांना नमस्कार करून आपापल्या वाटेनें निघून गेले. सर्जेरावांच्या डोक्यांत विचारांचें काहूर माजून राहिलें होतें. आतांपर्यंत वाचलेल्या एकंदर हकीकतीवरून सर्जेरावांचें डोकें ह्या खटल्यांत कितीसें चाललें असावें हें वाचकांना समजून आलें असेलच. जे विचार प्रथम त्यांच्या डोक्यांत आले होते, ते शेवटपर्यंत तसेच कायम होते. खुनाच्या चौकशीला सुरवात होण्यापूर्वी आपल्या विचारांत भरीवपणा आहे, अशीच त्यांची समजूत होती; परंतु ज्युरीनें दिलेला निकाल व चौकशीच्या वेळीं बाहेर आलेल्या एकंदर साक्षी ऐकतांच आपण जुळविलेल्या मुद्यांचे दुवे अगदींच कच्चे आहेत, असें त्यांचें त्यांनाच कळून चुकलें ! मेंदूला शीण देऊन मोठया कष्टानें उभारलेला त्यांचा विचाररूपी किल्ला अशा रीतीनें एकदम ढांसळून पडला ! सर्जेरावांना प्रथमपासूनच गजाननराव अपराधी असावेत असें वाटत होतें—नव्हे, तशी त्यांची जवळ

जवळ खात्रीच होती असे म्हणावयास हरकत नाही. परंतु चौकशीच्या दिवशी जे कांहीं बाहेर आले त्यामुळे त्यांना आपले मत बदलावेच लागले. रमाबाईंनी, ज्या वेळी खून झाला त्या वेळी गजाननराव बिछान्यावर निजून होते हे सप्रमाण प्रसिद्ध करून दाखविल्यामुळे तो प्रश्नच आता उरला नव्हता. “परंतु रमाबाईंनी हे सर्व खोटेच कारस्थान कशावरून रचले नसेल ?” सर्जेराव चालतां चालतां स्वगत विचार करूं लागले, “पण छे ! खोटे असणें अगदींच अशक्य. कारण पत्राची तारीख, वेळ वगैरे खुनःपूर्वीचीं असून गजाननराव असले घाणेरडे कृत्य करतील असें मन सांगत नाही. खुनी मनुष्य त्याच्या नजरेवरूनच ओळखावा, व गजाननरावांचा चेहरा तर आरशासारखा निर्मळ दिसतो आहे. अर्थात् ते खात्रीने अपराधी नसावेत. मग खरा अपराधी कोण, हाच मुख्य प्रश्न असून तोच मला सोडवितां येणें कठीण दिसतें.” अशा रीतीने खुनी इसम कोण असावा हे हुडकून काढण्यासाठीं सर्जेरावांनीं सर्व बाजूंनीं विचार करून पाहिला, परंतु अमकाच एक तो आहे, असें त्यांचें ठाम मत होईना. असो.

त्या मयत स्त्रीची स्मशानयात्रा योग्य रीतीने पार पडली. यात्रेबरोबर गजाननराव, कमलाकर व त्या भागांतील त्या मयत स्त्रीविषयी सहानुभूति वाटत होती असे कांहीं लोक हजर होते. गजाननरावांनी त्या स्त्रीची दहनक्रिया एखाद्या आपल्याच कुटुंबातील माणसाप्रमाणें केली. प्रेताला अग्नि देते वेळीं गजाननरावांचा चेहरा म्लान व फिकट दिसत होता व नुक्ताच त्यांना आलेला आजार याला कारण असावा असाच पुष्कळांचा समज झाला होता. कारण, गजाननरावांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध आपला बिछाना सोडून रत्नमहालांत चौकशीसाठीं हजर राहावे लागले होते. हे सर्वांना ठाऊक होते. दहनविधि आटोपल्यानंतर पुष्कळ लोकांनीं गजाननरावांची त्या निराधार स्त्रीला अशा गीतीने अग्नि दिल्याबद्दल पाठ थोपटली. ह्याप्रमाणें दादर व मांटुगा या विभागांतील लोकांत खळबळ उडवून देणाऱ्या त्या प्रेताचे भस्म झालें !

झालेल्या खुनाची व चौकशीची हकीकत निरनिगळ्या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध होऊं लागली. वर्तमानपत्रांच्या संपादकांना आपल्या पत्रांचे रकानें भरून काढण्यास असें कांहीं तरी हवेंच असतें, व तसें कांहीं तरी घडून आल्यास ते त्यांत आपल्या पदरची बरीच भर टाकून ती हकीकत हृदयस्पर्शी करून प्रसिद्ध केल्याशिवाय कधींच राहत नाहींत. जणूं काय हा त्यांचा हक्कच आहे, व अशा प्रकारची कांहीं हकीकत घडून आल्यास प्रत्येक वर्तमानपत्रकार ती हकीकत आपल्या पत्रांत सर्वांच्या अगोदर व सविस्तर रीतीनें कशी देण्यास सांपडेल याच उद्योगास लागलेला असतो. अशा वर्तमानपत्रांपैकीं त्या वेळीं ' विश्ववृत्त ' हें वर्तमानपत्र होतें. खुनाची व त्याविषयीं झालेल्या चौकशीची हकीकत आपल्या पत्रांत प्रथम प्रसिद्ध करून त्याचा खप करावा ह्या उद्योगास त्या पत्राचा संपादक लागला व लौकरच त्यानें सर्व हकीकत, त्यांत आपल्या लेखनकलेची थोडी भर घालून आपल्या पत्रांत प्रसिद्ध केली. ती वाचल्यास वाचकांची कदाचित बरीचशी करमणूक होण्यासारखी आहे, म्हणून ती जशीच्या तशी पुढें देत आहे.

“ दादर व माटुंगा या दरम्यान असलेल्या रत्नमहाल या नांवाच्या बंगल्यांत झालेल्या खुनाच्या योगानें तेथें राहत असलेल्या लोकांत मोठीच खळबळ उडून गेलेली आहे. दादर व माटुंगा ह्यांच्या दरम्यान मोठमोठे श्रीमंत भाटचे, वकील, डॉक्टर, व्यापारी वगैरे श्रीमंत लोक राहतात. त्या ठिकाणीं अशा प्रकारचें नित्य कर्म-खुनासारखें नीच प्रकारचें कृत्य घडून येणें ही अत्यंत लाजिरवाणी व शरमेची गोष्ट आहे: व हा खून कोणी व कां केला याचा सुगावा येथील पोलिसखात्याला लागूं नये ही अत्यंत आश्चर्यजनक गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर ज्या बाईचा खून रत्नमहालांत झाला ती कोण, कुठची व तिचें नांव गांव वगैरे कोणत्याच गोष्टीचा सुगावा त्या खात्यास अद्यापि लागलेला नाहीं. असा प्रकार मुंबईतील पोलिसखात्यांत पाहिला म्हणजे तेथील नागरिकांचें त्या खात्यासंबंधानें कसें काय मत होईल याचा विचार त्या खात्याच्या वरिष्ठांनींच करावा, हें उत्तम. मुंबईसारख्या शहरांत जाहिराती, वर्तमान-

पत्रें, इत्यादिकांसारखीं बरींच सोयीचीं साधनें असूनही येथील पोलिस-खात्याला या बाबतींत कांहीं माहिती मिळू नये, हें अत्यंत आश्चर्य होय. नियतकालिकांची मदत घेतली तर हा गुप्त प्रकार उजेडांत आणतां येणार नाही काय ? पोलिस इन्स्पेक्टर सर्जेराव यांचें मत असें आहे कीं, प्रथमतः स्त्री कोण आहे हें अत्यंत बारकाईनें शोधून काढलें पाहिजे व तिच्या मागील चरित्राचा एकदा तपास लागला म्हणजे हा खून कां व कोणी केला हें समजून येण्यासारखें आहे. हा शोध लावण्याचें काम इन्स्पेक्टर सर्जेराव यांनीं स्वतः आपल्या हातीं घेतलें असून अजूनपर्यंत त्यांची या खुनाच्या शोधाच्या बाबतींत फारशा प्रगति झालेली दिसत नाही. तरीही त्या खटल्यासंबंधानें त्यांना पूर्ण शोध लागून ते यशस्वी होवोत असें आम्ही इच्छितों.

“ चौकशीच्या दिवशीं पुढें आलेल्या कांहीं पुराव्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ती स्त्री आठ आणि नऊ या दरम्यान त्या बंगल्यांत शिरली व आंत शिरल्यानंतर थोड्याच वेळानें तिचा खून झाला. ती बाजाचे पेटीपुढील खुर्चीवर बसलेली असून तिच्यासमोर हार्मोनियमगाइड-मधील “किती किती सांगूं तुला” हें गाणें उघडलें होतें, हें जरी निःसंशय खरें आहे, तरी ती स्त्री तें गाणें केव्हांही म्हणत नव्हती, हें निर्विवाद आहे. ज्या माणसाची ती स्त्री वाट पाहत होती—कदाचित् ज्यानें तिचा खून केला त्याचीच ती वाट पाहत असावी—तो येईपर्यंत तिनें कदाचित् गाणें म्हटलें असेल, परंतु बाबुरावानें अकरा वाजतां ऐकलेलें गाणें तिचें नसून, ती मेठ्यावर तीन तासांनीं दुसऱ्या कोणी स्त्रीनें म्हटलेलें तें गाणें होय व डॉक्टर करमरकरही स्पष्टपणें सांगत आहेत कीं, नऊ वाजण्यापूर्वीच तिचा खून झालेला आहे.

“ त्या रस्त्यावर जरी त्या रात्री बऱ्याच लोकांची ये-जा होती, तरीही त्या स्त्रीला त्या बंगल्यांत शिरतांना कोणीही पाहिलें नाहीं. अशा गजबजलेल्या वेळीं बंगल्यांत शिरतांना ती स्त्री कोणाच्याच दृष्टीला पडूं नये ही फारच आश्चर्याची गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर गजाननराव व त्यांचें कुटुंब—रत्नमहालाचे मालक—हीं वाळकेश्वरी राहावयास गेलीं

आहेत हें सुद्धा बहुतेकांना माहित नव्हतें ! सर्व प्रकारची चौकशी अगदीं वारकाईनें करण्यांत आलेली आहे, परंतु त्या स्त्रीला तेथें येतांना कोणीही पाहिलेलें नाहीं. यामुळें ती वंगल्यांत एकटीच शिरली, कीं तिच्याबरोबर दुसरें कोणी होतें, हें सांगणें अशक्य आहे.

“खुनी माणसाविषयीं सांगावयाचें म्हणजे—खुनी इसम पुरुष असून त्या रात्री बाबुरावाबरोबर जो इसम बोलत होता तोच तो असावा असें आमचें मत आहे.—आपल्यापाशीं असलेल्या वंगल्याच्या मुख्य दर-वाजाच्या किट्टीच्या योगानें त्या स्त्रीबरोबर त्यानें आंत प्रवेश करून आंत जातांक्षणींच त्यानें तिचा खून केला व आपण यःपलायते करण्याची संधि तो पाहूं लागला असावा, असेंही असूं शकेल. तो त्या स्त्रीबरोबर वंगल्यांत शिरला असावा हें स्पष्टच होत आहे. कदाचित् आम्ही वर दिल्याप्रमाणें ती स्त्री त्याच्यापूर्वीच वंगल्यांत जाऊन त्याची वाट पाहत असावी. कांहींही असो, परंतु डॉक्टरांच्या अनुमानाप्रमाणें ते दोघेही आठ आणि नऊ यांच्या दरम्यान आंत शिरले असले पाहिजेत. गरीब बिचारी दुर्दैवी स्त्री ! आपण मृत्युमुखी पडण्यास जात आहोंत, हें तिला काय ठाऊक ! त्यानें तिला सफेत दिवाणखान्यांत नेऊन आपलें काम साधण्यास संधि सांपडावी ह्या दुष्ट हेतूनें पेटी वाजविण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें ती बसतांच आपली वेळ आल्यानंतर मागून शस्त्र खुपसून तिचा प्राण घेतला असावा. तिचा खून करतांक्षणींच तो आपल्या पलायनाची संधि पाहूं लागला. डांचत असलेल्या आपल्या कर्मांमुळें व पकडल्या जाण्याच्या भीतीमुळें तो अकरा वाजेपर्यंत त्या वंगल्यांतच राहिला असावा. अशा रीतीनें तो पलायनाची संधि पाहत असतां त्याला रस्त्यावर पोलिसशिपाई दिसला व त्याला चकविण्याकरितां, त्याला कोणी तरी स्त्री त्या वंगल्यांत गात असावी असें भासविण्यासाठीं तो स्वतः पेटीवर बसून बारीक आवाजांत गाऊं लागला असावा. नंतर पोलिसांची साधारणपणें करमणूक झाली आहे अशी त्याची खात्री पडल्यावर तो वंगल्याबाहेर पडला व त्यानें चौकशीत बाहेर पडल्याप्रमाणें आपली सुटका करून घेतली. असो. बाबुरावानें

गाणाराचा आवाज साधारणपणे किनरा व मधून मधून ओढून ताणून आणत्यासारखा येत होता, असे सांगितले होते. अर्थातच त्या मनुष्याने खोटा आवाज काढून गाणे म्हटले असावे व त्या स्त्रीला त्या बंगल्यांत आणून तिचा खून करणारा इसमही तोच असला पाहिजे. कारण, रत्नमहालाची किल्ली त्याच्याजवळ असल्यामुळे दुसऱ्या कोणास त्या घरांत येणे शक्य नव्हते. ” विश्ववृत्तांतील वरील हकीकतीमुळे मुंबईत एकच खळबळ उडाली.

मुंबईतील हरएक वर्तमानपत्रास व त्यांच्या संपादकास ‘कॉपिटिटर’ म्हणून असतोच व ह्या दोघांमध्ये एक प्रकारची चढाओढ चाललेली असते व असा एखादा खुनासारखा प्रकार असला म्हणजे ते दोघेही त्याच्या खरेपणाविषयी संशयित वृत्ति दर्शवून एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढून त्यांत आपल्या पदरची थोडीशी भर घालतात व एकंदर हकीकत तिखटमीठ लावून होतां होईतो मनोरंजक करतात. ‘विश्ववृत्ता’स त्या वेळी ‘प्रातःकाल’ या नांवाचे दुसरे प्रतिस्पर्धी वर्तमानपत्र होते व त्या दोन पत्रकारांच्या बाबतीत कांहींसा असाच प्रकार चालू होता. विश्ववृत्ताने एखादी बातमी प्रसिद्ध केली की, याने त्यांतील ठिगळे काढून त्यावरच आपल्या पत्राचे रकानेच्या रकाने भरून काढावे. विश्ववृत्त पत्रांत रत्नमहालांतील खुनाची बातमी प्रसिद्ध होताच दुसऱ्या दिवशी या वर्तमानपत्रांत पुढीलप्रमाणे हकीकत आली:—

“ रत्नमहालांतील खुनाच्या हकीकतीसंबंधी आमच्या व्यवसायबंधूनी-विश्ववृत्त पत्राच्या संपादकांनी जरा अतिशयोक्तीची हकीकत दिली आहे. पोलिस शिपाई बाबुराव याचे म्हणणे असे होते की, तो मनुष्य जेव्हां बंगल्यांतून बाहेर आला व आपल्याबरोबर भाषण करू लागला त्या वेळी बंगल्यांत पूर्वीप्रमाणेच गाणे चालू होते. त्या अर्थी बाबुराव याजबरोबर बोलत राहणारा मनुष्य खोटा आवाज काढून गाणे म्हणत नसावा असे पूर्णपणे सिद्ध होतेच. विश्ववृत्तपत्राने दिलेली हकीकत जरी चित्तरंजक आहे, तरी त्या हकीकतीत कांहीं तथ्य असावे असे आम्हांस मुळीच वाटत नाही. आमच्या मते पुढे दिलेल्या हकीकतीचा आणि खऱ्या वस्तुस्थितीचा बराचसा मेळ जमेल यांत शंका नाही.

“ आमच्या मते प्रथमतः त्या मनुष्याने त्या स्त्रियांना आंत घेतले. हें आम्ही ‘ स्त्रिया ’ असं म्हणण्याचें कारण, आमच्या मते खुनाच्या वेळीं बंगल्यांत दोन स्त्रिया होत्या. एक मयत स्त्री व दुसरी त्या कर्मास मदत करणारी स्त्री. त्या दोन स्त्रिया बाबुरावांबरोबर बोलत राहणाऱ्या मनुष्याबरोबरच आंत शिरल्या अगर त्याच्या मागून आल्या, यासंबंधानें निश्चित असं कांहींच सांगतां येत नाहीं. त्या आंत आल्यानंतर त्यानें त्या स्त्रियांना सफेत दिवाणखान्यांत नेलें व त्यांपैकीं एकीला पेटीवर बसावयास सांगून ती गातां गातां रंगांत आली असतां तिचा मागून शस्त्र खूपसून खून केला. खून त्या दुसऱ्या स्त्रीनें केला कीं पुरुषानें केला यासंबंधानें ठाम मत देतां येणार नाहीं; तरीही खुनाच्या बाबतींत तीं दोघेही मारखीच अपराधी ठरतात हें निसंशय. खून केल्यानंतर तीं दोघेही आपल्या पलायनाची संधि पाहूं लागलीं. खुनानंतर तीन तास त्यांनीं त्या जागीं राहावें ही खरोखरच आश्चर्याची गोष्ट आहे. परन्तु भीतिग्रस्त झाल्यामुळे अगर आपला कोणालाही संशय येऊं नये हा हेतु मनांत धरूनच तीं एवढा वेळपर्यंत रत्नमहालांत राहिली असावी असं म्हणण्यास हरकत नाहीं. रत्नमहालाच्या आजूबाजूला असलेल्या रस्त्यावरील रहदारी कमी होण्याची तीं दोघेही वाट पाहत असावीत. सुमारे अकरा वाजतां त्यांनीं तेथून यःपलायते करण्याचा विचार केला असावा; परन्तु त्याच वेळीं बंगल्यामोर पोलिस कॉन्स्टेबल बाबुराव हा येऊन उभा राहिला. बाबुरावानें त्यांना कदाचित् पाहिलें असावें व त्याला संशय आला असल्यास तो घालवावा या हेतूनें ती दुसरी स्त्री पेटीवर बसून गाऊं लागली व त्या मनुष्यानें खालीं येऊन बाबुरावाला झुलवीत झुलवीत दूर नेलें व तेवढ्या वेळांत ती स्त्री बंगल्याबाहेर पडली. रस्त्यावर आल्यावर तिला कमलाकरांची मोटर उभी असलेली दिसली असावी. ती स्त्री खुनी व दरोडेखोर असल्यामुळे तिला मोटर चालविण्याची माहिती असलीच पाहिजे. ती ताबडतोब त्या मोटरमध्ये बसून ठाणें स्टेशनवर गेली असावी. ठाण्यासारख्या गजबजलेल्या स्टेशनावर तिच्याकडे कोणाचेंच लक्ष गेलें

नाहीं यांत कांहीं नवल नाहीं. मोटर सोडल्यानंतर ती मेलमध्ये बसून कोठे तरी पळून गेली असावी. अशा रीतीने ती खुनी स्त्री वेपत्ता झाली व कांहीं तासांनंतर त्या हरवलेल्या मोटराचा पत्ता लागला.

“आमच्या मते खुनाची हकीकत ही अशी आहे व आमचे मित्र विश्ववृत्तकार यांनी आपल्या पत्रांत दिलेल्या हकीकतीपेक्षां आम्ही दिलेली हकीकत बहुतांशी खरी आहे हे आमचे वाचकसुद्धा कबूल करतीलच. गजाननराव ज्या अर्थी त्या स्त्रीला ओळखत नाहींत त्या अर्थी तिचा खून त्यांच्याच रत्नमहालांत कसा झाला ही अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्ट आहे. गजाननरावांचे सर्व नोकरचाकर त्यांच्याबरोबरच चौपाटीवरील त्यांच्या बंगल्यांत गेले होते. अर्थात् या वावतींत त्यांच्यावर कोणत्याही प्रकारचा दोष लादतां येत नाहीं. गजाननराव हे सुद्धा खून झाला त्या वेळीं आजारी असल्यामुळे विछान्याला खिळून होते. अर्थात् त्यांनाही कांहींच माहिती नसणारच. मात्र, रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाची चावी आपणाखेरीज दुसऱ्या कोणाजवळ केव्हांच गेलेली नाहीं, असे ते निक्षून सांगत आहेत व ज्याने ती चावी तयार केली तो लोहारही त्या चावीसारखी दुसरी चावी आपण कधींच तयार केली नाहीं अशी साक्ष देतो. तेव्हां तसलीच दुसरी चावी त्या माणसाजवळ आली कशी हेंच या खटल्यांतलें मोठें गूढ आहे. तसेंच, ज्या जागी त्या स्त्रीचा खून झाला ती जागाही विचित्रच आहे. त्या सफेत दिवाणखान्यांतील सर्व पांढऱ्या शुभ्र वस्तूंना विरोधी असे फक्त त्या मयत स्त्रीच्या अंगावरील कपडेच होते. अशा तऱ्हेचा विचित्र दिवाणखाना बनविण्यास गजाननरावांना काय कारण झालें असेल तें समजल्यास बरें होईल. कदाचित् ही त्यांची एक लहरही असूं शकेल. शेवटीं थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ती स्त्री कोण, रत्नमहालांत ती कशी आली, तिचा खून कोणा व कां केला, तसेंच रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाच्या चावीसारखीच दुसरी चावी त्या माणसाजवळ कशी आली, हें सर्वच कांहीं अद्यापपर्यंत गूढ आहे.”

दुसऱ्या दिवशीं विश्ववृत्तांत पुढील मजकूर प्रसिद्ध झालाः—

“ आमचे प्रिय मित्र प्रातःकालकतें असें म्हणतात कीं, अकरा वाजतां दुसऱ्या स्त्रीनें व त्या मनुष्यानें पळून जाण्याचा बेत केला, परंतु तितक्यांत पोलिस आल्यामुळे, ती स्त्री पेटी वाजविण्यास बसून तो पोलिसाला झुलविण्याकरितां बाहेर पडला. परंतु आम्हांला त्यांस इतकेंच विचारावयाचें आहे कीं, त्यांनीं पळावयाचा बेत कोणत्या रीतीने व कोणत्या वेळीं ठरविलेला होता ?”

ह्या प्रश्नास ‘प्रातःकाल’ पत्राकडून कांहींच उत्तर आलें नाहीं व त्या दिवसापासून कोणत्याही वर्तमानपत्रांत रत्नमहालांतील खुनासंबंधानें कांहींच बातमी छापून आली नाहीं. जणूं काय कांहींच घडून आलें नाहीं, अशा रीतीनें दोन आठवडे सर्वत्र शांत होतें. परंतु इतक्यांत एकाएकीं एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली !

प्रकरण ६ वें

छे ! फारच चमत्कारिक !

“तुला जें कांहीं पुढें करायचें असेल त्याचा एव्हांपासून काय तो विचार कर. रमाबाई आपली लहान बहीण नलिनी हिला उद्देशून म्हणाल्या, “कारण इकडून व मी ह्या जागेत थोडा फरक करायचें मनांत आणलं आहे.”

“तो कसा काय ?” शिवत असतांनाच वर पाहत नलिनीने विचारलें.

ज्या खोलींत रमाबाई व नलिनी ह्या दोघी शिवणकाम करीत बसल्या होत्या ती चांगल्या प्रकारें शृंगारली होती. सफेत दिवाणखान्याच्या एका बाजूची ती खोली असून तिच्या दरवाजावरून व सर्व खिडक्यांवर मौल्यवान झालरींचे पडदे सोडलेले होते व भिंतींना, तसेंच खिडक्यांना व दरवाज्यांना चांगला तेलिया रंग oil paint दिलेला होता. खोलीच्या मध्यभागी एक छोटें व सूचक नक्षीकाम केलेलें एक वर्तुळाकार मेज असून त्यासभोंवतीं वेंटवुडच्या चार खुच्यी ठेवलेल्या होत्या. कांहीं कपाटांत निरनिराळ्या विषयांवर मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांतील पुस्तकें नीट रचून ठेवलेलीं असून एका कपाटांत कपडे वगैरे सामान दिसत होतें. खोली अशा रीतीने व्यवस्थित व स्वच्छ ठेवलेली होती, तसेंच आंतील सामानही इतकें चकचकीत व स्वच्छ दिसत होतें कीं, एखाद्या नवऱ्या इसमाला त्या खोलींतील एकंदर रचना नुक्तीच झाली असावी असे वाटल्यावांचून राहिलें नसतें.

वर वर्णन केलेल्या खोलींतील एका कोचावर रमाबाई विणकाम करीत बसल्या असून त्याच्याजवळील दुसऱ्या कोचावर नलिनी कांहीं शिवत बसली होती. रमाबाई व नलिनी या दोघी बहिणी जरी एकाच मातेच्या उदरांतून आलेल्या होत्या, तरी त्यांच्या चेहऱ्यांत, त्यांच्या बोलण्यांत, स्वभावांत व त्यांच्या वर्तणुकींत बराच फरक दिसून येत असे. रमाबाई दिसण्यांत उंच असून त्यांच्या अंगची ठेवण जेथल्या तेथे व प्रमाणांत होती. त्यांचा चेहरा सुंदर दिसत असे, त्यावर मनाचा वेफिकीरपणा व दृढनिश्चयाची झांक सहज आढळून येई. तसेंच तिचे डोळेही पाणीदार असून ते एखाद्यावर आपली सहज छाप पाडीत असत. रमाबाईना फार अघळपघळ बोलणे मुळींच आवडत नसे. इत-
केंच नव्हे, तर त्या फार कडून कुणाशींच विशेष बोलत नसत. या वेळीं ती प्रकरणाच्या आरंभींच दिल्याप्रमाणे विणकाम करीत असतां जरी नलिनीशीं बोलत होती, तरी तिचे लक्ष आपल्या कामाकडे पूर्णपणे होते व त्यामुळे तिचे टांके मारण्याचे काम सारखेच चालू राहून त्यांत थोडासुद्धा खंड पडत नव्हता. तिचा स्वभाव जितका करारी आणि निश्चयी होता, त्याच्या उलट स्वभाव गजाननरावांचा होता. ते मुखदुर्बल होते असे मागे एका प्रकरणांत आलेच आहे. दोघांच्या अगदीं परस्पर-विरोधी स्वभावामुळे गजाननराव रमाबाईच्या अगदीं मुठींत असत.

प्रकरणाच्या आरंभीं दिल्याप्रमाणे त्या दोघी आपापल्यापरी उद्योगांत गर्क होऊन गेल्या होत्या. रमाबाई बसल्या होत्या त्या बाजूच्या खिडकीमधून सायंकाळच्या सूर्याचे कोमल किरण तिच्या अंगावर पडले होते. थोड्याच दिवसांपूर्वी त्या बंगल्यांत घडलेल्या हृदयद्रावक प्रसंगाची आठवण त्यांना नसावी असे त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसून येत होते. मयत स्त्रीचे दहन केव्हांच होऊन वृत्तपत्रांतही त्याविषयीं आतां कांहींच येईनासे झाले होते; इतक्या लवकर सर्वजण ती गोष्ट विसरत चालले होते. इतरांप्रमाणे रमाबाईच्याही आठवणींतून तो प्रसंग नाहीसा होत होता. मात्र गेल्या दोन दिवसांपासून नलिनीने तिला आपली

“ त्यांत न समजण्याएवढं काय आहे ? तुला माहितच आहे की, भागीदारी घेण्यास जे पैसे धंध्यांत घालावे लागतात ते त्यांनी न घालतां मींच घातले आहेत. कारण त्यांच्याजवळ होते नव्हते तेवढे सर्व पैसे त्यांनी माझ्यासाठी हा बंगला रचण्यांतच खर्च केले आहेत. ”

“ पण तुमच्या लग्नापूर्वीच तर त्यांनी हा बंगला बांधलेला आहे. ”

“ तें सर्व खरं आहे. हे जेव्हां कधीं कधीं बाबांकडे येत असत तेव्हांच त्यांनी मला ‘ मी एक तुझ्यासाठी बंगला बांधित आहे व लवकरच मी तुला मागणी घालणार आहे ’ असं सांगितलेलं होतं. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी आमचं लग्नाचं ठरलं. त्यांतूनही मला business करायची फार आवड आहे. परंतु एकटी बायकोमाणूस कोणता ‘विझिनेस’ करणार हा विचार मनांत आल्यामुळं त्यांच्या मागणीला बाबांकरवीं मीं स्कार देवविला व लग्न झाल्यानंतर तिकडच्याच नांवानं दादाच्या कंपनीची भागीदारी घेवून भागीदाराची पत्नी म्हणून त्यांचं काम पाहतें. ”

“ पण तुला हें सर्व, लग्न न करतांसुद्धा करतां आलं असतं. ”

“ नाही, ” रमाबाई नकारार्थी आपली मान हालवून म्हणाली, “ बाबांनी तुला वार्षिक सहा हजारोंचं उत्पन्न ठेवलं आहे. पण मला तुझ्यापेक्षां अधिक रक्कम ठेवलेली होती. ते पैसे माझ्याजवळ येणार म्हणून मी दादाला तुझ्या कंपनीची भागीदार होऊं काय म्हणून विचारलं; पण माझं म्हणणं त्यानं साफ नाकारलं. त्यानंतर माझं लग्न झालं व शेवटीं त्यांच्या नांवानं मी दादाच्या धंध्यांत पैसे घालून मी ह्यांना त्या कंपनीचे भागीदार बनविले. इकडे ह्या business बदल कांहींच कळत नसल्यामुळं ‘फसवायला ठीक’ म्हणून दादांनी त्यांना भागीदार केलं व याच कारणामुळं मी त्यांच्याबरोबर लग्न करायचं कबूल केलं हें तुला कळलंच. कारण तिकडच्या नांवावर मला ह्या धंध्यांत वाटेल तशा घडामोडी करतां येतात. ”

“ तें असो, पण आतां तूं काय ठरवते आहेस ? ”

“ मला तुम्ही बरोबर नेणार नाहीं वाटतं ? ”

“ तुझी जर इच्छा असेल तर नेऊं. पण आतां तूं मोठी होत चाललीस. शिवाय बाबांनींही तुला भरपूर उत्पन्न ठेवलं आहे. तेव्हां तूं जर आतां संसार थाटशील तर बरं, असं मला वाटतं. ”

“ अस्सं ? ” नलिनी खोंचून रमाबाईकडे पाहत म्हणाली, “ एकूण तुला माझा कंटाळा येऊं लागला तर ! ”

“ छे ! असं कांहीं मीं म्हटलं नव्हतं. ” रमाबाई म्हणाली, “ तूं आहेस म्हणून आमचा वेळ तरी जातो व ह्यांनाही तुझा स्वभाव फार आवडतो. तुझाही कांहीं आम्हांला कसलाच त्रास होत नाहीं. तुला आमच्याबरोबर न्यावं अशी माझीसुद्धा इच्छा आहे; पण मला आपलं वाटतं तें सांगितलं. ”

“ तुझ्याबरोबर ! आणि इतक्या दूर-? ”

“ नाहीं तर लग्न कर ” रमाबाई शांतपणें म्हणाली, “ लग्न करशील तर बरं. ”

“ पण मी दोन्हींही केलीं नाहीं तर ? बाबांनीं मला भरपूर पैसे ठेवले आहेत, तेव्हां मी आपली शरयूच्या घरीं जाऊन राहीन. ”

“ तुला त्या मेंढवाड्यांत सरोजिनीवाईबरोबर जाऊन राहायचं असेल तर खुशाल राहा. माझं कांहीं म्हणणं नाहीं. ” रमाबाई जरा रागांनं म्हणाली.

“ पण ती कांहीं मला त्रास देत नाहीं. ” नलिनी जोरांनं म्हणाली.

“ पण ती तुला त्रास देते असं मी तरी कुठं म्हणतं आहे ? मला मात्र कांहीं तिच्या घरीं राहणं आवडणार नाहीं. शरयू तर नुसती उल्लूच आहे. ती हल्लीं त्या कमलाकराच्या नादीं लागली आहे म्हणे ! ”

“ कमलाकर कांहीं वाईट नाहीत. सुस्वभावी आहेत ते. ”

“ होय, पण भामटे;—आणि शरयू ? ”

“ तिच्यासारखी मुलगी कुठं आढळायची नाहीं. ”

“ उनाड ना ? पण मला अशा तऱ्हेचे लोक मुळींच आवडत नाहीत. ” रमाबाई भिवया आकुंचित करून म्हणाली.

“ तुला तुझ्याशिवाय दुसरं कुणी आवडतं का ? ” नलिनीने रागाने विचारलें, “ स्वतःखेरीज तुला दुसऱ्याची पर्वाच वाटत नाही. ”

“ कां बरं नाही ? मला मिनीची तसंच इकडचीही थोडीशी काळजी आहेच. तूं आतां वयांत आलीस, आतां तुझी काळजी कां करावी ? आणि इतर लोकांची पर्वा बाळगण्याचं मला कारण नाही. पर्वा करून घ्यायला तसे गुण अंगीं असावे लागतात. ”

“ दुसऱ्याचे गुणावगुण निरखून पाहण्याचा जसा कांहीं कुणीं तुला अधिकारच दिला आहे. तुझा स्वभाव अगदीं बाबांसारखाच आहे. ”

“ बरोबर आहे. आणि म्हणूनच तर त्यांनीं तुझ्यापेक्षां जास्त पैसे माझ्या नांवें करून ठेवले. तुझा आणि इकडचा, दोघांचेही स्वभाव कसे थेट माझ्या आईप्रमाणें आहेत अगदीं मिळमिळीत. तुमच्यांत कांहींच पाणी नाही. मुळींच नाही. ”

ह्या भाषणानें नलिनीला अगदीं चीड आली. तिला, त्याच क्षणीं खोलीच्या बाहेर निघून जावें असें वाटलें व ती उठून जाणारही होती; परंतु थोड्याशा विचारांतीं तेथेंच बसणें योग्य असें तिला वाटलें. ती उठून गेली असती तरी रमाबाईनें रागाचें कांहींच चिन्ह दाखविलें नसतें व पुन्हा मात्र त्यांनीं तिला किती तरी जेरीस आणलें असतें. त्याखेरीज नलिनीला रमाबाईपाशीं आपल्या पुढील सुखदुःखाची व भावि आशेची एक गोष्ट काढावयाची होती, म्हणूनच तिला बसणें भाग होतें व यासाठींच तिला चालू वादविवादाचें रूपांतर करणें इष्ट वाटलें.

“ तुला त्या दोघांशिवाय इतर कोणीच आवडत नाही, याचा अर्थ मधुकररावांबरोबर माझा विवाह होणं तुला योग्य वाटत नाही, असा मीं समजूं कीं काय ? ” तिनें विचारलें.

“ होय, असंच. कारण मला तुमचा जोडाच आवडत नाही. पण तुझा जर अगदीं हट्ट असेल तर त्याला माझा नाइलाज आहे. मी

चौपाटीवर असतांनाच त्या गोष्टीचा पूर्ण विचार केलेला असून इथं आल्यानंतर तो तुला सांगण्याचा माझा मानस होता. पण या खुनानं सर्व घोटाळा केल्यामुळं ती गोष्ट तशीच राहिली. तूं आतां कांहीं तरी एक ठरवून टाक. आमच्याबरोबर बाहेरगांवीं चला, नाही तर मधुकराबरोबर लग्न करून सर्व जन्म दुःखांत काढ. ”

“ त्याचं पुढं पाहूं; पण तुम्ही इथून जाणार केव्हां ? ”

“ तांन चार महिन्यांत जाऊं, कारण जाण्यापूर्वीं हा बंगला विकून टाकायचा आहे. तसंच इतर गोष्टींचाही पूर्ण बंदोबस्त केला पाहिजे. पण तूं मधुकुरालाच माळ घालायचा अगदीं निश्चय केला आहेस का ? ”

“ हें आणखी निराळं सांगायला पाहिजे का ? ” रमाबाईंनीं सखे-दाश्चर्य व्यक्त केलें. ती म्हणाली,

“ नटाबरोबर लग्न लावल्यानं पुढं काय परिणाम होईल याचा तूं विचार कर. तुला सुखांत ठेवण्याइतका तो श्रीमंत आहे का ? ”

“ नसला तरी कांहीं हरकत नाही. आम्हां दोघांना सुखानं आणि चैनीनं राहतां येईल इतके पैसे मजपाशीं आहेत. ”

“ अस्सं ! तर मग त्याला शेवटीं तुजवरच अवलंबून राहावं लागणार आहे. पण काय ग, तो हल्लीं वरेच दिवस या बाजूला कुठं फिरकला नाही ? ”

“ कारण मीं त्यांना येऊं नको म्हणून सांगितलं. ” नलिनी एकदम उसळून म्हणाली, “ कारण तूं त्यांच्याबरोबर इतक्या चमत्कारिक तऱ्हेनं वागतेस, कीं तसं सांगणं मला भागच पडलं. ”

“ तूं शरयूकडे राहत होतीस तेव्हां तुमच्या भेटीगांठीं झाल्या असतील, नाही ? ”

“ हो, पुष्कळ वेळां त्यांची-आमची भेट झाली होती. ”

“ अस्सं का ? ” रमाबाईनें तुसड्या स्वरांत विचारलें, “ मग तुमच्या लग्नाचं केव्हां ठरलं ? ”

“ जेव्हां आमची इच्छा होईल तेव्हां. मधुकरराव नट आहेत— ”

“ आहेतच ते तसे. ” रमाबाई म्हणात्या.

“ आणि ते किती उत्तम प्रतीचे नट आहेत हें प्रत्येकाला माहित आहेच व लौकरच ते नटवर्य म्हणून प्रसिद्धीला येतील अशी माझी खात्री आहे. ”

“ पण सध्या तरी कांहीं तशीं चिन्हं दिसत नाहीत व ज्या कंपनीत तो आहे त्या कंपनीच्या नव्या खेळांत त्याला दुय्यम प्रतीचं काम आहे. ”

“ छट् ! मुळींच नाही. उलट मुख्य ‘ कॉमिक पार्ट ’ त्यांना संभाळावा लागतो. ” नलिनी रागानें म्हणाली, “ तूं मला उगाच चिडवून कां वरं त्रास देतेस ? ”

“ तूंच चिडत आहेस. मी कांहीं तुला चिडवीत नाहीं. जें जें कांहीं मला खरं दिसतं तेंच सर्व मी तुझ्या नजरेला आणून देत आहे. पण त्याची तुला चीड येते, तेव्हां माझा काय वरं अपराध ? ”

“ मी कांहीं तुझ्याबरोबर वाहेरगांवीं येणार नाहीं. कारण तिथं आमचा सर्व काळ भांडणांतच जाईल. शांतता म्हणून राहणार नाहीं. ”

“ भलतंच कांहीं तरी ! नले, मी कधीं तरी भांडतें का ? तरी पण तुझी इच्छाच असली तर तसं का होईना. मग काय, तूं येणार नाहीं हें अगदीं ठरलंच तर ? ”

“ होय. मी शरयूबरोबर राहीन आपली. ”

“ तुला कुठूनही सुख होवो म्हणजे झालं. पण ध्यानांत ठेव कीं, जर तूं त्या नटवर्याबरोबर लग्न केलंस तर मी कांहीं तुझ्या लग्नाला येणार नाही हो. ”

“ मी तुला मुळीं अशानं बोलावीन तर कीं नाहीं ? ” असें म्हणून नलिनी रागानें उठली व खोलीबाहेर निघून गेली. आपल्या तोंडून यापेक्षां अधिक कांहीं तरी बाहेर पडेल अशी तिला भीति वाटूं लागली. रमाबाई जें कांहीं शेवटीं बोलली त्या वाक्यानें तिच्या अंगाची नुसर्ती लाही झाली. ती खोलीबाहेर पडून एकदम आपल्याच खोलींत जाणार होती. परंतु सफेत दिवाणखान्यांत कोणी बोलत आहे असा तिला

भास झाल्यावरून तिने आंत सहज डोकावून पाहिले तो तिला मधुकर व गजाननराव बोलत बसलेले आहेत असे आढळून येतांच अत्यंत आश्चर्य वाटले. नलिनीला पाहतांच उठून पुढे येऊन मधुकर म्हणाला,

“ या बाईसाहेब ! तू कुठं दिसतेस का पाहातच होती. ”

“ मग मला बोलावणं कां पाठवलं नाही ? ” नलिनीने विचारले.

“ मीच त्यांना तसं न करण्याबद्दल सांगितलं. ” गजाननराव मध्येच उतावीळपणे म्हणाले, “ तुझ्याबरोबर रमा होती ना ? मग तुला बोलावतांच तीही तुझ्याबरोबर आली असती व तिचं तें पुढं होणारं ‘लेक्चर’ माझ्यानं कांहीं ऐकवलं नसतं आणि ह्या खुनापासून तर माझं मन अगदीं चमत्कारिक बनलं आहे. ” ते आपल्या कपाळावरील घर्मबिंदु पुसत पुढे म्हणाले.

“ आपल्याला त्याविषयीं पुढं कांहीं कळलं आहे का ? ” मधुकराकडे चौकस दृष्टीने पाहत तिने विचारलं.

“ होय. ” त्याने ताबडतोब उत्तर दिलं, “ मी ह्याचपूर्वी तुला भेटण्यासाठीं आलों असतो; पण तू नको म्हणून सांगितल्यामुळं अर्थातच माझा नाइलाज होता. ”

“ तुम्ही इथं बरेच दिवस आलां नाही. ” गजाननराव मधुकराकडे पाहून म्हणाले.

“ होय, तुम्ही चौपाटीवर गेल्यापासून मी इथं आलों नाही. पण नर्लाला मात्र मी भवान्याच्या घरीं भेटत असें. पण नलिनी, तू जात आहेस का ग ? ”

आतांपर्यंत नलिनीची दृष्टि एकसारखी मधुकराच्या चेहऱ्यावर खिळून राहिली होती. तो बोलत होता त्या वेळीं तिचें मुखकमल आरक्त झालेलें होतें. त्यावर पूर्ण फुललेल्या गुलाबाप्रमाणें गुलाबी छटा चढलेली होती. मधुकरानें तिला हा प्रश्न विचारला तेव्हां ती तेथून जाण्याच्याच विचारांत होती. ती म्हणाली,

“ माझं थोडं काम असल्यामुळं मला गेलंच पाहिजे. मी आपणास पुन्हा भेटेन. ”

“ केव्हां ? ” तिला दरवाजांत थांबवून मधुकरानें विचारलें.

“ मी आपल्याला केव्हां तें कळवीन,” असें म्हणून नलिनी तेंथून निघून गेली व तिच्या घाईचा हेतु न समजल्यामुळें मधुकर आश्चर्ययुक्त मुद्रा धारण करून गजाननरावांजवळ पुन्हा येऊन बसला.

“ नलिनी असं काय बरं म्हणाली ? तिचं झालं आहे तरी काय ? ” त्यानें विचारलें. हा प्रश्न विचारते वेळीं मधुकराचा चेहरा थोडा भीतिग्रस्त झालेला दिसत होता.

गजाननरावांची मुद्रासुद्धा कावरीबावरी झालेली दिसत होती. परंतु त्यांच्या वंगत्यांत घडलेल्या खुनाच्या कल्पनेनें तसें होणें साहजिक होतें.

“ मला वाटतं, रमा तुमच्याविरुद्ध कांहीं तरी तिच्याजवळ बोलली असावी. ” ते म्हणाले, “ मधुकर, तुम्ही नलिनीशीं लौकर लग्न करून तिला आमच्या कुटुंबाच्या त्रासापासून लवकर मुक्त कराल तर बरं होईल असं मला वाटतं. गरीब विचारी नलिनी ! तिचं सध्या दैव फिरलं असावं. ”

“ मीं तुमच्या म्हणण्याप्रमाणं ताबडतोब केलं असतं; पण सध्या मला तसं करतां येणं शक्य नाहीं. ” मधुकर अगदीं गळून गेल्याप्रमाणें होऊन म्हणाला, “ कारण ह्या नव्या खेळावर व्हावं तसं उत्पन्न होत नाहीं व कंपनीही यथातथाच चालली असल्यामुळं लौकरच ती मला मोडावी लागेल असं वाटतं. ”

“ पण नलिनीजवळ पैसा आहे की—”

“ पण माझ्या पत्नीच्या धनावर उपजीविका करणं मला मुळींच आवडत नाहीं. ज्या वेळीं मला माझ्या स्वतःच्या पैशानं तिला सुखांत ठेवतां येईल त्याच वेळीं मी तिच्याशीं लग्न करणार आहे. ”

गजाननरावांनाही थोडीशी शरम वाटली; ते थोडें स्मित करीत म्हणाले,

“ पण तुम्ही सांगतां त्यावरून तुमची स्थिति लवकरच सुधारेल असं दिसत नाहीं. ”

“ तसंही कांहीं म्हणतां येणार नाही; अशा गोष्टी पूर्वी अजमावतां येत नाहीत. कदाचित मी लवकर श्रीमंतही होईन. ”

“ खरं कीं काय ! congratulations ! ” गजाननराव आनंदित होऊन म्हणाले, “ कुणा नातलगाकडून लग्ना साधणार वाटतं ? ”

“ बहुतेक तसंच; ” मधुकर होकारार्थी मान हालवून म्हणाला, “ माझा एक मावसभाऊ आहे; त्याचं नांव किनखापे असं आहे. ”

हे नांव ऐकतांच मोठ्या आनंदाने ऐकत असलेले गजाननराव आपल्या जागेवरून दचकून उठून म्हणाले, “ काय म्हणतां ! ”

“ किनखापे या आडनांवाचे एक सद्गृहस्थ आहेत. ते माझे मावसबंधु असून नागपूरास राहतात. ते फार श्रीमंत आहेत असं ऐकतों. त्यांची संपत्ति मला मिळेल, नाही तर दुसरी एक चुलतबहीण आहे तिला मिळेल. ”

गजाननरावांनी आपली मुद्रा पूर्ववत् धारण करून म्हटलें, “ होय; ह्या नांवाच्या एका गृहस्थाला मी ओळखतो. तो पक्का बदमाश असून त्यानं मला वरेच वेळां गंडा घातला आहे. त्या वेळीं तो तरुण असून त्याची विशेष खूण म्हणजे त्याचे डोळे घारे होते. ”

“ हा कुणी तरी दुसरा माणूस असेल. ” मधुकर म्हणाला, “ त्याला मी अद्यापि जरी पाहिलेलं नाही, तरी त्याच्या फोटोवरून तो अशा प्रकारचा मनुष्य असेल असं कांहीं मला वाटत नाही. व तुम्ही म्हणतां त्याचे डोळे घारे आहेत हे तर मुळीच संभवनीय दिसत नाही. सरले-विषयीं म्हणाल तर तिचे डोळे काळेच आहेत. ”

“ सरला ! ” गजाननराव उद्गारले, “ ही सरला कोण ? ”

“ माझी चुलत बहिण म्हणून आतांच तुम्हांला सांगितलं ना, ती ती. किनखाप्यांची संपत्ति कदाचित् तिलासुद्धा मिळेल. ती लोणावळ्याला राहते. पण माझी-तिची कांहीं फारशी ओळखही नाही. ”

“ म्हणजे ! हे तर फार चमत्कारिक ! ”

“ तिचं अस्तित्वसुद्धा मला माहित नव्हतं. थोड्याच दिवसापूर्वी मला हे कळलं. ” मधुकर म्हणाला, “ आमची एकदा अकस्मात् गांठ

पडली आणि—पण तें सर्व सांगायचें म्हणजे एक मोठें थोरलें बाडच होईल. ”

“ बरं, तें असो ” विषय बदलण्यासाठीं गजाननरावांनीं विचारलें, “ त्या खुनाबद्दल तुमचें काय मत आहे ? ”

“ त्याविषयीं मला कांहींसुद्धा विचारूं नका. ” मधुकर त्या गोष्टीचा अगदींच वीट आल्याचें दाखवून म्हणाला, “ मीं जेवढें वाचलें व ऐकलें तेवढेंच मला माहित आहे व आतां तर मी त्या गोष्टीला अगदीं कंटाळून गेलों आहे; पण तुमचें तरी मत ऐकूं या ! ”

“ तें कांहींच मला सांगतां येणार नाही. सर्वच कांहीं मला गढ वाटतं. ह्या बंगल्यांत झालेल्या खुनामुळं ह्या बंगल्याला मी तर इतका कंटाळून गेलों आहे की, हा बंगला सोडून मी लवकरच कुठं तरी बाहेर गांवीं जाऊन राहायचें योजिलं आहे. ”

“ बाहेरगांवीं जाणार ! मग तुमच्या ऑफिसचें काम ? ”

ह्या प्रश्नाचें उत्तर गजाननराव देण्यापूर्वीच त्या दिवाणखान्याचा दरवाजा उघडून रमाबाई एकदम आंत आल्या. त्यांच्या हातांत एक वर्तमानपत्र होतें. दिवाणखान्यांत मधुकराला पाहून त्यांच्या चेहऱ्यावर तिरस्कार दिसूं लागला; परंतु ताबडतोब त्यांनीं आपला चेहरा बदलून मधुकराकडे स्मित करीत म्हटलें,

“ ओ हो ! तुम्हांला इतक्या दिवसांनीं पाहून खरोखरच मला फारच आनंद झाला. नलिनी तुम्हांला भेटली का ? मी तिला पाहिजे तर पाठवून देतें. तुम्हांला भेटण्यासाठीं तिची अगदीं धडपड चालली आहे. ”

“ नको, मी तिला भेटलों व आतां इथून निघण्याच्याच विचारांत मी आहे. ”

“ अरेच्या ! ” रमाबाई पूर्वीच्याच वृत्तीनें म्हणाली, “ असं का ? ”

“ उं : ! हा विषय पुरे. ” गजाननराव मध्येच म्हणाले, “ पण रमे, एवढ्या घाईनं कां आलीस ? झालं काय तें तरी सांगशील कीं नाही ? ”

परंतु त्यांच्या भाषणाकडे लक्षच न देतां त्यांच्या कपाळास हात लावून ती म्हणाली, “ किती गरम लागतं आहे तुमचें कपाळ हें ! ह्या खुनामुळं तुम्हांला बराच त्रास झालेला दिसतो. ”

“ त्याची पुन्हा आठवण काढून नको म्हणून मी तुला सांगितलं होतं ना ? ” आपल्या कपाळावरील तिचा हात काढीत गजाननराव म्हणाले.

“ पण आतां तरी आठवण काढल्याखेरीज गत्यंतरच नाही. ” रमाबाई एका खुर्चीवर वसून म्हणाली, “ मधुकरराव, जाऊं नका. आमचं कांहीं गुप्त भाषण नव्हे. वर्तमानपत्रांतला हा एक ‘ पॅरिग्राफ ’ आहे. ”

“ त्यांना कांहीं शोध लागला आहे की काय ? ” मधुकरानें शांतपणें विचारलें.

“ नाही; पण त्यांतल्या गुंतागुंतींतला हा एक धागा आहे, असं म्हणायलास हरकत नाही. ही खोली तुम्हांला माहित आहेच की— ”

“ ही खोली ! ” दोघांनींही एकदा त्या सफेत दिवाणखान्यासभोंवार पाहिलें व नंतर त्यांनीं आपले डोळे रमाबाईकडे रोखले.

“ होय. ” रमाबाई शांतपणें म्हणाली, “ मी तुम्हांला कांहीं संबंध ‘ पॅरा ’ वाचून दाखवीत नाही; पण त्याचा थोडक्यांत सारांश सांगतें. पोलिसखात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला नुक्तंच एक पत्र आलं असून त्यांत, लोणावळ्याला असलेल्या एका बंगल्यांत ह्या सफेत दिवाणखान्यासारखाच, अगदीं असाच, एक सफेत दिवाणखाना आहे, असं कमिशनरला कळविलेलं आहे. ”

“ लोणावळ्याला ! ” मधुकरानें आश्चर्यचकित होऊन एकदम विचारलें.

“ होय, किनखापे या नांवाचा एक गृहस्थ त्यांत राहतो. ”

“ किनखापे ! ” गजाननराव साश्चर्य मुद्रें मधुकराकडे पाहत म्हणाले, “ तुम्ही नुक्तंच सांगितलं तेंच हें नांव. ”

“ होय. ” मधुकर म्हणाला, “ सरला किनखापे या नांवाची माझी एक मावसबहीण आहे. ”

“ असं ! ” रमाबाई म्हणाल्या, “ मग जिचा ह्या दिवाणखान्यांत खून झाला तीच तर ती नसेल ? गरीब बिचारी ! ”

“ रमे, ” गजाननराव एकदम उठून म्हणाले, “ तूं म्हणतेस तरी काय ? ”

“ इतकं कांहीं उतावीळ होऊं नये. ” रमाबाई पूर्वीचीच शांत मुद्रा ठेवून म्हणाऱ्या, “ह्या घराची-लोणावळं येथील घरांतील-भाडोत्री मिसेस किनखापे कुठं नाहीशी झाली आहे. पोलिसाला आलेल्या पत्रांत त्याचा कांहीं उल्लेख केलेला नाही. पण चौकशीअंती तसा शोध लागला आहे. कदाचित खून झालेली स्त्री तीसुद्धा असू शकेल. तिचा ह्याच बंगल्यांत खून व्हावा हेंच चमत्कारिक दिसतं. पण काय हो, ” ती गजाननरावांकडे वळून म्हणाली, “ हा असा दिवाणखाना तयार करण्याची कल्पना अगदीं तुमची स्वतःचीच आहे का ? ”

“ होय. ” गजाननराव थोडे घोटाळून म्हणाले, “ हा माझी स्वतःचीच कल्पना असून ही किनखापे कोण हें मला मुळींच ठाऊक नाही व तिनं ह्या दिवाणखान्यासारखाच दिवाणखाना कां तयार केला तेही मला माहित नाही. ”

“ पण मी तें शोधून काढीन. ” जातां जातां मधुकर म्हणाला व असें म्हणून तो निघून गेला. गेल्यानंतर रमाबाई व गजाननराव एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहतच राहिलीं.

प्रकरण ७ वें

दुसरा सफेत दिवाणखाना

जी. आय. पी. रेल्वेने मुंबईहून पुण्याला जाते वेळीं खंडाळ्याचा सर्व घाट चढून गेल्यावर, सर्व सृष्टिसौंदर्य अवलोकन केल्यावर, परमेश्वराच्या सर्व अगाध लीलांचें प्रत्यंतर पाहून त्याचें कौतुक केल्यानंतर, कर्जत, खंडाळें, इत्यादि स्टेशनें जाऊन लोणावळें हें स्टेशन लागतें. येथें घाटाच्या चढावाचा शेवट होतो. घाटांत असलेल्या सृष्टिसौंदर्याचा येथेंच शेवट होतो. घाटांतील रमणीय स्थलें, व वनश्रीची शोभा यापुढें पाहावयास मिळत नाही व येथेंच गाडीच्या इंजिनद्वयांपैकीं एक आपल्या जोडीदारास सोडून निघून जातें. अशा या रमणीय ठिकाणीं, वाचक हो, आपणास आतां जावयाचें आहे. लोणावळें हें ऐकून तुम्हाला माहित आहेच. तिकडे जर न गेलें तर तुम्हाआम्हांस तिकडे होणारी मजा पाहावयास सांपडणार नाही. काय म्हणतां ? तुमच्याजवळ पैसे नाहीत ? इतकेंच ना ? त्याची काळजी तुम्हांला नको. आम्हीं तुमच्यासाठीं एक 'स्पेशल' तयार ठेविली आहे. मग तर तुमची हरकत नाही ना ? हं, बसा तर आतां गाडींत. आमची गाडी झटकन् तुम्हांला आपल्या इच्छित स्थळीं घेऊन जाईल. मिटा आतां डोळे. भर्रर्रर्रर्र ! हं उघडा डोळे. हें पाहा लोणावळें आलें. उतरा खालीं. कशी आहे आमची गाडी ! काय म्हणतां ? घाटांतली शोभा तुम्हांला पाहावयास मिळाली नाही ? ती पुन्हा मुंबईस जाते वेळीं पाहूं. चला आतां बाहेर जाऊं या. गांवांत त्या घाणींत जाण्याचें आपणांस कांहीं एक कर्तव्य नाही. आपणास गांवाच्या बाहेरच जावयाचें आहे व तेथें तुम्हांला

चांगली वनश्री पाहावयास मिळेल. टांग्याची गरज नाही. पायींच जाऊं. चला तर.

‘हेस्टिंग्स लेन’ हा लोणावळें या शहराबाहेर एक रस्ता असून तोच रस्ता पुढें खंडाळ्यास जातो. ह्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस छोटे टुमदार बंगले असून, आजूबाजूचें सृष्टिसौंदर्य फारच रमणीय आहे. खंडाळ्याचा दूरपर्यंत दिसणारा घाट, त्याच्या अलीकडे दिसणारी, परंतु मनास भयद अशी खोल दरी, व या सर्व दरींतून पसरलेले लहानमोठे वृक्ष व रान, पलीकडे दिसणारा उंचच उंच असा ‘ड्यूक्स नोज’ (Duke's Nose) या नांवचा डोंगराचा कडा, त्याखाली दिसणारें खोपोली खेडें व त्यालगतर्ची हिरवींचार शेते व त्यांतच मधून मधून डोकावणाऱ्या गरीब परंतु अत्यंत सुखी अशा शेतकऱ्यांच्या झोंपड्या; तसेंच एका बाजूस दिसणारें पठार व त्यांतून असलेले व चाऱ्यांनीं आच्छादिलेले असे उंचवटे, वगैरे देखावा पाहून दुःखित मनाला सुद्धा किंचित् काल विसावा मिळाल्याखेरीज राहावयाचा नाही, अशा तऱ्हेची रमणीयता त्या जागी आहे.

अशा ह्या ‘हेस्टिंग्स लेन’ रस्त्यावरील एका छोट्या परंतु टुमदार अशा एका बंगल्यासमोरील फाटकाजवळ एके दिवशीं सकाळीं इन्स्पेक्टर सर्जेराव येऊन उभे राहिले. ते या वेळीं आपल्या नेहमींच्या पोलिशी वेशांत नसून, घरच्या साध्या पोषाखांतच होते. त्यांची मुद्रा किंचित् गंभीर व विचारी अशी दिसत होती. फाटकाजवळ येतांक्षणींच त्यांनीं त्या बंगल्यावर व त्यासभोंवतालीं असलेल्या छानदार बागेवर एकदा नजर फेंकली. बंगला लहानच असून आजकालच्या पद्धती-प्रमाणें सीमेंटचा बांधलेला होता. त्याकडे पाहतांच हा आंतून सर्व प्रकारच्या सुखसोयींनीं परिपूर्ण व सुव्यवस्थित असावा असें सहज अनुमान करतां येई व त्यावरून त्या बंगल्यांत राहणारा इसमही चैनीचा व आरामाचा भोक्ता असावा असें वाटत असे. सभोंवतालचा बगीचाही चांगल्या तऱ्हेनें रचलेला असून त्यांतलीं फुलझाडे व्यवस्थित लावलेलीं होती. या वेळीं तीं चांगलीं फुलून आलेलीं होती. बागेंसभोंवतीं लांकडी

फळ्यांचें छानदार कुंपण असून त्याला निळसर रंग दिलेला होता. त्या फळ्यांतच मध्येच एक लहानसें फाटक तयार केलेलें होतें. फाटकाजवळच्या एका खांबाला एक लहानच लांकडी फळी ठोकलेली असून त्यावर 'शांतिगृह' अशीं अक्षरें रंगविलेलीं होती. बंगल्याच्या दरवाजावर तसेंच खिडक्यांवर पडदे सोडलेले होते. बंगल्याचा मुख्य दरवाजा लांकडी असून त्याला लागून बाहेरच्या बाजूला एक कांचेचा दरवाजा लावलेला होता. त्या दरवाजाच्या पितळी कड्याही (handles) अद्यापपर्यंत चकचकीत दिसत होत्या.

त्या वेळीं थंडगार वारा वाहत असून सर्जेराव त्या वाऱ्यांचा मजेंत आस्वाद घेत फाटकासमोर उभे राहिले होते. सूर्यनारायण क्षितीजावर थोडासा आलेला होता. सर्जेराव त्या जागीं उभे राहून त्याच ठिकाणीं, त्यांनीं बोलाविलेल्या एका मनुष्याची वाट पाहत होते. त्या वेळीं सात वाजून पांच मिनिटें झालीं असून सर्जेरावांनीं त्या माणसाला नेमून दिलेली भेटण्याची वेळ टळून गेली होती. थोड्या वेळानें सर्जेराव किती वाजले हें पाहण्याकरतां आपलें घडयाळ काढून पाहतात तोंच तो मनुष्य तेथें येऊन थडकला. तो मनुष्य वृद्ध असून त्याच्या शरीरावर पडलेल्या सुरकुत्या त्याचें वयोमान दर्शवीत होत्या. त्यानें अशा तऱ्हेचा गचाळ पोषाख केला होता कीं, तो पाहतांच त्याला पोटभर खावयास मिळत नसावें अशीच एखाद्याची समजूत झाली असती. तो खोंकत खोंकत मधून मधून खांकरत व आपल्या हातांतील जाड दंडुका जमिनीवर आपटीत आपटीत सर्जेरावाजवळ आला. सर्जेरावांजळ येतांच तो त्यांना प्रथम निरखून पाहूं लागला. आपणास भेटणारा हाच माणूस असावा असें सर्जेरावांस वाटल्यामुळें त्यांनीं त्याला प्रश्न केला, "आपलंच नांव श्रीकोटे का?"

"कदाचित्त असेलही." सावधगिरी राखण्याच्या हेतूनें त्या वृद्धानें उत्तर दिलें, "पण मी ज्यांना एका स्थळीं भेटायला बोलावलं होतं ते इन्स्पेक्टर सर्जेराव तुम्हीच का?"

"होय, मीच तो. आपण, मिसिस किनखापे व सफेत दिवाणखाना या संबंधानें लहिलेल्या पत्रावरून मी इथं आपणाला भेटायला आलों आहे."

“मी तुम्हांला शोधाचा पाया दाखवून दिला तर तुम्ही मला काय बक्षिस द्याल ?” त्या वृद्ध गृहस्थाने कावेबाजपणाने विचारले.

“तें कांहीं मला सांगतां येत नाही. ज्यांच्या घरी त्या बाईचा खून झाला त्यांनी मला, मी जर खुनी इसमाला शोधून काढलं, तर आपण कांहीं तरी बक्षिस देऊं असं कबूल केलं आहे; व माझी खात्री आहे की, तो गृहस्थ कमीत कमी दोन हजार रुपये तरी मला देईल.”

“मग प्राप्तीचा अर्धा वांटा मला मिळाला पाहिजे.” तो वृद्ध खोंकत खोंकत म्हणाला, “नाहीं तर मी कांहीं तुम्हांला आंत सोडणार नाही.”

“तें तर तुमच्या हातून होणं शक्यच नाही.” सर्जेराव दटावणीच्या स्वराने म्हणाले, “तुमच्या पत्राच्या जोरावर मीं ह्या घराचा झाडा घेण्याबद्दल वारंट मिळवून आणलं असल्यामुळं मला कायद्यानं ह्या घरांत शिरतां येईल, समजलां ? तुम्हांला जर बक्षिस पाहिजे होतं तर पत्र लिहिण्यापूर्वीच तसा वायदा करायचा होता.”

तो वृद्ध मनुष्य आपली काठी जमिनीवर जोराने आपटून म्हणाला, “पण माझ्या भाड्याचं काय ?”

“त्याबद्दल मी कांहीं जबाबदार नाही. ती बाई तुझं देणं लागत होती का ?”

“नाहीं; तिनां आजपर्यंतचं सर्व भाडं चुकतं केलं आहे. पण वर्तमान-पत्रांत प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणं जर तिचा खून झाला असेल, तर मला ह्या घराला आतां कांहीं भाडोत्री मिळायचा नाही.”

“पण मयत स्त्रीचं नांव किनखापे होतं याची आपल्याला अव्याप खात्री नाही.”

“पण ज्या दिवशीं त्या बाईचा खून झाला त्याच दिवसापासून ही बाई नाहीशी झालेली आहे.” त्या वृद्धाने उत्तर दिलें, “व तिचं हे घर तुमच्यापुढं आहे.”

“व तेंच मला आतां पाहायचं आहे. या घरांत रत्नमहालांतल्या-प्रमाणंच सफेत दिवाणखाना आहे. खरोखर तसल्याच दिवाणखान्यांत

पण दुसरीकडे तिचा खून व्हावा हें किती चमत्कारिक आहे ! हा काय घोटाळा असावा देव जाणे ! ”

“ जर मला तुम्ही कांहीं तरी घाल तर मी तुम्हांला ह्या बाबतीत माझ्या हातून होईल तितकी मदत करीन. मी किती गरीब आहे तें पाहा ! हे माझे कपडे पाहा; तसंच मला जेवायलासुद्धा पोटभर मिळत नाही. नुसत्या भाकरीवर मी कसे तरी दिवस काढीत आहे. ”

“ नाही. तें कांहीं मी सांगत नाही. ” तो मनुष्य अत्यंत कटू असावा असे वाटून सर्जेराव म्हणाले, “ मला आतां घर दाखव. ”

“ नशीब आमचं, ” तो वृद्ध गृहस्थ निराशेचें चिन्ह दाखवून, फाटकाकडे वळून म्हणाला.

परंतु तितक्यांत त्याची नजर त्याच वेळीं तिकडे येणाऱ्या एका मुलाकडे जाऊन त्याच्यावर काठी उगारून तो म्हणाला, “ काय ब्रात्य मुलगा आहे हा ! किती घाणेखंड बोलत आहे तें पाहा. तुम्ही त्याला असल्या अपमानकारक शब्दांबद्दल पकडून कां नेत नाही ? ”

“ अहो साहेब, ” तो मुलगा सर्जेरावांकडे वळून म्हणाला, “ हा म्हातारा अतिशय चिक्कू आहे. खूब चिक्कट आहे. नुसता मारवाडी आहे ! कायरे ए मारवाड्या ! साहेब, त्याचे कपडे तर पाहा. मी जर आतां तुम्हाला कांहीं खायला घेऊन आलों तर हा तुम्हाला धड खाऊंसुद्धा देणार नाही. ”

“ ह्या काठीनं थोबाड रंगवीन चांगलं ! ” तो वृद्ध रागानें उसळून म्हणाला, “ पाजी कुठचा ! ”

“ जाऊं या हो. ” सर्जेराव त्याला दूर सारून म्हणाले, “ त्या पोराच्या नादीं काय लागतां ? सांगून सवरून मुलं तीं. चल, जा रे पोऱ्या, निघून जा इथून ! ”

पण तो मुलगा कांहीं जाईना. त्यानें सर्जेरावांच्या हातांत एक पाव देऊन म्हटलें, “ हा ह्या घरांतल्या बाईला या, साहेब. पण सांभाळा हो ! तो एकदम हिसकून घेईल. मी सांगतो तें अक्षरशः खरं आहे. ”

“ पशु कुठचा ! ” तो वृद्ध गृहस्थ बागेंत शिरतां शिरतां म्हणाला.

सर्जेंरावांनीं मागें राहून आपल्या खिशांतून एक रुपया काढून म्हटलें, “ बाळ, इकडे पाहा. तूं ह्या घरांतील बाईला रोज पाव आणून देतोस का ? ”

“ नाही. ” तो मुलगा रुपया पाहून पुढें येऊन म्हणाला, “ एक दिवस आड आणतों. ”

“ मग हल्लीं जो पाव तूं आणतोस तो नेहमीं घेतला जातो काय ? ”

“ नाही. आज एक आठवडा होऊन गेला. कदाचित् पंधरावडा-सुद्धा असेल. मी नेहमींप्रमाणं पाव आणून स्वयंपाकखोलीमधल्या ठरलेल्या फडताळांत ठेवून देतो. पण कित्येक दिवसांचे पाव तसेच फडताळांत पडले आहेत. मला वाटतं, ते पाव खाण्यास ती बाई घरांतच नसावी. ”

“ तूं तिला शेवटीं केव्हां पाहिलंस ? ”

“ पंधरा दिवस होऊन गेले असावे. ” तो मुलगा बोटें मोजीत म्हणाला, “ नक्की तारीख कांहीं मला सांगतां येणार नाही; पण तो गुरुवारचा दिवस होता. तिनं नेहमींप्रमाणं पाव खाल्ला. नंतर शनिवारी तिला ताजा पाव मिळावा म्हणून मी तो थोडा उशिरानंच घेऊन आलों; परंतु ती घरीच नव्हती व त्या दिवसापासून ती घरी नसावी असं दिसतं. कारण मीं कांहीं त्यानंतर तिला पाहिली नाही; पण साहेब, ती कुठं आहे हें तुम्हांला माहित आहे का हो ? असलं तर तिचा पत्ता सांगा. कारण आमचा शेट तिच्याकडून सर्व पावांचे पैसे घेणार म्हणतो. कारण तिनं कांहीं पाव बंद करायला आम्हांला सांगितलेलं नसून ती पाव खात नाही हा कांहीं आमचा अपराध नव्हे. ”

“ पण आपल्यामागं तिनं नोकर कां ठेवूं नये ? ”

“ कारण तसं करायला ती अगदींच गरीब होती म्हणून. घरांतील सर्व काम ती स्वतःच करीत असे. पण साहेब, कांहीं असो, ती बाई फारच चांगली होती हो ! पण तिचं कांहीं बरंवाईट तर झालं नाही ना ? ”

“ नाही. मी फक्त तिला भेटायला आलों होतो.”

“ पण ती घरी नाही हें मी खात्रीपूर्वक सांगूं शकतो. कारण ती असल्याचं कोणतंच चिन्ह दिसत नाही. मला वाटतं, त्या बुट्टेबुवांनीच तिला पळवून नेलं असावं. कारण मी त्याला तिच्याकडे एकदोनदा ढोळे मिचकावतांना पाहिलं होतं. ”

“ इतकी ती सुंदर आहे का ? ”

“ होय, ती सुंदर व नाजूकही आहे. तिचे केस काळेभोर असून खूप लांब आहेत. ती वर्णानं गोरी व एकंदरीत दिसण्यांत सुंदर स्त्री-प्रमाणं दिसत असे. तिचा नवरा कोणी व्यापारी असून तो मधूनमधून इकडे येत असतो. पण तो बहुतकरून बाहेरगांवीच असतो.”

“ तूं त्याला कधी पाहिला होतास काय ? ”

“ एकदा काळोखांत त्याला मी पाहिलं होतं. तो दिसण्यांत उंच आहे. पण तो कसा काय दिसतो हें कांहीं मला सांगतां यायचं नाही.”

“ तूं फार हुषार मुलगा दिसतोस. ” आपल्या खिशांतून डायरी काढून व त्याला तो रुपाया देऊन सर्जेराव म्हणाले, “ मला आणखी कांहीं माहिती तुझ्याकडून पाहिजे आहे. ”

“ माझं नांव कृष्णा असून मी त्या ‘ गडाप्पा बेकरी ’त नोकरीला असतो.” आपल्या झालेल्या स्तुतीनें खूष होऊन तो मुलगा म्हणाला.

“ होय, तें दुकान मला माहित आहे. ” सर्जेराव ती हकीकत आपल्या डायरीत लिहून घेत म्हणाले, “ मी एकदा इथं राहायला आलों होतो, तेव्हां त्याच दुकानांतून पाव घेत असें. ”

“ आमचा शेट इतका कांहीं पैशाचा हपापलेला नाही. ही बाई त्याचे पैसे वेळच्या वेळीं चुकते करते. इतकी ती सज्जन आहे.”

त्याचें आणखी कांहीं वेळ असेंच संभाषण चाललें असतें, परंतु तितक्यांत आंत गेलेला तो वृद्ध गृहस्थ ओरडत बाहेर आला. “ अहो, पोलिस रावसाहेब, ” त्यांनीं रागारागानें सर्जेरावांस हाक मारली, “ तम्ही या कारट्याबरोबर बोलण्यासाठीं इथं आलां आहां काय ? ”

त्याच्या तोंडचे 'पोलिस रावसाहेब' हे शब्द ऐकतांच कृष्णा दचकला व दोन पावले मागे सरून म्हणाला, " आपण पोलिसखात्यांतले आहां काय ? साहेब, या बाईला कांहीं अपघात तर झाला नाही ना ? "

" नाही. " अशा रीतीने आपण कोण हें उघडकीस आलेले पाहून त्रासून सर्जेराव म्हणाले, " पण आपलं आतां झालेलं संभाषण जर कोणाला कळवणार नाहीस तर मी तुला पुढं पुष्कळ बक्षिस देईन. "

" त्याबद्दल साहेब, मुळीच काळजी करूं नका. ह्या अशा गोष्टी गुप्त राखण्याबद्दल आमचा शेट नेहमी माझी स्तुति करीत असतो. " असं म्हणून तो पुढें येऊं लागला; परंतु सर्जेरावांनीं त्याला ताबडतोब तेथून निघून जाण्यास सांगितलें. व तोही त्या वृद्ध मनुष्याला वेडावीत पळत पळत तेथून निघून गेला. तो निघून गेल्यावर सर्जेराव आंत शिरला.

" जर मिस्टर किनखापे या वेळीं इथं आले तर मी त्यांना हें वारंट दाखवून मला ह्या घरांत शिरण्याचा काय हक्क आहे तें सांगेन. " तें वारंट दाखवून सर्जेराव म्हणाले.

" किनखापे ! कोणाला ? त्या बाईला वाटतं ? "

" अहं; तिच्या नवऱ्याला. "

" मी तर त्याला कधीच पाहिलेला नाही. " तो वृद्ध स्वतःशीच परंतु साधारण मोठ्याने व सर्जेरावाला ऐकूं येईल अशा तऱ्हेने म्हणाला, " एकदा त्या स्त्रीनं मात्र आपलं लग्न झालेलं आहे असं सांगितलं होतं. पण घराचं भाडं तीच देत असे व घरांतही एकटीच राहून सर्व कामकाज ती जातीनं पाहात असे. मी त्याला कांहीं अजून पाहिलेलं नाही. "

" तो व्यापारी असून फिरतीवर असतो असं त्या मुलानं सांगितलं. "

" तो पोरगा पक्का बदमाश आहे. " त्या वृद्धानें उत्तर केलें, " एखाद्या नुसत्या व्यापारी माणसाबरोबर लग्न करणारी ती स्त्री नव्हती. माझ्याजवळ ती आपल्या नवऱ्याविषयी कधी कधी बोलत असे, पण तो कोणता उद्योगधंदा करतो हें तिनं मला कधीच सांगितलं नाही. "

“ हें घर तिच्याच नांवावर आहे का ? ”

“ होय, व मला वाटतं तिचं लग्नही झालं नसावं. ”

“ घर भाड्यान घेते वेळीं तिनं कुणाची ओळख दाखवली ? ”

“ एका मास्तराची ओळख दाखवून तिनं एकदम सहा महिन्यांचं माडं आगाऊ दिलं होतं. ”

“ मास्तर ! काय त्याचं नांव ? ”

“ दांडेकर मास्तर. ”

“ कोणत्या विषयाचे मास्तर आहेत ते ? ”

“ साहेब, ” तो वृद्ध म्हणाला, “ हें मला कसं बरं कळणार ? कोणाही माणसाला आपली ओळख कोणालाही—विशेषतः परक्या इसमाला मास्तर या नात्यानं करून देतां येते. ”

मास्तराचें नांव ऐकतांच व तो विचार मनांत येतांच सर्जेरावांना मागच्या एका प्रसंगाची आठवण झाली. नलिनीची चौकशी करीत असतां तिनें शस्त्रापासून सुरवात करण्यास सांगितलें होतें तें त्यांना आठवलें. शस्त्र इकडचें नसून बाहेरचें असावें असें नलिनी म्हणाली होती. तेव्हां त्यांनीं ताबडतोब त्या वृद्ध माणसाला विचारलें,

“ हे मास्तर ह्याच इलाख्यांतले आहेत का ? ”

“ बहुतकरून तो इकडचा नसावा, असं मला वाटतं. ” त्या वृद्ध गृहस्थानें उत्तर दिलें.

“ त्याला तुम्हीं कधीं पाहिलं होतं का ? ” सर्जेरावांनीं पुन्हा विचार करून विचारलें.

“ नाही. अशा माणसांच्या नसत्या चौकशा करायला मला वेळ कुठं आहे ? मला त्या बाईनं त्याचा पत्ता दिला होता, त्या पत्त्यावर एकदा मीं त्याला पत्र मात्र लिहिलं होतं. ती तो आपला आतेभाऊ आहे असं म्हणत असे. मीं त्याला पत्र धाडलं होतं. त्याचं उत्तर त्यानं ‘ ती स्त्री आपली मामेबहीण असून तिच्याविषयीं कसलाच अंदेश बाळगूं नये, ’ असं लिहिलं होतं. व खरोखर ती तशी होतीही; पण तिचं लग्न झालं असेल असं मला कांहीं वाटत नाही. जर तिचं लग्न

झालं असतं तर तिचा पति इथं दिसला नसता का ? व्यापारी म्हणे ! निव्वळ थाप. अशा गोष्टी मला तरी सांगू नका. ”

“ त्या मास्तरचा पत्ता काय होता ? ”

“ नं. २० डिलाइल रोड, माटुंगा असा होता. पण त्याचा आतां कांहीं उपयोग होईल का ? ”

हा पत्ता ऐकतांच सर्जेरावांच्या तोंडून एकदम अस्पष्ट आश्चर्याद्वार बाहेर पडला.

“ हा रस्ता रत्नमहालापासून फार दूर नाही. एका हाकेच्या अंतरावर आहे. ”

सर्जेरावांचें हे शब्द ऐकून वृद्ध गृहस्थानें पुढें विचारलें, “ त्यानं तर तिचा खून केला नसेल ना ? तुमचं काय मत आहे ? ”

“ तुम्हीं ह्या गुंतलेल्या धाग्याचं एक टोंक सोडवून माझ्या हातीं दिलं आहे असं मला वाटतं. ” सर्जेराव त्या मास्तराचा पत्ता आपल्या डायरीत लिहून म्हणाले, “ याबद्दल तुम्ही कोणाजवळ कांहीं बोलूं नका बरं का ? याबद्दल मी तुम्हांला कांहीं तरी देईन. ”

“ अर्थे माझे बरं का. ” तो कद्रू माणूस पुन्हा म्हणाला, “ फक्त हजारच मिळणार ! पण कांहीं हरकत नाही. हजार तर हजार. वास्तविक पाहिलं तर त्यांनीं—काय हो त्यांचं नांव तें—गजाननराव हिंवाळे—त्यांनीं मलाच दोन हजार रुपये द्यावे; परंतु नाही तर नाही. मिळतील तेवढे तर घ्यावे. ”

“ खरंच का ! ” सर्जेराव आपली डायरी खिशांत घालीत म्हणाले, “ आणि मी चौकशी करतो आहे ती कशाकरतां ? ”

“ हे असे खटले शोधून काढण्यासाठीं सरकार तुम्हांला पगार देतच आहे. मला कांहीं तसा पगार मिळत नाही. ” तो गृहस्थ दरवाजांत शिरून म्हणाला, “ पण आतां तें राहूं द्या. आंत येऊन ही खोली पाहा. माझ्या वेळेला पुष्कळ मोल आहे. तुमच्याबरोबर सर्व दिवस बोलत बसायला मला फुरसत नाही. हं, हा पाहा दिवाणखाना. ”

दुसरा सफेत दिवाणखाना

तो दिवाणखाना पाहतांच सजेंराव आश्चर्याने स्तंभितच झाले. रत्नमहालांतील सफेत दिवाणखान्याप्रमाणेच, अगदीं येठ तसाच, तो तयार केलेला होता. मात्र त्यांतील सामान रत्नमहालांतील सामाना-इतकें मौल्यवान नव्हतें. भिंती व छत हीं तेल्याच्या रंगानें पांढरीं रंगविलीं होतीं; तसेंच जमिनीवर पसरलेला गालिचा व इतर सर्व लांकूडसामान पांढऱ्या रंगाचें होतें. एकंदरींत हा दिवाणखाना अगदीं रत्नमहालांतील दिवाणखान्याप्रमाणेच होता. परंतु त्यांत जशा अत्यंत मौल्यवान व सुखसोईच्या वस्तु होत्या तशा यांत नव्हत्या. एरवीं हे दोन्ही दिवाणखाने सारखेच होते. या घरांत राहणाऱ्या स्त्रीचा—किनखाणे हिचा—तसल्याच एका दिवाणखान्यांत परंतु मुंबईसारख्या ठिकाणीं खून व्हावा हा विलक्षण योगायोग दिसत होता.

“ तरी ज्या स्त्रीचा रत्नमहालांत खून झाला ती हीच आहे कीं काय हें आम्हाला अजूनही नक्की सांगतां येणार नाहीं.” सजेंराव सभोंवार पाहत म्हणाले.

“ अं ! त्यांत तर आतां संशय उरला नाहीं.” तो वृद्ध गृहस्थ एका वेताच्या खुर्चीवर बसून म्हणाला, “तो पाहा तिकडे तिचा फोटो आहे.”

दिवाणखान्यांतील एका मेजावर दुहेरी अशी फोटोची एक रुपेरी चौकट (silver frame) होती. त्या फ्रेमच्या डाव्या हाताकडील चौकटींत एका सुंदर स्त्रीचा फोटो होता. फोटो पाहतांच तो त्या मयत स्त्रीचाच आहे हें सजेंरावांनीं ताबडतोब ओळखलें.

“ हा खात्रीनं तिचाच फोटो आहे.” त्या फोटोकडे बराच वेळ पाहत सजेंराव म्हणाले, “ बिचारीचा खून असल्याच जागीं पण दुसऱ्या ठिकाणीं कसा व्हावा हें कांहीं मला कळत नाहीं. ह्या खटल्याच्या बाबतींत जितकें खोलांत शिरावं तितकाच तो अधिकाधिक गुढ होत चालला आहे. पण दुसऱ्या चौकटीबद्दल काय ? ” ते पुन्हा एकदा दिवाणखान्यासभोंवतीं पाहत म्हणाले.

“मला वाटतं, त्यांत तिच्या नवऱ्याचा फोटो असावा.”

“ पण तो इथून काढून टाकलेला आहे.” सजेंराव म्हणाले.

“ म्हणजे ! ” असा एक आश्चर्योद्गार काढून त्या वृद्ध गृहस्थाने ती रौप्यचौकट नीट पाहण्याकरितां आपल्या हातांत घेतली व त्यांत खरोखरच फोटो नाही असें पाहून तो म्हणाला, “ खरोखरच फोटो काढून घेतलेला आहे; पण यांत निःसंशय त्याचाच फोटो होता; कारण एके दिवशीं मीं तिला तिच्या नवऱ्याबद्दल विचारलं असतां तिनं यांतील फोटो मला दाखवून तो त्याचाच असल्याचं मला सांगितलं होतं. ”

“ त्या माणसाचा चेहरा कसा काय दिसत होता, हें तुम्हांला सांगतां येईल का ? ” सजेंरावांनीं त्या वृद्धाला विचारलें.

“ नाही; कारण माझी नजर इतकी वाईट आहे कीं, दोन अक्षरं असलीं तरी तिथं मला एकच अक्षर दिसूं लागतं; पण इतकं मात्र मी सांगूं शकेन कीं, त्यानं दाढी राखलेली होती. ”

“ टोंकदार दाढी होती ? ” आनंदित होत्याते सजेंरावांनीं विचारलें.

“ तें कांहीं मला सांगतां येणार नाही; पण त्याला त्या फोटोंत दाढी होती, एवढं बरीक खरं आहे. सरलाबाई मला सांगत असत कीं, उद्योगधंद्यामुळं आपल्या नवऱ्याला नेहमीं दूरदेशीं फिरावं लागतं. पण तो व्यापारी होता हें तर तिनं मला केव्हांच सांगितलं नाही. ”

“ सरला कधीं बाहेर जात असे काय ? ”

“ छे: ! ती कधींच सहसा बाहेर पडत नसे, हें मीं तुम्हांला पूर्वींच सांगितलं आहे. एखाद्या एकलकोंड्याप्रमाणं ती सर्वकाळ घरांतच बसून असे. ती अगदीं सज्जन व कुलीन होती, पण अशा प्रकारची एककल्ली स्वभावाची होती. तिला माणसांत मिळून मिसळून वागणं आवडत नसे व हा तिचा स्वभाव मला तर मुळींच आवडत नव्हता. आज ती पांच वर्षांहून अधिक काल माझी भाडोत्री असून आपलं भाडंही वेळच्या वेळीं चुकतं करीत असे; पण ती कोणालाही ओळखत नव्हती व कोणी तिला भेटायला आलाच तर त्याची ती भेट घेत नसे. तिनं हा अशा प्रकारचा दिवाणखाना रचलेला आहे हें मला मी इथं भाडं घ्यायला येत असें म्हणून कळलं. ”

“ ती आपलं भाडं वेळच्या वेळीं चुकतं करीत असे का ? ”

“ होय. माझं भाडं मिळेल किंवा नाही ही शंका मला येत असल्यामुळं मीच तें घेण्याकरतां इथं वेळच्या वेळीं येत होतो. आणि तांही आपलं भाडं कुरकुर केत्याशिवाय वक्तशीर देत असे. ”

“ तिला गाण्याचा शोक होता का ? ”

“ ती कधींमधीं नाटकाला जात असल्यामुळं मला वाटतं ती गाण्याची शोकीन असावी. ”

“ मग सांखळीचा दुवा जुळला तर ! ” गाण्याची आठवण होऊन सर्जेराव आनंदानें ओरडले, “ ती स्वतः कधीं गात असे काय ? ”

“ तिला गातांना मीं तर केव्हांच ऐकलेलं नाही. आणि तिची मला असावी तितकी फारशी माहितीही नाही; कारण ती माझ्यापाशीं विशेष असं कधींच बोलत नसे. तिनां पांच वर्षांपूर्वीं इथं येऊन हें घर भाड्यान घेतलं. त्यानंतर तिचा नवरा आला. हेंसुद्धा तिनांच स्वतः मला सांगितलं. पण मीं कांहीं त्याला कधीं पाहिलं नाही व ती या घराचं भाडं स्वतःच देत असल्यामुळं मला अधिक विचारतांही येईना. एवढीच काय ती माहिती मला आहे. ”

“ तिचं लग्न झालं नव्हतं असं मघां तुम्हीं म्हणांला, तें कशावरून ? ”

“ तसं मीं कधींच म्हटलं नव्हतं; मी फक्त मला माहित नाही एवढंच काय तें म्हणालों होतो. ती अगदीं सज्जन बाई असून जेवणाखाण्यांत व राहणींत अगदीं साधी होती. कधीं कधीं ती घराला टाळं मारून एक आठवडापर्यंत बाहेरही राहत असे. ”

“ नेहमीं एकच आठवडा राहत असे ? ”

“ होय. त्याहून अधिक दिवस ती कधींच बाहेर राहिलेली नाही. मला वाटतं, ती व तिचा नवरा अशीं दोघं कुठं तरी फिरायला जात. तशांत तिला मूलबाळही कांहींच नव्हतं. पण तें असो. तुम्ही आतां बाकीचं घर पाहणार नाही का ? ”

“ पाहणार तर ! ” असें म्हणून सर्जेरावांनीं पुन्हा एकदा त्या दिवाणखान्याभोंवतीं नजर फेकली; त्या वेळीं त्यांना दिवाणखान्याच्या

मध्यभागीं असलेल्या एका सफेत लांकडी वाटोळ्या मेजावर एक 'फोटो आल्बम' पडलेला दिसला. त्याचें वरील 'बाइंडिंग' पांढऱ्या चामड्याचें होतें. सर्जेरावांनीं तो आल्बम घेऊन आंतील फोटो पाहिले. अर्धा अधिक आल्बम फोटोविरहितच होता व इतर जे फोटो होते ते सर्व स्त्रियांचेच होते. त्यांपैकीं कित्येक सरलेच्या बालपणचे असून कांहीं ती नऊ-दहा वर्षांचीं असते वेळीं घेतलेले होते, ती पंधरा सोळावर्षांची होती तेव्हांचे कांहीं होते व कांहीं अलीकडील होते. त्या आल्बममधील कांहीं फोटो काढून टाकलेले होते हें आल्बमच्या पानाच्या फाटलेल्या कोपऱ्यांवरून दिसून येत होतें. सर्जेरावांनीं हें सर्व पाहून ठेवलें व त्यावर विचार करीत ते दिवाणखान्यांतून बाहेर पडले. घरांतील सर्व पुरुषांचे चेहरे मुद्दाम व कांहीं तरी हेतूनेच काढून घेतले असले पाहिजेत अशी त्यांची खात्री होऊं लागली. घरांत शिरण्यापूर्वीं, त्या घरांत कोणा ना कोणा पुरुषाचा फोटो दिसेल व त्यामुळें खुनी हुडकून काढण्यास आपणास बरीच मदत होईल अशी त्यांना आशा होती. परंतु वर दिल्याप्रमाणें त्यांना निराळाच अनुभव आला. दिवाण-खान्याच्या दरवाजांतून बाहेर पडतांना त्यांची दृष्टि सहज खाली गेली व तेथें जमिनीवर पसरलेल्या सफेत गालीचावर त्यांना पावले उमटलेलीं दिसलीं. त्याबरोबर त्यांनीं त्या गांवीं पाऊस पडत होता काय असा त्या वृद्धास प्रश्न केला.

केलेला प्रश्न ऐकतांच बराच पुढें गेलेला तो म्हातारा माणूस मागें परतून त्या उमटलेल्या पावलांकडे न्याहाळून पाहूं लागला. गालीचावर उमटलेलीं पावले चिखलाचींच होती हें स्पष्ट दिसत होतें. "आज आरु-वडाभर तर मुळींच पाऊस नाही," त्या वृद्ध गृहस्थानें उत्तर दिलें, "व सरला तर इतकी स्वच्छ व नीटनेटकी होती कीं, तिला असला अमंगळपणा व गलिच्छपणा मुळींच खपत नसे व अशा प्रकारचा लहानसा डागसुद्धा तिनं इथं राहूं दिला नसता. "

"सध्या तर चांगला उन्हाळाच आहे. " विचार करून सर्जेराव म्हणाले.

“होयः पण आठ दिवसांपूर्वी मात्र इथं भयंकर वादळ झालं होतं.”

“ पण त्यापूर्वीसुद्धा चांगलाच कडक उन्हाळा होता.”

“ पण त्याचा इथं काय संबंध ? ”

“ मला वाटतं—” सर्जेरावांचा पुढे कांहीं बोलण्याचा इरादा होता. परंतु ते तेवढ्यावरच थांबून म्हणाले, “ आपण बाकीचं घर तपासून पाहूया. ”

सर्जेरावांच्या डोक्यांत कोणते विचार चालू आहेत ते न समजल्यामुळे वृद्ध गृहस्थाने एकदा त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिले, परंतु त्यावरून त्याला कांहींच बोध न झाल्यामुळे तो तसाच काठी टेंकीत पुढे चालू लागला. दिवाणखान्यांतून निघून ते एका लहानशा स्वयंपाकखोलीत आले, तेथून ते निजावयाची व जेवणाची खोली पाहून घराच्या मागच्या बाजूला बाहेर पडले. त्या बाजूस एक लहानशी खोली उघडी असून तीत जिन्नस ठेवण्यासाठी फळ्या मारलेल्या होत्या व जशी पुढे तशीच घराच्या मागेही एक छोटीशी छानदार बाग असून त्या बागेत सुवासिक फुलांचे ताटवे लावलेले होते. पुढच्या भागाप्रमाणे मागच्या भागासही लांकडी फळ्यांचे कुंपण असून त्यांना चांगला तेलाचा रंग दिलेला होता. घराच्या एकंदर रचनेवरून व पुढेमागे तयार केलेल्या बागेवरून सरला ही नीटनेटकी व बागेची शोकीन स्त्री असावी असे सहज अनुमान करता येण्यासारखे होते. असो.

स्वयंपाकगृहांत व जेवणाच्या खोलीत अगदीं साधे सामान नीट व्यवस्थेने रचून ठेवलेले होते. भितीतच असलेल्या फडताळांत त्या मुलाने आणून टाकलेले पाव पडलेले होते व इतर रोजच्या उपयोगास लागणाऱ्या कांहीं वस्तु धुरळा पडून खराब झालेल्या होत्या. त्या खोलीचे अवलोकन करतांच, पुढच्या बागेतून एकदम स्वयंपाकगृहांत येण्यासाठी एक स्वतंत्र मार्ग आहे असे सर्जेरावांस आढळून आले. त्यासंबंध ने पूर्ण खात्री केल्यानंतर ते पुन्हा घरांत आले व झोपावयाची खोली तपासून लागले.

“ कदाचित् तिचं लग्न झालं नसावं, ” तो वृद्ध गृहस्थ सर्जेरावांस उत्तरादाखल म्हणाला. “ तो तिच्या हितचिंतकांपैकी, ओळखीपैकी अगर एखाद्या नातलग्नांपैकी कोणी तरी असून तिला भेटण्यासाठी म्हणून मधून मधून इथं येत असावा; कारण तो इथं राहत नसे. ”

“ तो इथं कधीं कधीं राहत असे असं तो मुलगा सांगत होता. ”

“ अं ! तो पोरगा बदमास आहे. ” वृद्ध गृहस्थ रागाने म्हणाला.

“ तें कांहीं मला माहित नाही; पण मला एक विचार सुचतो आहे. ”

“ कोणता तो ? ”

“मी तुम्हांला तो मग सांगेन.” असे म्हणून सर्जेरावांनीं खोलींतील मेजाचे सर्व खण उघडून पाहिले. त्यामध्ये रुमाल, फिती वगैरे पुष्कळ उपयोगी वस्तु होत्या. परंतु त्या सर्व स्त्रियांच्याच उपयोगाच्या असून त्यांपैकीं पुरुषाला लागणारी एकही वस्तु नव्हती.

“ तिची लिहिण्याची जागा कुठं आहे ? ” सर्जेरावांनीं उतावीळपणें विचारलें.

“ सफेत दिवाणखान्यांत तिचं लिहिण्याचं मेज आहे, मां मघांशीं बसलों होतों तिथं. ”

सर्जेरावांनीं त्या खोलींत कांहीं कागदपत्र मिळतात कीं काय हें पाहण्याकरितां पुन्हा एकदा ती खोली बारकाईनें तपासली. परंतु त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ झाला. तेथें कांहींच मिळत नाही असें पाहून ते पुन्हा सफेत दिवाणखान्यांत आले. त्या दिवाणखान्यांत तिचें लिहिण्याचें मेज एका खिडकीजवळ असून तें उघडेंच होतें. सर्जेरावांनीं त्याचें झांकण जरा वर उचलतांच तें साफ उघडलें. “ हें मेज टाळं फोडून कुणीं तरी उघडलेलं आहे असं दिसतं, ” असें म्हणून त्यांनीं तें झांकण साफ उघडलें. मेजांतील खणांत कोणीं तरी ढवळाढवळ केलेली दिसत होती.

मेजाचें झांकण उघडतांच त्या वृद्ध गृहस्थानें आंत डोकावून पाहिलें. आंत कांहीं बिलें, नोटपेपर, लिहिण्याचे कोरे कागद, को. पाकिटें व दोनतीन लाखेचे तुकडे अस्ताव्यस्त रीतीनें पडलेले होते. परंतु

ज्याच्या योगानें सरलेबद्दल अगर तिच्या पतीबद्दल कांहीं बातमी मिळेल असें त्यांत कांहींच नव्हतें, आणि खुनाचा शोध तिच्या गत-चरित्रावरूनच लागण्यासारखा होता. सर्जेरावांनीं त्या मेजाकडे, कुलपाकडे, खणांत, जमिनीवर वगैरे ठिकाणीं बारकाईनें पाहिलें व इतकाच शोध लावला कीं, आठ दिवसांपूर्वीं येथें कोणी तरी येऊन त्यानें सरलेच्या मागच्या चरित्राचा, तसेंच तिच्या पतीचा पत्ता लागू नये या हेतूनें सर्व प्रकारचा पुरावा, कागदपत्रे, फोटो वगैरे—नाहींसा करून टाकलेला आहे.

“ हें तुम्हांला कसं समजलं ? ” वृद्ध माणसानें विचारलें.

सर्जेरावांनीं जाजमावरील उमटलेलीं चिखलाचीं पावलें त्याला दाखवून म्हटलें, “ इथं हल्लीं एक आठवडा तर अगदीं कडक ऊन पडत असतं असं तुम्ही म्हणतां. आठ दिवसांपूर्वीं काय तें वादळ झालं होतं तेवढंच व अशा पावसाच्याच दिवसांत रस्त्यावर चिखल असा-यचा; अर्थात् त्याच वेळीं कोणी तरी येऊन इथं ढवळाढवळ करून गेलं असावं आणि—”

“ पण तें वादळ रात्रीं झालं होतं. ” मध्येच तो वृद्ध म्हणाला.

“ मग तर त्याला चांगलंच सोयीचं झालं. तो आला त्या वेळीं त्याच्या बुटाला चिखल लागला असला पाहिजे व त्याचंच पाऊल ह्या जाजमावर उमटलं. त्यानं सरलेच्या नवऱ्याची कोणतीच खूण इथं राहूं दिली नाही म्हणून—”

“ काय ? ” त्या वृद्ध गृहस्थानें मध्येच विचारलें.

“ मला वाटतं, कीं तो येणारा माणूस स्वतः सरलेचा नवरा असून त्यानंच आपल्या पत्नीचा रत्नमहालांत खून केला असला पाहिजे. ”

प्रकरण ८ वें

दांडेकर मास्तर

आतां आपण इन्स्पेक्टर सर्जेराव यांस लोणावळ्यास शांतिगृहांत मोडून सरोजिनीबाईंच्या हकीकतीकडे वळूया. ह्या कादंबरीच्या आतांपर्यंत आलेल्या कांहीं प्रकरणांवरून आमच्या वाचकांचा सरोजिनीबाईंच्या स्वभावाशी थोडाबहुत परिचय झालाच असेल.

दांडेकर मास्तर ! मास्तरांसंबंधीं सरोजिनीबाईंनीं काढलेले उद्गार वाचकांच्या स्मरणांतून गेले नसतीलच. परंतु त्यांच्या शब्दांवरून मास्तरांची कल्पना केल्यास ती खात्रीनें चुकीची ठरेल. मास्तर अजूनपर्यंत अविवाहित असून पुढेही तसेंच जीवित कंठण्याचा त्यांचा सध्या तरी विचार होता खरा. ते एका इंग्रजी शाळेंत परकीय भाषा शिकविण्याचे अध्यापक असून त्यांचा सर्व वेळ, त्यांच्या मते, आपण घेतलेल्या विषयाच्या अध्ययनांत जाई. मास्तरांस क्लबमध्ये अगर हॉटेलांत राहणें आवडत नसल्यामुळे व त्यांना एकांतवासाची फार आवड असल्यामुळे, ते आजपर्यंत आपल्या मनास पाहिजे तशा एकांत जागेच्या शोधांतच होते, व तशी जागा त्यांना सरोजिनीबाईंच्या मालकीच्या असलेल्या जमिनीवरील एका झोंपडीवजा बंगलींत सांपडली. ताबडतोब त्यांनीं ती जागा परवानगीनें आपल्या ताब्यांत घेतली. ही बंगली सरोजिनीबाईंच्या स्वतःच्या बंगल्याच्या मागच्या बाजूस कांहीं कदमांवर होती. त्या बंगलीसभोंवतीं लहान पण सुरेख असें फळ्यांचें कुंपण असून पाठीमागच्या बाजूस एक लहानसा ओढा

वाहत होता. हा ओढा फक्त पावसाळ्यांतच तुडुंब भरत असून त्यामुळे त्याच्या आसपासच्या जागेला एक प्रकारची सर्द हवा लागत असे. प्रथम सरोजिनीबाईंना ती बंगली भाड्याने घ्यावीशी वाटेना. पण अलीकडे मास्तरांना पाहिल्यापासून व त्यांच्या मनांतील विचार तिला तंतोतंत पटल्यामुळेच की काय, अगर एकांतप्रिय स्वभाव पाहूनच तिने त्यांना ती बंगली भाड्याने देऊं केली. मास्तरांनीही, अगदी आपल्या इच्छे-प्रमाणे जागा मिळत आहे असे पाहून, विशेष विचार न करता ती जागा ताबडतोब भाड्याने घेऊन तीत ते राहू लागले व अशा रीतीने वऱ्याच दिवसांपासून ते सरोजिनीबाईंचे भाडोत्री बनले होते.

मास्तर स्वभावाने अगदी शांत व एकांतप्रिय होते. त्यांनी आपल्या घरकामास कोणीही चाकर ठेवलेला नसून घरचे सर्व काम ते स्वतःच पाहत असत. मास्तर राहत असलेल्या त्या बंगलीमध्ये फक्त दोनच खोल्या असून त्यांपैकी एक ते स्वयंपाकगृहाप्रमाणे वापरीत असत व दुसऱ्या वाहेरच्या खोलीचा उपयोग जेवण, निजणे, बसणे, उठणे वगैरे इतर किरकोळ कामाकडे होत असे. दुसरी-बाहेरील खोली आंतल्या खोलीपेक्षा मोठी व हवाशीर असून ती जरी थोडी सर्द होती, तरी आमच्या मास्तरांना ती विशेष आवडण्याचे कारण तिकडे असलेली शांतता व एकांत होय. त्या घराच्या पाठीमागल्या बाजूकडील ओढ्यावरून नजर फेंकली असतां पलीकडे निरनिराळ्या आकृतींचे, कल्पना लढवून बांधलेले मनोरम वंगले दृष्टीस पडत असत. बंगलीच्या डाव्या वाजूस साधारणतः शहराचा देखावा व आंतील रहदारी दिसून येत असे.

प्रथमतः कमलाकराला आमच्या मास्तराविषयी, त्यांची साधी राहणी पाहून आदर वाटत असल्यामुळे तो मधून मधून त्यांना भेटावयास जात असे. तो त्या जागेचा सर्दपणा व ओलावा पाहून त्यांना तो काढावयास वरचेवर सांगत असे; परंतु व्यर्थ ! मास्तर पक्के हट्टी होते. “ मी आहे तोपर्यंत मला याचा कांहींएक त्रास होत नाही,”

ते आपल्या नेहमीच्या पद्धतीने म्हणत असत, “ तशांत मी कदाचित् इथं फार दिवस राहणारही नाहीं.”

“ तुमचा सोडून जायचा ब्रेत आहे ? ” त्यांना भेटावयास आलेल्या कमलाकराने विचारलें.

“ कदाचित् कारण माझं नशीब उघडण्याचा संभव आहे. कदाचित् वारस म्हणून मला माझ्या एका नातलगाकडून बरीच माया मिळण्याचा संभव आहे. मग इथं राहणार आहे कोण ? मला या बकाल मुंबईत राहावंसंमुद्धा वाटत नाहीं; पैसे मिळालेच, तर मी ब्रम्ह-देशासारख्या ठिकाणीही जाऊन राहीन.”

होकारथी कमलाकराने नुसती मान हालविली.

दांडेकर मास्तर !—आपण एका इंग्रजी शालेमध्ये परकीय भाषेचे अध्यापक असल्यामुळे सर्वांनी आपणास मास्तर या वचनाने न संबोधतां ते शिकवीत असलेल्या गहन परकीय भाषेमुळे ‘प्रोफेसर’ म्हणावे अशी त्यांची फार इच्छा असे व म्हणूनच इतरांनी जरी त्यांना ती पदवी दिलेली नव्हती तरी आपण होऊन ते ‘ प्रोफेसर ’ ही पदवी आपल्या नांवामागे लावून घेत असत. मास्तर दिसण्यांत अगदीं विलक्षण व तऱ्हेवाडक दिसत असत. ते शरीराने अगदीं रोडके होते; मांसाचा त्यावर लवलेशही नव्हता. त्यांच्यासारख्या प्रकृतीच्या मनुष्याला सरोजिनीबाईंच्या त्या सर्द जागेंत संधिवातासारखा रोग जडावयास कांहीं वेळ लागला नसता; परंतु आश्चर्य हेंच कीं, ते आजारी पडलेले कधींच दिसले नाहीत. त्यांचा घालण्याचा एक ठराविक काळा पोषाक असून कोठेही जावयाचे असले तरी ते त्याच पोषाकांत बाहेर पडत असत. त्यांचे चालणें अगदीं मंद असून तें स्मशानयात्रेस निघणाऱ्या माणसाप्रमाणें दिसत असे. त्यांचा चेहरा ब्रम्हदेश आसाम-मधल्या लोकांसारखा दिसत असे. परंतु तो इतका रोडावलेला होता कीं, त्याजकडे पाहतांच हें एक जिवंत मडें आहे कीं काय असा भास होत असे. त्यांचे ते खोल गेलेले गाल, पातळ व फिकट दिसणारे बट-बटीत डोळे, ओष्ठद्वय, टक्कल पडलेले कपाळ व स्मश्रू व दाढीविरहित

चेहरा हें पाहून त्यांचा चेहरा मनोवेधक न दिसतां उलट हिडिस व भेसूर दिसत असे. परंतु त्यांच्या एकंदर अवयवांमध्ये मनांत भरण्या-जोगे असे त्यांचे डोळेच होते. वर असलेल्या काळ्याकुट्ट भुंवयां-खालीं ते एखाद्या दीपज्योतीप्रमाणें चकाकत असल्याप्रमाणें वाटत असत. मास्तरसाहेब कितीही जरी अशक्त व दुबळे दिसत असत, तरी त्यांच्या त्या डोळ्यांकडे पाहतांक्षणींच त्यांच्यांत कांहीं तरी जीवन-शक्ति असावी अशी मन साक्ष देत असे. त्यांचे हात त्यांच्या अखिल यष्टीप्रमाणेंच रोडके असून, त्यांचीं लावटांगीं पावले त्यांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं फारच लवकर नेत. लांब टांगा टाकीत, सरकत, आपला मार्ग आक्रमीत असतांना त्यांना पाहणाऱ्यांना अत्यंत आश्चर्य वाटत असे.

रत्नमहालांतील खुनासंबंधानें मास्तरसाहेबांचीं कांहींही मते असोत; परंतु ते तीं कधीही आपण होऊन कोणापार्शीं व्यक्त करीत नसत. त्यांना स्वतःला वर्तमानपत्रें वाचण्याचा बराच नाद असे, तरीही ते एकाही वर्तमानपत्राचे वर्गणीदार झाले नाहीत अगर त्यासाठीं त्यांनीं आपल्या पदरची एक दिडकीही खर्च केली नाही. मात्र सरोजिनी-बाईच्या घरीं ' विश्ववृत्त ' म्हणून जें एक दैनिक येत असे तें वाचल्या-शिवाय ते कधीही राहत नसत. एखाद्या दिवसाचा अंक त्यांचा वाचावयाचा राहिला असें कधीही झालें नाही. मास्तरसाहेब शाळेंतून घरी जातेवेळीं नियमितपणानें सरोजिनीबाईकडून त्या दिवसाचा अंक मागून घेऊन जात असत. अंक घेऊन जाण्याच्या वेळीं दांडेकर मास्तर सरोजिनीबाईबरोबर चालू विषयावर थोडा वेळ गप्पा मारीत व थोडा वेळ त्यांच्या प्रकृतीसंबंधानें बोलणें झाल्यानंतर ते तो अंक घेऊन घरीं जात.

एके दिवशीं नेहमीप्रमाणें सरोजिनीबाईच्या घरून वर्तमानपत्राचा अंक घेऊन घाईघाईनें घरीं जात असतां—मास्तर नेहमींच चालतांना स्टेशनवर आलेली गाडी पकडण्यास पळत असत—त्यांना वाटेंत कमलाकर भेटला. मास्तर कोठेंही जात असतां त्यांच्या गतींत कोणाच्या आकस्मिक भेटण्यानें अडथळा झालाच तर त्यांची मुद्रा एकदम त्रासिक

दिसूं लागे. तद्वतच कमळाकर दिसतांच त्रासिक चेहरा करून त्यांनी त्याच्याकडे पाहिले.

“ ओहोहो ! मास्तरसाहेब ? कुठं एवढ्या घाईनं. ?” त्यांना पाहतांच त्यांचा रस्ता अडवून कमळाकराने आपल्या नेहमीच्या विनोदी स्वरांत विचारले. “ आपल्याशीं कांहीं वेळ बोलत राहायला आपली कांहीं हरकत नाही ना ? ”

“ ह्यः ह्यः ! त्यांत हरकत कसली ! आपल्यासारख्या उद्योगी माणसाशीं दोन शब्द बोलायचं आमच्यासारख्यांना तरी भाग्य हवंच ना ? ” मास्तरांनीं वेळेच म्हटलें. परंतु चेहऱ्यावरून त्यांची इच्छा कमळाकराच्या तावडींतून लवकरच सुटून जाण्याची दिसत होती.

“ मास्तरसाहेब, ” त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांचा हात आपल्या हातीं घेऊन कमळाकर म्हणाला, “ रत्नमहालांत झालेल्या खुनासंबंधानं आपल्याशीं चार शब्द बोलायची माझी इच्छा आहे. आपण माझ्या प्रश्नांची उत्तरं द्याल का ? ”

“ तुमच्या शंकेचं समाधान माझ्याकडून होईल असं नाही. ” मास्तर म्हणाले. या वेळीं ते दोघेही मास्तरांच्या वंगलीभोंवतालच्या कुंपणापाशीं आले होते. “ ह्या खुनाच्या विषयावर मला तुमची कोणतीही शंका फेडतां येणं शक्य नाही. माझं काम आपलं परकीय भाषेच्या अध्ययनाचं आणि अध्यापकाचं आहे. खुनी शोधून काढायचं नव्हे. मी कांहीं गुप्त पोलिस नाही. ”

“ गुप्त पोलिस नसलां म्हणून काय झालं ? खुनी इसम कोण असावा हें समजून घ्यायचा आपल्यालाही उत्कंठा असणार. अर्थात् आपल्या विचारशक्तीच्या जोरावर खुनी इसम कोण असावा ह्यासंबंधानं कांहीं तरी अटकळ तुमची असणारच. तशी खात्रीलायक माहिती तुम्हांला आहे असं कांहीं माझं म्हणणं नाही. ”

“ आपण माझी कांहीं तरी स्तुति करीत आहां झालं. ” खिशांतील किल्ली काढून दरवाजाच्या कुलपांत घालीत मास्तरांनीं म्हटलें, “ आंत येतां का ? ” दरवाजा उघडून आंत जातां जातां त्यांनीं कमळाकरास विचारलें.

“तुम्हीं बोलावतां तर आंत कां येणार नाहीं ?” कमळाकरानें प्रश्नात्मक उत्तर दिलें.

आपल्या प्रश्नाला कमळाकराकडून होकारात्मक उत्तर येईल अशी त्यांची कल्पना नव्हती. परंतु उत्तर अपेक्षेविरुद्ध आल्यामुळे आंत येण्याविषयीं आपण कमळाकरास विनाकारण विचारलें या गोष्टीची त्यांना चुटपुट लागून राहिली. दार उघडल्यानंतर ते दोघेही आंत शिरले. खोलीत शिरतांच कमळाकर एका आरामखुर्चीवर बसला व खिशांतून एक सिगारेट काढून त्यानें धूम्रपान करण्यास सुरवात केली, व सिगारेटकेसमधून दुसरी एक सिगारेट काढून ती मास्तरांपुढें केली.

“ह्यापेक्षां मला पाइपमधून धूम्रपान करणें अधिक आवडतं,” असें म्हणून मास्तरांनीं खणांतून एक ‘पाइप’ काढून त्यांत थोडा ‘टोबॅको’ भरून ते कमळाकराजवळच एका खुर्चीवर बसले व जणूं काय तुमच्या प्रश्नाचीं उत्तरें देण्यास आतां तयार आहां अशा दृष्टीनें त्याजकडे पाहून धूम्रपानामध्यें त्याचेंच अनुकरण करूं लागले.

“हें पाहा ” कमळाकर थोड्या वेळानें मास्तरांच्या हातांतील वर्तमानपत्राचा अंक घेऊन त्यांतील एका पानावरील मजकूरावर बोट ठेवून म्हणाला, “हें वाचा.”

“कांहीं खुनाबद्दलच आहे कीं काय ?” हवेंत एक धुराचा फवारा सोडीत मास्तरांनीं प्रश्न केला.

“होय त्या मूर्खानें-सर्जेरावानें रत्नमहालांतील खुनाच्या बाबतींत एक साधारण महत्त्वाचा शोध लाविलेला दिसतो.”

“असं जर असेल तर तो मूर्ख कसा बरं होईल ?” मास्तरसाहेब धुराचे लोटच्या लोट हवेंत सोडून म्हणाले, “पण त्या पत्रांत काय आहे तें तर मला सांगा. कारण मला तुमचा स्वभाव चांगलाच माहित आहे. तुम्हीं पांच मिनिटंसुद्धा स्वस्थ राहणार नाहीं. आणि मला तर चाचीत असतांना पूर्ण शांतता पाहिजे.”

“योग्य टोला दिलात बुवा,” कमळाकर हंसत हसत म्हणाला, “माझी जीभ चुरचुरू बोलणारी असून मन चट्टकडे भटकणारं आहे.

मी तुम्हांला तो मजकूर कांहीं वाचून दाखवीत नाही. कारण मलाही मोठयानं वाचायचा फारच कंटाळा आहे. पण त्या मजकुरावरून असं दिसतं की, त्यांनीं—अर्थात् सर्जेरावानं त्या मयत छीचं नांव शोधून काढलं आहे म्हणे.”

“वः ! हा तर फारच चित्ताकर्षक मजकूर आहे.” मास्तर म्हणाले, “ पण त्याला तें कसं आढळून आलं बुवा ! ”

“ लोणावळ्याहून त्याला कुणी एकानं पत्र धाडलं की,” कमळाकर आपल्या हातांतील वर्तमानपत्र बाजूच्या मेजावर फेंकून म्हणाला, “ तेथील ‘हेस्टिंग्स लेन’मध्ये एक बाई राहत असून ज्या प्रकारच्या दिवाणखान्यांत त्या बाईच्या खून झाला तसल्याच प्रकारचा एक दिवाणखाना ती राहत असलेल्या घरांत आहे. ”

“ हेस्टिंग्स लेन ? ” मास्तर आपले डोळे ताणून म्हणाले.

“ तेव्हां इन्स्पेक्टर सर्जेराव तो बंगला पाहायला गेले होते. ” कमळाकर त्यांच्या भाषणाकडे लक्ष न देतां पुढें म्हणाला, “ पण त्यांना तें घर बंद असलेलं आढळून आलं. पण त्या घराच्या मालकाजवळ त्याची किल्ली असल्यामुळं त्यांना त्या घरांत शिरकाव करून घेतां आला. आंत गेल्यावर—रत्नमहालांत ज्या सफेत दिवाणखान्यांत त्या स्त्रीचा खून झाला तसलाच एक सफेत दिवाणखाना त्या घराला आहे, असं सर्जेरावांना आढळून आलं. मात्र दोन दिवाणखान्यांत फरक इतकाच की, रत्नमहालांतील सफेत दिवाणखान्यांत उंची व मौल्यवान् सामान रचलेलं आहे व त्यांत अगदीं साधारण प्रतीचं आहे. आणि आढळून आलेली सर्वोत्तम महत्त्वाची गोष्ट ही की, त्या दिवाणखान्यांतील गालीचावर खून झालेल्या बाईची तसबीर—पडलेली होती.”

“ अहो, पण सविस्तर हकीकत तुम्ही भला मागाहून सांगितली तरी चालेल. ” मास्तर मथ्येच घाईनें म्हणाले, “ मला प्रथम त्या बाईचं नांव सांगाल का ? कराच एवढी मेहरबानी. ”

“ तिचं नांव किनखापे. ”

कमळाकराच्या तोंडून त्या बाईचें नांव बाहेर पडतांच मास्तरसाहेब झटका बसत्याप्रमाणें एकदम आपल्या खुर्चीवरून उठून उभे राहिले ! त्यांनीं हातीं असलेला पाइप फेकून देऊन, आपले हात समोरच असलेल्या मेजावर आपटीत ते म्हणाले,

“ काय ? किनखापे ! सरला किनखापे ? ”

“ होय. पण तिचं नांव सरला हें तुम्हांला कसं समजलं ? वा ! मास्तर, तुम्ही तरी बरेच दिसतां कीं ! वर्तमानपत्र वाचत नाहीं म्हणतां काय ? ”

“ छे छे, अहो, ती तर माझी आतेबहीण ! ” शेवटीं एक दुःखोद्गार काढून मास्तरसाहेबांनीं दोन्ही हातांनीं आपला चेहरा झांकून घेतला.

सरलेचें आणि मास्तरांचें नातें समजतांच कमळाकराच्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाहीं. मास्तरांच्या तोंडून अशी कांहीं तरी आणखी नवीन हकीकत आपणास समजेल अशी त्याची मुळींच कल्पना नव्हती. अर्थात् मास्तराच्या तोंडून ते शब्द बाहेर पडतांच तो आश्चर्यानें अगदीं थक्क झाला. कांहीं वेळ गेल्यानंतर त्यानें मास्तरास म्हटलें,

“ मग तिचा खून कोणी केला, हें तुम्हांला माहित असेल तर ? ”

कमळाकराचे हे शब्द ऐकतांच मास्तर आपल्या अंगाला एकदम हिसडा देऊन त्याच्याकडे पाहूं लागले व एकदम ओरडून म्हणाले, “ तुम्ही कोणत्या प्रकारचे माणूस आहां तेंच मला कळत नाहीं. तुम्ही म्हणतां तरी काय ? तिचा खून कोणी केला हें मला कळणार कसं ? ”

“ तसा कांहीं माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नाहीं हो. एकदम चिडूं नका. म्हटलं तुम्ही तिचे आतेभाऊ आहां आणि सजेंराव तर असं म्हणत आहेत कीं, तिचा खून व्हायचं कारण तिच्या गतायुष्यावरून कदाचित् समजण्यासारखं आहे. ”

“ पण मला तिच्या मागील चरित्राची अगदींच थोडी माहिती आहे;— मुळींच नाहीं म्हटलं तरी चालेल. “ मास्तरसाहेब आपल्या खोलींत इकडून तिकडे जोरजोरानें येरझारा करीत म्हणाले.

“मग जी कांहीं थोडी माहिती आपणास आहे ती मला सांगायला कांहीं हरकत आहे का ?” कमळाकरानें विचारलें.

मास्तरसाहेब कमळाकराकडे एखाद्या अविश्वासी माणसाप्रमाणें पाहून लागले. ते म्हणाले, “तें मला तुमच्यापाशीं सांगावंसं वाटत नाही. कारण, तें तुम्हांला सांगितलं तर तुम्ही तें सर्व गुप्त ठेवाल किंवा नाही याची मला शंका वाटते.”

“असं जर तुम्हांला वाटत असेल तर तें सर्व कांहीं तुम्ही पोलिसांनाच सांगा. पण एवढं मात्र लक्षांत ठेवा कीं, त्यांना तुम्हांला सर्व कांहीं सांगावं लागून त्यासंबंधानं ते तुम्हांला पुन्हा पुन्हा विचारून बरेच त्रासून सोडतील. शिवाय, जें कांहीं तुम्ही त्यांना सांगाल तें सर्व प्रसिद्धही होईल.”

“हो, हेंही एका अर्थी खरंच !” मास्तरसाहेब घाबरून म्हणाले, “कमळाकर, खरोखर तुम्हीं हुषार व चाणाक्ष आहांत ! माझ्या आतां-पर्यंतच्या बोलण्याचा राग न धरतां तुम्ही मला इतःपर निरपेक्ष मदत कराल अशी मी आशा करूं का ?”

“तुम्हांला मदत !” कमळाकर मास्तरांकडे पाहून म्हणाला, “ती कसली बुवा ?”

“म्हणजे ! पोलिसांच्या बाबतींत तुम्ही मला मदत करा, येवढंच माझं म्हणणं ! माझा अशा प्रकारें पोलिसाशीं कधींच संबंध न आल्या-मुळं मला थोडी भीति वाटते. कारण ते मला, माझी हकीकत पुरती ऐकून घेतल्याशिवाय वाटतील तसे आडवेतिडवे प्रश्न विचारून भंडावून सोडतील अशी माझी खात्री आहे.”

“मग त्यांत हरकत कसली ?” कमळाकर मास्तरांकडे पाहत म्हणाला, “तुम्हांला त्यांच्या प्रश्नांचीं उत्तरं सहज देतां येतील.”

“होय, तें खरं, पण पोलिस लोक किती संशयी असतात हेंही तुम्हांला माहित असेलच.”

“असतील ! मग त्यांत येवढं भिण्यासारखं तें काय आहे ?”

“ त्या स्त्रीचा सरलेचा-खून रत्नमहालांत झाला ती जागा ह्या बंगलीपासून अगदीं जवळ असल्यामुळं त्यांना कदाचित् असं वाटेल कीं—”

“ तुम्हींच तिचा खून केलात असंच ना ? हें तुमचं आपलं कांहीं तरी. तिचा खून तुमच्या घरापासून जवळ झाला म्हणून त्यांत पोलिसांना तुमचा संशय कां म्हणून यावा ? पण काय हो मास्तरसाहेब, तुम्ही हिंवाळ्यांना ओळखतां का ? ”

“ छे, त्याचं नांवसुद्धा कधीं मीं ऐकलेलं नाहीं.”

“ नलिनीनं तुम्हाला कधींच सांगितलं नाहीं ? नलिनीची आणि तुमची ओळख आहे नव्हे ? ”

“ तसा कांहीं विशेष परिचय नाहीं. कुठं दोनचार शब्द बोलली असेल इतकंच. अनोळखी माणसाशीं विशेषतः बायकांशीं बोलण्यास आपणास शरम वाटते बुवा. तुमची भावी—”

“शरयू,” मध्येच कमळाकर म्हणाला.

“होय, शरयू; त्यांनींच मला नलिनीची ओळख करून दिली. पण आमची कांहीं फारशी ओळख झालेली नाही. तुमच्या भावि पत्नीनं बोलतां बोलतां सहज एकदा हिंवाळ्यांचं नांव काढलं होतं खरं. पण नंतर तें माझ्या स्मरणांत राहिलं नाहीं; पाहा बुवा मी किती विसरभोळा आहे तो !”

“ होय, हें खरं आहे. ” कमळाकर त्यांना धीर देण्याच्या उद्देशानें म्हणाला. त्यांच्या बोलण्यावरून व चेहऱ्यावर उठून येणाऱ्या तरंगांवरून ते वरेच भित्रे असावेत असा त्याला संशय येऊं लागला. तो पुढें म्हणाला, “ हें पाहा मास्तरसाहेब, व्यर्थ घाबरण्यांत कांहीं अर्थ नाही. मला अगदीं सावकाशपणें त्या तुमच्या आतेबहिणीची हकीकत सांगू पाहूं.”

“ ती माझी वडील आतेबहीण; ” मास्तर एका खुर्चीवर बसून अंगीं जितकें अवसान आणतां येईल तितकें आणून म्हणाले, “ कांहीं दिवसां लेच्या सॅलिसिटरकडन मला एक पत्र आलं होतं. हें

पाहा तें” असें म्हणून त्यांनीं एका खणांतून ती नोटिस काढून कमळाकरास दाखविली. तीत पुढील वाक्य टाईप केलेलें होतें.—

“ Mrs. Sarlabai Kinkhabe has come in for a large fortune and that she intends next year to allow you an income etc.”

“ मग तिच्या आकस्मिक मृत्युमुळं तुमचं नुकसानच झालं असेल, नाहीं ? ” कमळाकर म्हणाला.

“ असंच कांहीं नाहीं म्हणतां यायचं,” किंचित थांबून ते पुढें म्हणाले, “ खरं सांगायचं म्हणजे माझ्या नांवावर आपण कांहीं रक्कम ठेवणार असं तिनं मला पूर्वींच कळवलं होतं आणि त्याप्रमाणं आपलं मृत्युपत्रही तिनं मला फायदेशीर असंच करून ठेविलं आहे, याची मला खात्री आहे.” मास्तरांच्या तोंडचें अखेरचें वाक्य ऐकतांच कमळाकर त्यांजकडे आश्चर्यानें टवकारून पाहूं लागला. त्यांची गरिबीची स्थिति पाहतांच सरलेचा खून होण्यास येवढें देखील कारण पुरेसें आहे असा एक विचार झटकन त्याच्या मनांत येऊन गेला. परंतु त्यावर विश्वास ठेवण्यास कमळाकराचें मन धजेना. कारण, मास्तरासारखा भ्याड माणूस खुनासारखें किळसवाणें कृत्य करील कीं काय, असा त्याला संशय वाटूं लागला. शेवटीं थोडा वेळ विचार करून त्यानें पुन्हा मास्तरांस विचारलें.

“ तिची एकंदर मिळकत किती असेल बरं ? ”

“ वार्षिक वीस हजार. ”

“ नशीब काढलंत खरं एकंदरीत तुम्ही ! ” कमळाकर म्हणाला, “ तिच्या मरणानं तुमचा उलट फायदाच झाला म्हणायचा. ”

“ काय बडबडतां हे ! ” मास्तर एकदम उसळून म्हणाले, “ तिच्या जिवोपेक्षां पैशाची किंमत मला अधिक आहे का ? तिचा अशा रागापद्धतीनं खून व्हावा हा विचारच मुळीं माझ्या मनाला सहन होत ना. माझी स्थिति कशी आहे ती तुम्ही पाहत आहांच. जियं हा खून झाला जागा इथून जवळच आहे आणि मला पैशाची अतिशय निकड आहे. सरलेच्या मरणानंतर तिच्या वीस हजारांच्या दौलतीचा मीच

आहे. कमळाकर, मुबईचे पोलिस कसे आहेत ते तुम्हांला माहित आहेत व अशा प्रकारच्या ह्या सर्व गोष्टींचा संबंध पाहिला म्हणजे तिच्या खुनाचा आरोप ते माझ्यावर ठेवू शकतील की नाही याचा तुम्हींच विचार करा. ”

“छट् ! भलतंच कांही तरी मनांत आणून घाबरतां झालं ! नुसत्या एवढ्या संवंधावरूनच खुनाचा आरोप ठेवतां येत नाही.” अशा मनुष्याविषयी आपणास भलताच संशय आला कसा याची लाज वाटून कमळाकर म्हणाला, “तुम्ही अगदीं न घाबरतां मन पूर्णपणें शांत ठेवा. एखाद्या धनाढ्य माणसाला त्याच्या वारसाकडूनच मृत्यु येतो असा कांहीं कुठं सिद्धान्त आहे का ? ”

“नाहीं हो ! मी अगदीं खरं सांगतो; मनापासून सांगतो. मला जगांतलं सर्व भांडार जरी कुणी देऊं केलं असतं तरी मीं सरलेचं वाईट चिंतलं नसतं; मग करणं दूरच राहो. ती फारच गोड मुलगी होती. ”

“तिला ही वीस हजारांची मिळकत कुठून मिळाली ? ”

“तें कांहीं मला सांगतां येणार नाही; तसंच, तिनं आपल्या पतीविषयीही मझ्याजवळ कधींच कांहीं सांगितलं नाही. पण तिच्या संदिग्ध भाषणावरून मात्र मला एवढं समजून आलं कीं, तो व्यापारी असून नेहमीं फिरतीवर असतो. तसंच, तिच्या चेहऱ्यावरून व इतर प्रसंगींच्या वागणुकीवरून ती सुखी नसावी असा मला मधून मधून संशय येत असे. पण तिनं विचारीनं आपल्या दुःखासंबंधानं एक चकार शब्दसुद्धा माझ्यापशीं कधीं काढला नाही. ”

“हसं ! ” “कमळाकर आपल्या जागेवरून उठून म्हणाला, “पण काय विचा नवरा तिच्या मिळकतीसाठीं तुमच्यावर दावा करणार नाही ? ”

“तें कांहीं सांगवत नाही. कदाचित् तो आतां आपलं तोंडसुद्धा खवणार नाही. ”

“कां ? ” “हजारांचं उत्पन्न कुणास नको होईल ? ”

“ तें खरं. पण सजेंरावांना, त्यानंच तिचा खून केला असावा असं वाटत आहे. हें पत्र वाचा मग समजेल तुम्हांला सारं. ”

“ असं जर असेल तर मग फारच वाईट गोष्ट झाली.” मास्तर एक-दम अंगावर शहारे आणून म्हणाले, “ आतां मी पुढं काय करावं तें तुम्हींच मला सांगा. कराच एवढी मेहेरवानी. ” थोड्या याचनेच्या भाषेत ते पुढें म्हणाले.

“ माझंच जर मत तुम्हांला पाहिजे असेल तर तुम्ही असेच जाऊन तिच्या सॉलिसिटरला भेट; म्हणजे तेच तुम्हांला या बाबतींत पुढं काय काय करायचं तो सल्ला देतील.”

मास्तसाहेबांनीं कमळाकराचें म्हणणें मान्य केलें.

“ ठीक आहे,” ते म्हणाले, “ह्या कामाकरतां त्यांचे खिसे भरूं असं तुमचं म्हणणं आहे एकंदरीत तर ? ‘आलिया भोगासी असावें सादर !’ लागावंच त्या कामाला. ”

प्रकरण ८ वें

सरलेचें मृत्युपत्र

‘ नरसिंग आणि कादर ’ ही सॉलिसिटर फर्म कोटांतच एका दगडी इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर होती. ही फर्म फार जुनी असून वर दिलेल्या दोन भागीदारांपैकी सध्या फक्त कादर हाच तीत होता व नरसिंगच्याही कुळांनी त्याच्या मृत्यूनंतर आपली सर्व कामे कादर याजकडेच सोंपविली होती. कादरच्या ऑफिसमध्ये सातआठ कारकून असून मुख्य कारकुनाची जागा त्याने आपल्या मुलास दिली होती व पुढेमागे तोही एक फर्मचा भागीदार होणार, अशी अफवा होती. ऑफिसच्या इमारतीच्या पुढील भागावर साधारण मोठी अशी ‘ नरसिंग आणि कादर’, ‘ सॉलिसिटर्स ’ अशी अक्षरे कोरलेली पितळी पाटी लटकवलेली होती. फर्मचा भागीदार नरसिंग हा जरी मयत झाला होता तरी त्याची हुषारी व कर्तबगारी यामुळे झालेल्या त्याच्या ख्यातीमुळे कादरने त्याचे नांव अजूनही तसेच ठेविलेले होते.

नरसिंगइतकी जरी कादरची प्रख्याति झालेली नव्हती तरी त्याने हाती घेतलेल्या कामांत वरेंच यश संपादन केलेले होते. कादर हा शरीराने उंच व सुदृढ असून, आपल्या कामांत चालढकल करणारा असावा असा त्याजकडे पाहणाऱ्याचा समज होत असे व त्यामुळे हा आपले काम काय करणार व त्याची कर्तबगारी ती काय असे त्याजकडे कामाकरिता येणाऱ्यांपैकी बहुतेकांच्या मनांत येत असे. परंतु फर्मच्या नांवाकडे पाहून व जरी त्याची वरीलप्रमाणे दृष्टि होती तरीही तिच्यांत

एक प्रकारचा करारीपणा दिसून येत असल्यामुळे लोक त्याच्याकडे आपापली कामे सोंपवीत असत. तसेच, आपणाकडे येणाऱ्या प्रत्येक कुळाचा गुणावगुण पाहण्याचा त्याचा जणू स्वभावच बनून गेला होता. कोणीही मनुष्य-मग तो पुरुष अगर स्त्री असो, चोर असो किंवा साव असो-त्याजकडे तीक्ष्ण व भेदक दृष्टीने पाहून त्याचे स्वागत करण्याचा त्याचा परिपाठच होऊन गेला होता. अर्थातच त्याच्या ऑफिसमध्ये प्रथमतःच पाउल टाकणारा मनुष्य त्याची ती दृष्टि पाहून भेदरून जावयाचा. परंतु मग हाही यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणे आपली दृष्टि व चेहऱ्यावरील विकार ताबडतोब बदलून आपल्या हंसतमुख चेहऱ्याने व कावेबाज भाषणाने येणाऱ्या इसमावर सहज आपली छाप बसवीत असे. तरीही त्याच्या अंगांत एक मोठा दोष होता. आलेला मनुष्य आपली हकीकत सांगत असता त्याच्या हकीकतीकडे विशेष लक्ष न देता, त्याच्या बोलण्यावरून, वागण्यावरून व भाषणावरून त्याचा स्वभाव ताडण्याचा तो प्रयत्न करीत असे व त्याच्या गुणदोषांपैकी त्याच्या दोषांकडेच तो विशेष लक्ष पुरवी. असो. विशेष सांगावयाचे म्हणजे, कादरचा जरी वर दिल्याप्रमाणे स्वभाव होता तरी त्याने आपल्या कर्तबगारीने व मिठास भाषणाने आपणाकडे बरीच कुळे ओढून आणून आपली 'फर्म' भरभराटीस आणली होती.

एके दिवशी सकाळी अकरा वाजण्याच्या सुमारास सॉलिसिटर कादर आपल्या ऑफिसमधील स्वतंत्र खोलीत काम करीत बसला होता. ऑफिसास योग्य अशा असणाऱ्या इतर वस्तूखेरीज कागदपत्रांचा ढीग पडला होता व त्या सर्वांची विल्हेवाट लावण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु त्या वेळी त्याचे लक्ष त्या कागदपत्रांकडे मुळीच नसून हातांत असलेल्या विश्ववृत्ताच्या आदल्या दिवसाच्या प्रतीकडे होतें. तें पत्र त्याच्या मुलानेच त्याला दिलेले असून त्यानेच खूण केलेला, -रत्नमहालांत घडलेला खून, शांतिगृह, सरलाबाई किनखाप्याचा शोध, -वगैरेसंबंधीचा मजकूर तो वाचीत होता. लिहिलेल्या मजकुराचे चांगलेच मनन केल्यावर त्याने बेल वाजवून आपल्या मुलास बोलाविले

बोलावित्याप्रमाणे थोड्याच वेळांत तो त्या खोलीत येऊन दाखल झाला.

“ये, बैस. मात्र तो दरवाजा तेवढा लावून घे हं !” तो आंत येतांच कादर म्हणाला, “मला तुझ्याजवळ यासंबंधानं कांहीं बोलायचं आहे.”

“हें तूं मला कालच कां नाहीं दाखवलंस ?” तो बसल्यावर हातीं असलेलें वर्तमानपत्र पुढें करून त्याचा बाप म्हणाला.

“मीच मुळीं तें काल पाहिलं नव्हतं.” अबदुलने (कादरच्या मुलानें) उत्तर दिलें, “खरं सांगायचं म्हणजे असल्या भिकारड्या वृत्त-पत्राकडे मी पाहतसुद्धा नाहीं. काल मी घरीं जाते वेळीं कांहीं फळं घेतलीं, तीं ठेवण्याकरतां मला कागद पाहिजे होता; म्हणून स्टेशनवर मीं हें विकत घेतलं, तें असंच पडलं होतं. आज सकाळीं सहज माझी यांतील एका मजकुरावर नजर गेली. वाचून पाहिल्यानंतर मला तो थोडासा महत्त्वाचा वाटल्यामुळं मीं हें पत्र तसंच ठेवून दिलं. कारण, तुम्हीं ऑफिसांत निघून आल्यामुळं मला तें त्याच वेळीं तुम्हांला दाखवतां आलं नाहीं. आणि इथं येतांक्षणींच मीं तें तुमच्याकडे पाठवून दिलं.”

“ह्या खुनाविषयीं इतर कोणत्याही पत्रांत कसलाच मजकुर नाहीं.” कादर म्हणाला.

“हें बरीक खरं आहे. हा मजकूर दुसऱ्या पत्रांत नाहीं. त्या खीचा खून कसा झाला, कोणीं केला, खुनी बंगल्यांत शिरला कसा, व खून कोणत्या हेतूनं केला, वगैरे सर्व गोष्टी अद्यापि उजेडांत आल्याच नाहीत. आणि तिचा खून दुसऱ्या घरांत असलेल्या शांतिगृहाच्या दिवाण-खान्यासारख्या दुसऱ्या दिवाणखान्यांत व्हावा, हा तरी किती विलक्षण योगायोग नव्हे ?”

“पण काय रे, खून झाला ती तीच असेल का ?”

“यांत काय संशय ! ती सरलाबाई किनखापेच असली पाहिजे. कारण, त्या सर्जेरावानं शांतिगृहांत मिळालेल्या तिच्या फोटोवरून तसं

म्हटलेलं आहे. छे, फारच चमत्कारिक वुवा हें. आपली तर मति गुंग होऊन गेली आहे ! ”

“ कशाविषयी ? खुनाविषयी ? ”

“ होय, अर्थातच. ” अबुदुल म्हणाला, “ आणखी त्यानं-काय वरं त्याचं नांव तें-हं सर्जेराव-त्याच्या शोधाचंसुद्धा मला अत्यंत आश्चर्य वाटतं. आम्ही तिला इथं येऊन भेटण्यासाठी किती तरी पत्रं लिहिलीं होतीं. ती त्या शिपाईबहादुराला कशी मिळाली नाहीत, याचंच मला आश्चर्य वाटतं ! ”

“ पण तीं पत्रं शोधायला कदाचित त्याला वेळ मिळाला नसेल. ”

“ असेलही. कारण बहुशः पोलिसखात्यांतले लोक आपला वेळ व्यर्थ कधीच घालवीत नाहीत. पण तिचा विचारीचा खून करणारा हा आहे तरी कोण ?

“ तें कांहीं मला सांगतां येत नाही. खुनासंबंधानं झालेल्या चौक-शीची हकीकत मी नुसती वरवर वाचली होती. जिचा खून झाला ती सरलावाई आहे, असं जर मला त्या वेळीं कळतं, तर मी चौकशीच्या वेळीं तसाच पुढं झालों असतों; कारण, त्यापासून आपलाच फायदा आहे. ” कादर म्हणाला.

“ मनांत आलंच तर अद्यापिही होण्यासारखं आहे. ” अबुदुल थोडा वेळ विचार करून म्हणाला, “ कारण तिच्या मृत्युपत्राबद्दल आम्हीच जबाबदार आहोंत. आणि खुनी इसमाला शोधून काढण्या-करतां तिच्या वारसाला बक्षिस लावण्यास सांगायचा आम्हांला हक्कही आहे. पण त्या मृत्युपत्राची व्यवस्था आपणाला आतां केली पाहिजे. ”

“ त्याच उद्योगाला आतां लागणार मी. तें त्या पेटींत आहे. ” तेथेंच असलेल्या एका पेटीकडे बोट दाखवून कादर म्हणाला, “ पण तिचं आपलं मृत्युपत्र नवऱ्याच्या नांवचं कसं केलं नाही ? ”

“ मला वाटतं, तिचं आणि तिच्या नवऱ्याचं पटत नसावं. ” अब-दुल म्हणाला, “कारण, तो नेहमीं दूर राहत असे. ”

“ एँ: त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तो व्यापारी असल्यामुळं त्याला नेहमीं गांवोगांवीं जावं लागत असे. ”

“ पण मला कांहीं तसं वाटत नाहीं. ” अबदुल एकदम मथ्येंच म्हणाला, “ तो व्यापारी होता यावर माझा मुळींच विश्वास बसत नाहीं. कारण, अशा माणसांबरोबर सरलाबाईनं लग्न लावलं असेल हें मला शक्यच वाटत नाहीं. तुम्ही किनखाप्यांना कधीं पाहिलं आहे का ? ”

“ नाहीं. ” कादरनें नकारार्थी मान हालवून म्हटलें, “ तूं तरी ? ”

“ छे; कधींच नाहीं. तुम्ही मला कांहीं कामाकरतां पाठवल्यामुळं मी दोन वेळां तिच्या घरीं गेलों होतो, तरीही तो मला कुठंच दिसला नाहीं. तिच्या घरांतील तो सफेत दिवाणखाना मला चांगलाच आठवतो. पण ज्या वेळीं रत्नमहालांतील खुनाची हकीकत पुढं आली त्या वेळीं त्याचा मला कसा विसर पडला याचंच मला आश्चर्य वाटतं ! तें जाऊंद्या. पण सरलाबाईचा व आमचा संबंध कसा आला ? मी या ऑफिसचं काम करूं लागल्यावर तिनं आम्हांला आपला सॉलिसिटर नेमलं ? ”

“ होय. ” कादर आपली शून्यदृष्टि खोलीच्या खिडकीबाहेर रोखून म्हणाला, “ तिचा दूरचा एक चुलता तिच्या आईला मदत करीत असे व आईच्या मृत्यूनंतर तिच्या मुलीलाही तो तेवढीच मदत दरमहा देई. ”

“ मग त्याच्या मरणानंतर त्याची सर्व मिळकत हिला मिळाली असावी. ”

“ होय. थोड्याच दिवसांपूर्वी ती तिला मिळाली. मी ताबडतोब तिला भेटायला बोलावलं. ध्यानींमनीं नसतां आपणास एवढी संपत्ति मिळालेली पाहून तिला त्या वेळीं जवळ जवळ मूर्च्छाच आली ! नंतर मी तिच्या एकंदर मिळकतीची माहिती देऊन तिचं काम कसं काय पाहायचं तें ठरविण्याकरितां तिच्या नवऱ्याला पाठविण्यास सुचविलं. कारण, असल्या भानगडी स्त्रियांपेक्षां पुरुषालाच समजतात. पण आपला नवरा एक महिन्यापूर्वी कलकत्त्यास गेला आहे असं तिनं मला कळवलं. ”

“ तिचा दुसरा एक चुलतभाऊ आहे ना ? ”

“ होय,—मधुकर सरनाईक त्याचं नांव. ” सरलेचें मृत्युपत्र असलेल्या पेटीकडे नजर वळवून कादर म्हणाला, “तो नाटकांत काम करतो. मला त्याला आतां ताबडतोब भेटायला बोलावलं पाहिजे. ”

“कां ? त्याचा कांहीं तिच्या मृत्युपत्राशीं संबंध आहे ? ”

परंतु त्या प्रश्नाचें कादरनें उतर देण्यापूर्वीच एका शिपायानें आंत येऊन त्याच्या हातीं एक ‘विहजिटिंग कार्ड’ दिलें. “दांडेकर,” तें कार्ड वाचून कादर म्हणाला, “हा सरलाबाईचा मामेभाऊ असून बहुतकरून तिच्या मृत्युपत्राची चौकशी करण्यासाठीं आला असावा. मग अबदुल, तूं जरा वेळ बाहेर जा. मास्तरसाहेबांशीं मला एकट्यालाच थोडा वेळ बोलूं दे. मात्र बालिवाला थिएटरांत मधुकर सरनाईक यांना भेटण्याविषयीचं पत्र घालायला विसरूं नको. तेवढं काम आतांच करून टाक. ”

मास्तरसाहेब आंत येतांच कादरनें त्यांच्याशीं हस्तांदोलन करून त्यांना बसावयास एक खुर्ची पुढें केली.

“आपण येण्याची तसदी घेतलीत हें पाहून मला फार आनंद होत आहे.” कादरनें पुढें आपण होऊनच बोलावयास सुरवात केली. “आपली आतेवहीण आरत्याविषयीं मजराशीं पुष्कळदा बोलत असे. ”

“खरं कीं काय ? ” कादरच्या चेहऱ्याकडे टक लावून मास्तरसाहेब म्हणाले, “आम्हां उभयतांच्या अत्य परिचयाकडे पाहतां तिनं असं करावं म्हणजे खरोखरच आश्चर्याची गोष्ट आहे. बरं, तें असो. पण ज्या अर्थीं तुम्हीं म्हणतां आहांत, त्या अर्थीं तिच्यासंबंधीं सर्व हकीकत आपणांस कळलीच असेल. ”

“ अगदीं तसंच कांहीं म्हणतां येणार नाही. जिचा खून झाला ती सरलाबाई होती हें आतांच मला या वर्तमानपत्रावरून कळत आहे. ” कादर समोर पडलेल्या वर्तमानपत्राकडे बोट करून म्हणाला, “ मला वाटतं, तुम्ही याच कामाकरतां मला भेटायला आलां असाल. पण तुम्हाला ही बातमी कळली कशी ? ”

“तुमच्याप्रमाणंच मलाही ती कळली. माझ्या एका मित्रानं वर्तमानपत्र आणून दाखवलं. ”

“ अस्सं. पण तुम्ही सरलाबाईचे मामेभाऊ आहां, तें तुमच्या मित्राला माहित होतं का ? ”

“ नाही; आमचं नातं असेल अशी त्याला कल्पनाही नव्हती. कालच तो सहज हें पत्र घेऊन माझ्या घरीं आला होता. ”

“ तुमचं घर कुठं आहे ? ”

“ दादर व माटुंगा यांच्या दरम्यान. म्हणजे ज्या घरांत तिचा खून झाला त्यापासून जवळच. ”

“ अगदीं लागून आहे का घर तें ? ”

“ अगदीं लागून जरी नसलं तरीं एका हाकेच्या अंतरावर आहे. ”

“ तेव्हां तुम्ही तिचे मामेभाऊ असून रत्नमहालापासून जवळच राहतां तर. ” कांहींसें हळू व कांहींसें मोठ्याने कादर पुटपुटला.

“ होय; आणि म्हणूनच मीं पुढं काय करावं तें विचारायला आलों आहे. ” मास्तर अगदीं त्रासून गेल्याप्रमाणें म्हणाले. “ साहेब, तुम्हांला खरं खरं सांगतो, या खुनाविषयीं मला अवाक्षरही माहित नाही, व जें कांहीं माहित झालेलं आहे तें सर्व वर्तमानपत्रांवरूनच कळलं. आणि कांहीं गोष्टी मात्र कमळाकर महाले यांनीं सांगितल्या. ”

“ कमळाकर कोण ? ”

“ खुनाच्या रात्रीं ज्यांचो मोटर चोरीला गेली ते. ती मोटर ठाणे स्टेशनजवळ सांपडली. ” मास्तर म्हणाले, “ पोलिस म्हणत होते—”

“ हं, आतां आठवलं. खुनी इसम त्या मोटरींतूनच फरारी झाला असं पोलिसखात्याचं म्हणणं होतं. पण चौकशीच्या दिवशीं त्यांना तसं कांहीं सिद्ध करून दाखवतां आलं नाही. बरं, तुम्ही ह्या गुन्या-विषयीं कांहीं हकीकत कमळाकराच्या तोंडून ऐकली; होय ना ? ”

“ होय, आणि वर्तमानपत्रांतूनही वाचली. पण जिचा खन झाला तो माझी आतेवहीण सरला असेल अशी मला कालपर्यंत कल्पना नव्हती ! तें कळतांच मीं आपणांस भेटायचं ठरवलं. ”

“ तें कां ? ” कादरनें संधपणें विचारलें.

हा प्रश्न ऐकतांच मास्तरांना जरा आश्चर्य वाटलें. “म्हणजे ? ” ते म्हणाले, “सरलेनं आपल्या उत्पन्नापैकीं कांहीं ठराविक वार्षिक उत्पन्न मला तोडून देण्याचा केलेला बेत आपणच मला प्रथम कळवलात. ”

“ होय. तिचा तसा पूर्वी बेत होता खरा. पण मागाडून तो बदलला. ”

“तें मला माहित आहे.” कादरचें उडवाउडवीचें भाषण व वागण्याची पद्धति वगैरे पाहून आश्चर्याच्या स्वरानें मास्तर म्हणाले, “ ज्या वेळीं तिनं मला तसं लिहिलं त्या वेळीं मी तिला जाऊन भेटलों. आपण आपल्या मृत्युपत्रांत तुझ्या नांवानं कांहीं तरी ठेवीन असं तिनं मला त्या वेळीं वचन दिलं होतं. ”

हें ऐकतांच कादरनें एकदम चमकून वर पाहिलें. दांडेकरांचें वरील भाषण चालू असतां दुर्लक्ष केल्याप्रमाणें दाखवून आपल्या समोरच असलेल्या टिपकागदावर तो हातांतील टांकानें कांहीं तरी खरडीत होता. परंतु त्यांचा एकही शब्द त्याच्या कर्णेंद्रियांतून निसटूं शकला नाहीं. वर पाहतांच त्यानें मास्तरसाहेबांच्या मनांत काय असावें हें काढण्याचें मनांत आणलें.

“ सरलाबाईनीं तुम्हांला फायदेशीर असं मृत्युपत्र त्यांच्या मृत्युपूर्वीं एकच आठवडा केलं होतं ” तो म्हणाला, “ पण आतां त्यांचं मृत्युपत्र तुम्हाला फायदेशीर नाहीं. ”

“ म्हणजे ! तुम्ही म्हणतां तरी काय ? ” मास्तरांनीं एकदम ओरडून विचारलें. अंगावर वीज कडाडून पडावी अगर डोंगराचा कडा कोसळावा तद्वत् कादरचे शब्द ऐकतांच मास्तरांची स्थिति होऊन त्यांच्या तोंडून आपोआपच वरील शब्द आले.

“ तुम्ही असं काय म्हणतां तें मला समजलं नाहीं. ” निराशेचा ओघ ओसरल्यानंतर ते थोड्या वेळानें अडखळत म्हणाले.

“ सरलाबाईनीं थोड्या दिवसापूर्वीं आमच्याकडे येऊन एक मृत्युपत्र तयार करून आपली सर्व जिंदगी तुमच्या नांवं करून ठेवली ! ” कादरनें आपली हकीकत सांगण्यास सुरवात केली, “ त्यांची सर्व मिळ-

कत वर्षांला दहा हजारांच्या उत्पन्नाची आहे. त्या मृत्युपत्रांत तुम्हांला आपल्या हयातीपर्यंत वर्षांला कांहीं एक रक्कम मिळावी असंही तिनं नमूद करून ठेवलं होतं. त्यानंतर आपण काय व्यवस्था केली आहे तें तुम्हांला कळवण्याचं मनांत आणलं; पण अशा रीतीनं स्वतःला बांधून न घेण्याचा सल्ला आम्हीं दिल्यामुळं तिनं मागाहून आपलं मन बदललं; त्यानंतर आमच्या विचारानं आम्हीं काय लिहिलं तें तुम्हांला माहित आहेच. कांहीं दिवसांनीं तिनं तुम्हांला वर्षासन देण्याचा आपला बेत आम्हांला कळवून त्याप्रमाणं एक निराळं मृत्युपत्र बनवण्यास सांगितलं व तिच्या सांगण्याप्रमाणं आम्हीं एक तसं मृत्युपत्र तयार-सुद्धा केलं होतं.”

“हें तिच्याकडून मला कळलं होतं,” दांडेकर मध्येच म्हणाले, “व नंतर—”

“नंतर तिनं स्त्रीस्वभावास अनुसरून आपला विचार बदलला ! त्यानंतर आणखी कांहीं दिवस गेल्यानंतर ती पुन्हा आमच्याकडे आली व पूर्वीचें मृत्युपत्र स्वहस्ते रद्द करून ताबडतोब नवें मृत्युपत्र तिनं तयार करवलं. त्यामध्ये तिनं आपली सर्व जिंदगी मधुकर सरनाईक याच्या नांवं करून दिली. मधुकर सरनाईक तुमच्या माहितीचे असतीलच. ”

“मधुकर सरनाईक ! कोण—तो, नट ? ” मास्तरांनीं एकदम ओरडून विचारलें.

“होय, तोच तो; मी त्याला अजून प्रत्यक्ष पाहिलं नाही. पण माणूस मोठा उमदा आहे असं ऐकतों. तुमची जरी ह्या मृत्युपत्राच्या बाबतींत फसवणूक झालेली आहे, तरी तुमची स्थिति पाहून व तुमचा व सरलाबाईचा आप्तसंबंध जाणून तो तुम्हांला कांहीं तरी भाग देईल असं माझं मन मला सांगतं. आम्हीं त्याला आजच लिहिलं असून तो लवकरच आम्हांला भेटल्याशिवाय राहणार नाही. ”

मास्तर या वेळीं कादरचें भाषण स्वस्थपणें ऐकून घेत होते. आपण केलेल्या मनोराज्याची इमारत ढासळून पडली, आपल्या सर्व आशांची

राखरांगोळी झाली हें त्यांना पूर्णपणें कळून चुकलें. सरलेच्या मृत्यु-पत्राची हकीकत ऐकतांच ते रागारागानें आपल्यावर उसळतील असें कादरनें अनुमान केलें होतें, परंतु त्यांनीं तसें कांहींच केलें नाहीं, हें पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें. मास्तरांचा चेहरा अकस्मात मिळालेल्या धक्क्यामुळें फिका पडून छातींत कळ येऊन जावी त्याप्रमाणें त्यांचा श्वासोच्छ्वास मंद चालला होता. अशा स्थितींत बराच वेळ गेल्यानंतर मास्तरांनीं एक दीर्घ श्वास सोडून हंसरी मुद्रा करीत म्हटलें, “एकंदरीत तिनं मला कांहींच ठेवलं नाहीं तर ! ठीक आहे. आनंदाची गोष्ट आहे ! ”

“ आनंदाची ! ती कशी बुवा ? ”

“ एका अर्थानं आनंदाचीच नाहीं तर काय ? कारण जर तिनं मला आपला वारस केलं असतं तर तिच्या खुनांत माझंही थोडंबहुत अंग असावं असा संशय येऊन पोलिसांनीं छळ करण्यास कमी केलं नसतं; नेम कुणी सांगावा ? ”

“ हें खरं यांत संशय नाहीं. ” कांदर जरासा घोटाळून म्हणाला, “ पण पोलिसांना तुमचाच संशय आला असता, असंच तुम्हाला कां वाटतं ? आतां ज्या घरांत तिचा खून झाला तिथून जवळच तुम्ही राहतां, तरी त्या वेळीं, त्या रात्री व त्या घटकेला तुम्ही कुठं होतां, काय करीत होतां हें साक्षीपुराव्यानिशीं सिद्ध केलं असतं तरी तुम्हांला कसलीच भीति नव्हती. ”

“ मग तिकडेच तर नडत आहे ना ! ” मास्तरसाहेबांनीं कादरला संघपणें सांगितलें. “ मी एकटाच राहतों आणि त्या दिवशीं संध्या-काळीं पांच वाजल्यापासून मीं कुणालाही पाहिलं नाहीं व कुणासही भेटलों नाहीं. मग साक्षीपुरावा कुठून आणूं ? अर्थात् कुणाला न भेटतां रात्री रत्नमहालांत जाऊन पैशाच्या आशेन तिचा खून करून स्वस्थपणें आपल्या घरीं आलों असं नेहमींच प्रत्येकाकडे संशयी दृष्टीनं पाहणाऱ्या पोलीसखात्याला वाटल्याखेरीज राहील का ? त्यांच्या संशयाला प्रथम मीच बळी पडणार. ”

“ तुम्ही व्यर्थ स्वतःला अस्वस्थ करून घेत आहांत झालं.”
मास्तरांना घाबरलेले पाहून धीर देण्याच्या उद्देशाने कादर म्हणाला,
“ पोलिसखात्याची ही संशयी नजर तुमच्याकडे कधीच वळणार नाही,
अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. ”

“ तें कसं ? ”

“ कारण, जर तुम्ही अपराधी असतां तर तुमची वागण्याची तऱ्हा
त्याहून निराळी असती. न केलेला अपराध आपल्याच माथ्यावर लाद-
ण्याचा अपराध खरा अपराधी कधीच करीत नाही ! बरं, तें असो. या
विषयावर वादविवाद वाढवण्यांत अर्थ नाही. कारण तें काम पोलिस-
खात्याचं अभून त्याबद्दल आपण कितीही जरी उरस्फोट केली तरी सर-
कारकडून आपणांस एक कपर्दिकाही मिळायची नाही. बरं, याखेरीज
आणखी विशेष कांहीं तुम्हांला सांगतां येण्यासारखं आहे काय ? ”

“ कांहींच नाही. जितकं ठाऊक होतं तितकं मी सांगितलंच आहे,
पण आतां ज्या अर्थी तिची सर्व दौलत मधुकरास मिळाली आहे,
त्या अर्थी खुनी इसम हुडकण्याचा प्रश्न त्यांनीं हातीं घेतला पाहिजे असं
तुम्हांला नाही का वाटत ? जर पैसा मला मिळाला असता तर मीच तें
केलं असतं. ”

“ तुमचं म्हणणं काय आहे तें माझ्या ध्यानांत नाही आलं. ”

“ एवढं तुम्हाला समजलं नाही ! ” मास्तरांनीं आश्चर्ययुक्त हेटाळ-
णीने विचारलें, “ माझ्या आतेबहिणीचा खून करणारा इसम फांसावर
लटकलाच पाहिजे ! कालच मीं एका वर्तमानपत्रांत एक जाहिरात पाहिली.
अशा प्रकारचे गुन्हे शोधून काढण्याचं काम एक खासगी माणूस करीत
असतो. इथं येण्यापूर्वी मी तिकडेच गेलों होतो. ”

“ अस्सं ! आणि तुम्हीं त्याला काय सांगितलंत ? ”

“ त्याचं नांव रामसिंग असं आहे. सरलेच्या मृत्युविषयी जेवढी
माहिती मला होती तेवढी सर्व मी त्याला सांगितली. तसंच, ह्या खुनीशीं
संबंध असणारी इतर हकीकतही मी त्याला सांगून हा खटला हातीं

घेण्याबद्दल मी त्याला सुचवलं आहे व त्याप्रमाणं तो प्रथम आपल्याला भेटायला येईल. ”

“ मला भेटण्यापासून त्याचा कांहीं फायदा होणार नाही. ” मास्तरांच्या या उठाठेवी कादरला न पटल्यामुळे तो थोडासा चिडून म्हणाला, “जर तुम्ही तिच्या मिळकतीचे वारस असतां तर तें ठीक होतं; पण ज्या अर्थी तुमची अशी हलाखीची स्थिति आहे, त्या अर्थी हा उपव्याप तुम्ही करायला नको होता. कारण, त्याच्या श्रमाचा मोबदला तुम्ही त्याला कुठून देणार, तेंच मला कळत नाही. ”

“ तें खरं. ” मास्तरसाहेब थोडे घुटमळून म्हणाले, “आणि म्हणूनच मधुकरानं त्याच्याच हातीं हें काम द्यावं अशी माझी इच्छा आहे. ”

“अशी सक्ति तुम्हांला कशी करतां येईल ? आम्हाला पसंत असेल तो माणूस निवडून त्याच्याकडेच हें काम आम्ही देणार. ” कादर म्हणाला.

“असंच जर असेल तर त्या गोष्टीचा छडा लावण्याचा मीही प्रयत्न करणार. ” “मास्तर गुर्मीतच ठांसून म्हणाले, “खुनी इसम शोधून काढण्याचा मी निश्चयच केला आहे. मधुकराला—”

“ जें योग्य असेल तेंच करण्याची आम्ही सल्ला देऊं. ” कादर उठून मास्तरांचें वाक्य पुरें होऊं न देतां मध्येंच म्हणाला, “ त्याला दहा हजारांची मिळकत आतां मिळाली असून खुनी इसमाचा तपास करायला तो मागंपुढं पाहणार नाही, अशी आमची खात्री आहे. मात्र तां गोष्ट शक्य असली पाहिजे. ”

“ शक्य कां नसणार ? खात्रीनं शक्य असलीच पाहिजे. ” मास्तर आपला हात मेजावर आपटून म्हणाले. “सरला कांहीं कारण असल्या-शिवाय त्या घरीं गेली नाही, अशी माझी खात्री आहे. हिंवाळे कसे काय आहेत तें मला माहीत नाही व किनखाप्यांनाही मी ओळखत नाहीं. पण ह्या दोघांपैकीं कुणी तरी एकानं तिचा खून केला असला पाहिजे. ”

“ याबद्दल तुमच्यापाशीं काय पुरावा आहे ? ” कादरनें ताबडतोब प्रश्न केला.

“ कारण, रामसिंगानं तसं मला पटवलं म्हणून. माझी सर्व हकीकत ऐकतांच तो असं म्हणाला. ” मास्तरांनीं उत्तर दिलें.

आतां कुठें कादरच्या डोक्यांत थोडा प्रकाश पडूं लागला.

“ तुम्ही रामसिंगाला इकडे पाठवून द्याल का ? माझा व मधुकर-रावांचा जर त्याच्याविषयी चांगला ग्रह झाला तर आम्ही खुनी इसमाचा तपास करण्याचं काम त्याजकडेच सोंपवूं. मी इन्स्पेक्टर सर्जेरावांनाही लिहून त्याची कांहीं मदत मिळाल्यास पाहतों. हें ठरलं तर, पण काय हो मास्तरसाहेब, ह्या खुनाच्या शोधाला उपयोगी पडतील असे सरलाबाईच्या आयुध्यांतील कांहीं प्रसंग मला सांगतां का ? ह्या कामीं उपयोग होईल म्हणून विचारतो. ”

“ ती सुस्वभावी व निर्मळ वर्तनाची स्त्री होती यापेक्षां मला कांहींच अधिक माहित नाही. पण तिचा खून झाला तो सूड घेण्याच्या हेतूनंच झाला असावा यांत संशय नाही. खुनी इसम मिळालाच पाहिजे; नाही तर—”

“ तुमचा संशय घेतील कदाचित् ! ” कादर मध्येच उपरोधिकपणें हंसून म्हणाला.

“ ती निराळी गोष्ट ! ” मास्तर म्हणाले, “ मी जरी गरीब असलों तरी माझा आहे तेवढा पैसा खर्च करीन, अगदीं कफळक होईन, पण खुनी इसम शोधून काढण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय कधींही राहणार नाही. ”

“ पैशाकरतांच जर सरलाबाईचा खून झाला असेल, तर खुनी मिळाल्याशिवाय कधींच राहणार नाही. कारण, तिच्या पैशांवर आपला हक्क शाबीत करूं पाहणाऱ्या प्रत्येकावर आम्ही करडी नजर ठेवल्या-शिवाय राहणार नाही. ” असें म्हणून कादरनें जाण्यास उठलेल्या मास्तरांना आपल्या खोलीचा दरवाजा उघडला. “ मग आपल्याला कांहीं वार्षिक रक्कम देण्याविषयीची गोष्ट मी मधुकररावापाशीं काढूं का ? ” मास्तर बाहेर पडत असतां त्यानें पुढें विचारलें.

“ नको नको ! तसं करण्याची कांहीं जरूरी नाही.” मास्तरमजकूर जरा रागानेंच म्हणाले, “मधुकरराव परके आहेत ! व मी परक्याचं धन कधीही घेत नाहीं. त्याला जर पैशाचा लोभ नसेल तर त्यानं त्यापैकीं कांहीं भाग खुनी माणसाचा पत्ता लावण्याच्या कामीं खर्ची घालावा. आणखी इतकंही करून जर मला कांहीं तिचा नातलग म्हणून देण्याचीच कांहीं इच्छा असली, तर रामसिंगालाच त्यांनीं ह्या कामावर नेमावं अशी माझी इच्छा आहे, ती पूर्ण करावी. कारण सरलेची जिदगी मलाच मिळणार, ह्याच समजुतीवर मी त्याला शब्द देऊन चुकलों आहे.

“ रामसिंग हुषार आहे का ? ”

“ तसं माझं तरी मत आहे खरं. ”

“ पण त्रोटक हकीकत ऐकून एकदम आपलं मत प्रतिपादन करणारा माणूस दिसतो. कारण, चौकशीच्या वेळीं हिंवाळ्यांनीं आपला निरपराधीपणा सिद्ध करून दाखवला असतांही तो त्यांनाच खुनी ठरवूं पाहत आहे. चांबले गुप्त पोलिस असा चंचलपणा कधींच करणार नाहीत व त्याचा तपास करण्याची पद्धति जर अशा प्रकारची असेल तर ती चुकीची असून, त्याचा उपयोग आम्हांला होणार नाही, असं माझं प्रामाणिक मत आहे. ”

“असं जर आपलं मत असेल तर आपण तो खटला वाटेल त्याच्या हातीं देण्यास समर्थ आहां. हा माझा पत्ता. ” आपल्या खिशांतून एक विहजिटिंग कार्ड काढून कादरच्या हातीं देत मास्तर म्हणाले, “ मधुकररावांना भेटण्याकरतां लिहा. तो हल्लीं पूर्वीच्याच ठिकाणीं राहत असेल. ”

घडून आलेल्या एकंदर गोष्टीवर विचार करीत मास्तर तेथून बाहेर पडले.

प्रकरण १० वे

आचार्याने लाविलेला शोध !

यानंतर थोड्याच दिवसांची गोष्ट. रमाबाई आपली मुलगी माणक हिला खेळविण्यांत गढून गेली होती. इतक्यांत गजाननराव तेथे आले. त्यांचें आगमन रमाबाईंना आवडलें नसावें असें त्यांच्या मुद्रे-वरून दिसलें.

“ आपण या वेळीं इथं आलां नसतां तर बरं झालं असतं; कारण, इतक्यांत माझ्या कांहीं मैत्रिणी मला भेटायला यायच्या आहेत. ” रमाबाई त्यांच्याकडे निरखून पाहत शांतपणें म्हणाल्या.

“ पण मी कांहीं इथं फार वेळ राहणार नाहीं. ” गजाननरावांनीं खिडकीच्या बाहेर पाहत उदासानवृत्तीनें उत्तर दिलें.

“तसं असलं तर बरंच आहे. पण सध्या आपण आपल्या नेहमीच्या उद्योगधंद्याला कां जात नाहीं ? ” विषय बदलण्याच्या हेतूनें रमाबाईंनीं विचारलें.

“ तूं मला जाऊं देशील तेव्हां ना ! ” गजाननरावांनीं बेफिकीर वृत्तीनें उत्तर दिलें.

“ एकूण, माझी संमति नाहीं म्हणून आपण जात नाहीं, असंचा ना ! ” रमाबाई आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें गजाननरावांना खिजविण्याच्या उद्देशानें म्हणाल्या, “नाहीं तरी घरची व्यवस्था पाहण्याकरतां आपण घरीं राहिलंच पाहिजे. नाहीं तर तें सर्व स्वतः मलाच पाहावं लागेल. छे, कोण ग बाई तो त्रास सोशील ! ”

“ जशी तुझी इच्छा !” गजाननराव मिनीशेजारीं जमिनीवर बसून तिला खेळवीत म्हणाले, “ आपण कांहीं तुझ्या इच्छेबाहेर नाही. ”

“ अस्सं ? म्हणूनच उद्योगधंद्याच्या निमित्तानं महिन्यांतले पंधर-दिवस आपण बाहेर घालवीत होतां वाटतं ? कुणी ऐकलं तर त्याला या बिचान्यांची दयाच यायची ! जशी बायको अगदीं कर्कशाच आहे. पण आपण या महिन्यांत प्रवासाला कसे गेलां नाही ? ” रमाबाईंनीं विचारलें.

“ नाहीं गेलों. आणि यापुढं बहुतकरून मी कधींच जाणार नाहीं व मला ही प्रवासाची दगदगही सोसवत नाहीं. शिवाय मी नेहमी बाहेर असतो अशी माझ्या मागची पिरपीर चुकेल. पण काय ग, आपला हा रत्नमहाल विकायला केव्हां काढणार ! आपल्यानं बुवा ह्या खून झालेल्या घरांत कांहीं राहवत नाहीं.” गजाननराव विषय बदलण्याच्या हेतूनें पुढें म्हणाले.

“ मी त्याच तजविजीस आतां लागलें आहे. बहुतकरून या महिन्यांतच तें काम होईल. या बंगल्याचे पैसे येतांच आपण पुण्यालोणावळ्यासारख्या हवेच्या ठिकाणीं एखादा बंगला विकत घेऊं. आपली मिनीही तसल्या ठिकाणीं सुधारेल. ”

“ तिकडे राहणं आपल्याला कांहीं आवडणार नाही. ”

“ कां बरं ? आपण तर आतां व्यापारधंदा पाहणार नाहीं म्हणतां, मग तिकडे जाऊन राहायला हरकत कोणती ? पण, आपली इच्छा नसली तर माझी कांहीं बळजबरी नाही. कारण, जोंपर्यंत मला स्वतःचा कारभार पाहायला अडचण होत नाही तोंपर्यंत मला कुठंही राहणं सारखंच. ”

“ मला वाटतं हें शहर सोडून बाहेर कुठंच जाण्याची आपणास गरज नाही. ” गजाननराव म्हणाले.

“ आपल्याला नसली तरी मला आहे. ” रमाबाई जरा कुच्यनिंच म्हणात्या, “ माझ्या मनाप्रमाणं चालण्यांत तुमचं कल्याण आहे. काय केल्यानं आपलं हित होईल हें मलाच कळतं, समजलं ? हं, एका,

खाली कुणी तरी बोलत आहे. बहुतकरून माझ्या मैत्रीणीच आल्या असतील. ”

गजाननरावांची इच्छा नव्हती तरी त्यांना उठावेच लागले. रमाबाई-पुढे त्यांची मात्रा चालत नसे. ते बाहेर जातां जातां म्हणाले, “ आज मी चांगलीच झोप काढली तरी कांहीं माझी सुस्ती जात नाही. मला वाटतं, आज नाटकाला गेलेलं बरं. मनाची कांहीं तरी करमणूक तरी होईल; जाऊं ना ? ” त्यांनी रमाबाईस विचारलं.

“ आपली इच्छा असली तर खुशाल जावं. ” रमाबाई शांतपणे म्हणाल्या.

रमाबाई आणखी पुढे कांहीं बोलणार होत्या, तोंच दरवाजावर थाप ऐकू येऊं लागली व मागोमाग नोकरशाही पोषाक केलेला व अंगाने फोफसा असा एक माणूस त्या दिवाणखान्यांत शिरला. त्याला आंत आलेला पाहून आपल्या पत्नीच्या मैत्रीणीची वर्दी देण्याकरितां तो आला असावा अशी समजूत करून, गजाननराव बाहेर निघून गेले. तो माणूस आंत येतांच आपल्या धनिणीकडे कावऱ्याबावऱ्या नजरेने पाहत उभा राहिला.

“ काय रे, काय गडबड आहे ? ” रमाबाईने त्याला र्थाडेंसें दटावूनच विचारलं.

“कांहीं नाही, बाईसाहेब,” तो नवागत माणूस चांचरत म्हणाला, “ आपला स्वयंपाकी वेड्यासारखाच कांहीं तरी बडबडत आहे, एवढंच सांगायला आलों होतो. ”

“ खरं कीं काय ? ” त्याच्या बातमीने भयभीत व आश्चर्यचकित होऊन रमाबाईंनी विचारलं. ती बातमी ऐकून तिच्या हातीं असलेलें विणकामाचें सामान तिच्या नकळतच गळून पडलं होतें. “म्हणजे ! असं तो काय बडबडत आहे ? ” तिने पुढे विचारलं.

“आपल्याला अगणित द्रव्य सांपडलं असून लवकरच आपण लक्षाधीश होणार असं कांहींच्याबाहींच तो बरळत सुटला आहे, व हं हकीकत आपणास कळवण्याकरतां तो स्वतः वर येणार आहे, बाई

साहेब. पण काय रे, असं कांहीं तरी बडबडायची ही त्याची तिसरी खेप नव्हे ? मागं केव्हां केव्हां असंच कांहीं तरी तो बरळत असतांना आपण ऐकलं आहे. ”

“होय. प-पण बाईसाहेब, मला वाटतं, कीं या वेळीं मात्र तो व्यर्थ बडबड करीत नसावा. कारण त्याला खरोखरच हिरे सांपडलेले आहेत.”

“हिरे सांपडले ! तूं म्हणतोस तरी काय ? शुद्धीवर आहेस ना ? ” या वेळीं मात्र रमाबाईंच्या चेहऱ्यावर आश्चर्याची छटा स्पष्टपणें दृग्गोचर होत होती.

“ ते हिरे त्याला स्वयंपाकखोलींत वर असलेल्या एका कोनाड्यांत सांपडले. आणि ते—”

इतक्यांत तो स्वयंपाकी तेथें आला. “बाईसाहेब,” तो धापा टाकीत म्हणाला, “मीं आपली नोकरी आज याच घटकेला, नव्हे याच क्षणाला सोडली, बरं का ? ” त्याच्या दृष्टींत हळू हळू वेपवाईची झांक माहं लागली. “ माझं सामानसुमान सर्व कांहीं बांधून तयार असून फक्त आपला निरोप ध्यायचाच तेवढा राहिला आहे.”

“हं ! अस्सं ! ” रमाबाई उत्तरादाखल उपहासात्मक हंसून म्हणाल्या, “ ठीक आहे, तुला जायचं असेल तर खुशाल जा. माझी मुळींच आडकाठी नाही. पण तसं केलंस तर झाल्या दिवसांचा पगार कांहीं तुला मिळणार नाही व पुन्हा जर इथं भिक्षा मागायला आलास तर तुला मी दारांत उभा करणार नाही, समजलास ? चल, चालता हो खाली ! ”

“ पण मला आतां पगार मिळाला न मिळाला सारखाच ! मला त्याची आतां मुळींच फिकीर नाही.” तो आपल्या जागेवरून न हालतां म्हणाला, “ म्हणजे मी तुमची चोरी करून जात आहे असं मात्र मनांत आणूं नका, हं. कारण मला तुमच्या स्वयंपाकघरांतील वरच्या कोनाड्यांत बरंच धन मिळाल्यामुळं मी आतां तुमच्या बरो-बरीचा श्रीमंत माणूस झालों आहे. ”

“ अस्सं ! कसलं धन तुला सांपडलं ? ”

“अहं, तें मी नाही सांगणार. तुम्हांला तें मी सांगितलं, तर तुम्ही तें माझ्याकडून घेतल्याशिवाय राहाल का ? ”

“ हं ! तुझी जीभ एकंदरीत बरीच लांबत चालली. पण माझ्याशी तुझ्या गमजा चालायच्या नाहीत, हें तूं विसरलास. तुला सांपडलेली वस्तु जर तूं मला ताबडतोब दाखवली नाहीस तर पोलिसला बोलावून आणून त्याच्या स्वाधीन तुला इथल्या इथं करीन, समजलास ? हं, काढ बाहेर काय तें. ”

“नको नको, बाईसाहेब, तेवढं मात्र करूं नका.” पोलिसाचें नांव ऐकतांच त्या आचाऱ्याची निशा पार उतरली. त्याचा पूर्वीचा लालट चेहरा एकदम भीतीनें फिका होऊन तो आंतल्या आंत थरथर कापूं लागला.

“ ही पाहा ती, बाईसाहेब. ” असें म्हणून त्यानें एक खंजीर सदऱ्याच्या खिशांतून बाहेर काढला. त्या खंजीराचें पातें पोलादी असून अत्यंत तीक्ष्ण धारेचें होतें. खंजीराची मूठ सुवर्णाची बनविलेली दिसत असून तीवर ठिकठिकाणीं हिरें, माणकें, पाचूचे खडे इत्यादि अत्यंत मौल्यवान दिसणारीं रत्नें बसविलेलीं असून ती अत्यंत सुशोभित केलेली दिसत होती. त्या आचाऱ्यानें तो खंजीर बाहेर काढतांच त्या दिवाणखान्याच्या खिडकींतून आंत आलेले सूर्यकिरण त्यावर पडून त्या खड्यांची प्रभा एकदम चोहोंकडे फांकली, व तिचे तांबडे, हिरवे, जांभळे व इंद्रधनुष्याचे रंग परिवर्तित होऊन त्या दिवाणखान्याच्या भिंतीवर चोहोंकडे पसरले व त्यामुळे त्या दिवाणखान्यास एक प्रकारची विलक्षण शोभा आली. रमाबाईची लहानगी मिनी जवळच खेळत होती; ती ते खडे व त्यांचा तो रंगांत स्वैरसंचार पाहतांच टाळ्या पिटूं लागली. व तो खंजीर आपणास मिळावा, म्हणून त्या आचाऱ्याशीं लडिवाळपणानें लगट करूं लागली. तिचा तो आनंद पाहतांच त्या आचाऱ्यासही आपणास मिळालेल्या दिव्य वस्तूविषयीं अभिमान वाटूं लागला.

“ किती तरी छान आहे हा, नाहीं ताईसाहेब ? ” तो अभिमानानें त्या लहानग्या मुलीस विचारूं लागला, “ आणि हा मला एकट्यालाच सांपडला हो. ”

“ मला तो पाहायला दे पाहूं. ” त्याच्या बडबडीकडे दुर्लक्ष करून रमाबाई मध्येंच म्हणाल्या.

पोलिसच्या भीतीने म्हणा अगर रमाबाईच्या वटारलेल्या दृष्टीकडे पाहून घाबरून म्हणा, त्याने तो खंजीर ताबडतोब त्यांच्या हाती दिला. परंतु त्याने त्यावरील आपली तीक्ष्ण नजर क्षणभरसुद्धा वळविली नाही. रमाबाई तो खंजीर जसजसा इकडून तिकडे करीत असत तशी त्याची नजरही त्या त्या बाजूला वळत असे. यदाकदाचित् रमाबाईंनी तो खंजीर जर मालकीच्या जोरावर स्वतः गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्याने तिजवर हल्ला करण्यासही कमी केले नसतें, व तसे करून यःपलायन करण्याचीही त्याची तयारी दिसत होती. असो. रमाबाई त्या खंजिराकडे अगदी आश्चर्यचकित होऊन पाहत आहेत असे पाहतांच त्यालाही आनंदाच्या उकळ्या फुटून लागल्या. नशेत आपण काय बोलावे व काय नाही याचा विचार करण्याची त्याची शक्तिही हर्षातिशयाने नष्ट होत चालली होती.

स्वयंपाक्याचें बरळणें चाललेच होतें. रमाबाई खंजीर नीट न्याहाळून पाहत होत्या.

“मुख आहेस झालं. तुला वाटत आहे तितक्या किंमतीचा हा नाही.”

“बाईसाहेब, तुम्ही कितीही थटा केलीत, तरी मी कांहीं फसायचा नाही हो. मलाही थोडीबहुत खड्यांची माहिती आहे.”

“तुला किती माहिती आहे तें दिसतंच आहे. नाही तर हे खडे कसले आहेत हें तुला ओळखतां आलंच असतं.”

“म्हणजे ! आपलं म्हणणं माझ्या ध्यानांत नाही आलं.”

“मुखा, त्याचा अर्थ हाच कीं, हा खंजीर माझा असून त्यावरील हे खडे नुसते कांचेचे तुकडे आहेत. आतां तरी डोक्यांत शिरलं कीं नाही ? ”

“तुमचा ! बाईसाहेब ? कांहीं तरी सांगतां झालं. असल्या खंजिराचा तुम्हाला काय उपयोग ? ”

“म्हणूनच तर तुला मी मुख म्हणतें. त्या दिवशीं मी व मिनी फिरायला गेलों होतो तें तुला आठवत नाही का ? ”

“ त्याचा ह्या खंजिराशी काय संबंध ? ”

“ चुप बैस. मूर्ख कुठला ! मध्येच तोंड न घालतां सांगतें, तें सर्व नीट ऐकून घे.” रमाबाई रागानें म्हणाल्या, “त्या वेळीं वाटेंत आम्हाला नाटकाला लागणारं स ॥ न विकायला ठेवलेलं एक दुकान दिसलं. तिथं हा खंजीर पाहतांच माझ्या मिनीनं हा खंजीर आपणाला हवा असा हट्ट घेतल्यामुळं मीं हा दोन रुपयांना विकत घेतला. पण असला धारेचा खंजीर लहान मुलांना खेळायला योग्य नाही म्हणून घरीं येतांच तिला जेव्हां त्याचा विसर पडला तेव्हां तो तिच्या हातीं पुन्हा लागूं नये अशा विचारानं मीं त्या कोनाड्यांत ठेवून दिला होता; तो आज तुला सांपडला. ”

ही हकीकत ऐकतांच त्या आचार्याची मुद्रा पाहण्यालायक झाली ! तो तेथल्या तेथेंच मटकन एका खुर्चीवर अवसानगलित होऊन बसला. जर तो पूर्ण शुद्धीवर असता तर त्याला संशय येऊन रमाबाईंनीं सांगितलेली हकीकत खोटी वाटण्याचा संभव होता व त्याचा तिजवर विश्वासच बसला नसता. कारण, तिनें सांगितलेली हकीकत खोटी वाटण्याजोगी होती. आधीं रमाबाईंसारखी स्त्री असली वस्तु कधींच घ्यावयाची नाही, व यदाकदाचित् तिनें ती घेतलीच, तर मुलीपासून लपविण्याकरतां ती आपल्या ताब्यांत असलेल्या कुलपाकिर्लींत न ठेवतां एखाद्या धुळीनें भरून गेलेल्या घाणेरड्या कोनाड्यांत ठेवील ही गोष्ट कधींच संभवनीय नव्हती. परंतु मदिरेनें आपला पूर्ण अंमल त्याजवर बसविल्यामुळं खऱ्या वस्तुस्थितीचा विचारच त्याच्या मनांत आला नाही. रमाबाईंनीं सांगितलेली हकीकत ऐकतांच त्याची श्रीमंतीची धुंदी पार उतरून गेली. आपण श्रीमंत तर होणार नाहीच, परंतु उलट तिच्यासमोर केलेल्या अरेरावीमुळं ती कदाचित् आपणास नोकरीवरून दूर करील ही भीति त्याला आतां वाटूं लागली. तरीही त्या नशेंतच विचार करतां करतां एक आशेचा किरण त्याला दिसूं लागला.

“ पण बाईसाहेब, तो खंजीर एखाद्या जवाहिन्याकडे तरी घेऊन जातो, म्हणजे ते खडे खरे आहेत की खोटे याचा तरी एकदांचा निर्णय होईल.” तो निराशायुक्त स्वराने म्हणाला.

“ छट्, तुला काय वेड लागलंय ? हे खडे खोटे आहेत हे तुला एखादं लहान पोरसुद्धा सांगू शकेल. तेव्हा हा खंजीर जवाहिन्याकडे न्यायची मुळीच जरूर नाही.” रमाबाई नकारार्थी आपली मान हालवून म्हणाल्या, “ तेव्हा हा मी मजपाशी ठेवून देते; कारण, जर हा तुजजवळ असला तर तुझं डोकं कांहीं ठिकाणावर राहायचं नाही, आणखी आतां तूं जी माझ्याशी बेमुर्वतखोर वर्तणूक केली आहेस त्याबद्दल एक वेळ तुला क्षमा करतें. पण पुढे असं केव्हां केलंस तर तुला कदापिही क्षमा व्हायची नाही, हें ध्यानांत ठेव. चल, जा खाली आणि लाग आपल्या कामाला ! ”

त्या आचार्यावर वज्राघातच झाला ! आज्ञेप्रमाणे तो जावयास उठला, परंतु तो खंजीर हस्तगत करून घेण्याकरतां शेवटचा तरी प्रयत्न करून पाहावा ह्या हेतूने तो म्हणाला, “ बाईसाहेब, पण ज्या अर्थी तो मला सांपडला आहे त्या अर्थी त्यावर माझीच मालकी नाही का ? ”

“ आमच्या घरांत असलेल्या अगर सांपडलेल्या प्रत्येक वस्तूवर मालकी आमचीच, समजलं ? चल नीघ आतां. खाली गेल्यानंतर तुझ्या मित्रांनीं जर तुला ह्या खंजिराविषयी कांहीं विचारलंच, तर त्यांना मी सांगितलेली हकीकत सांगून त्यांचीं तोंडं बंद कर.”

बिचारा आचारी ! यावर पुढे काय बोलणार ! मुकाटयाने तेथून निघून जाण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नव्हतें. “ अरेरे ! शेवटीं गुलामगिरींतच खिचपत पडण्याची पाळी आली ! ” असें स्वगत पुढपुढून तो निघून गेला. त्याच्या मनांतून आणखी कांहीं बोलावयाचें होतें; परंतु रमाबाईची करडी नजर पाहतांच त्याला तेथून काढता पाय ध्यावाच लागला.

तो आचारी दिवाणखान्यांतून निघून जातांच रमाबाईंनीं पोल-क्याच्या खिशांतून तो खंजीर पुन्हा बाहेर काढला व विचार करीत त्या त्याजकडे न्याहाळून पाहूं लागल्या. विचार करीत असतां मधूनच

त्या त्याच्या तीक्ष्ण धारेच्या पात्यावरून हात फिरवीत असत. इत-
क्यांत जिन्यावर कुणाची तरी पावलें ऐकूं आल्यामुळें त्यांना तो खंजीर
पुन्हा आपल्या खाशांत लपवून ठेवावा लागला.

लवकरच त्या दिवाणखान्यांत नलिनीने प्रवेश केला. जिन्यावर
पावलें वाजत होती ती तिचीच होती.

“ तुम्ही कुणी मैत्रीण आज भेटायला येणार होती ना ग ? मग
अद्याप कुणी कसं आलं नाही तें ? ” आंत येतांच तिने रमाबाईस
प्रश्न केला.

“ नाही. ” रमाबाईंनी उत्तर दिलें.

“ कुणीच नाही ? ”

“ छे, कुणीच नाही. ” रमाबाईंनी जरा त्रासूनच म्हटलें, “ कां ग ?
मधुकर येणार आहे का ? ” त्यांनी पुन्हा जरा खोचीने विचारलें.

नलिनी जरा त्रासल्यासारखी झाली. रमाबाईंनी हा प्रश्न कोणत्या
हेतूने विचारला असावा तें तिला समजलें.

“ तें कांहीं सांगतां येत नाही. ” तिने त्याच स्वरांत उत्तर दिलें,
“ पण बहुतकरून ते आज येणार नसावे असं वाटतं. ”

“ त्या दिवशीही तूं असंच म्हणालीस. पण त्यानंतर थोड्याच
वेळानं मी जेव्हां खून झालेल्या स्त्रीच्या नांवाचा पत्ता लागला असं
त्यांना कळवायला वर आलें, तेव्हां त्याला मी बरोबर बोलत अस-
लेला पाहिला. ” असे म्हणून नलिनीच्या चेहऱ्यावर काय परिणाम
होतो तें रमाबाई बारकाईने न्याहाळूं लागल्या. परंतु नलिनीने तिच्या
भाषणाकडे अगदी दुर्लक्ष केलें.

“ पण मला वाटतं, आपण हा विषय सोडून दिलेला बरा नाही
का ? ” ती म्हणाली, “ हें बोलून आपल्याला काय करायचं आहे ? एक
वेळ सूर्याच्या अस्तोदयाच्या दिशांत फरक होईल; पण तूं त्यांच्याकडे
चांगल्या दृष्टीनं कधीच पाहायची नाहीस. ”

“ कां बरं मी पाहणार नाही ? ” रमाबाई सौम्यपणें म्हणाल्या,
“ पण तूं त्याला त्या कंपनीच्या नव्या खेळांत काम करतांना कधी

पाहिलं आहेस का ? ” रमाबाईंनी एकदम विषय बदलला. हातांनी त्यांचे वीणकाम चालले होते, पण त्यांचे सर्व लक्ष नलिनीच्या उत्तराकडे होते. “ मला वाटतं, तू भवान्यांच्या मंडळीबरोबर त्या खेळाला गेली होतीस, नव्हे ? ”

“ होय, मी शरयूबरोबर गेलं होतं व तो खेळही मला फारच आवडला. ” नलिनीने थंडपणें उत्तर दिले.

“ आणि आतां मला असंही आठवतं कीं, त्या नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत राजा आपल्या प्रधानासह दौऱ्यावर असतांना प्रधान स्वतः राजाचा खून करतो. ज्या खंजीरानं तो स्वतःच्या स्वामीचा खून करतो त्याची मूठ चांगल्या हिरेमाणकांच्या खड्यांनीं मढवलेली असते. होय ना ? ”

“ होय. प्रधानाचं काम तेच करतात. पण तू हे प्रश्न आज कां म्हणून विचारते आहेस ? ”

“ तसंच. ” रमाबाई नलिनीच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून गंभीरपणें म्हणाल्या, “ जेव्हां मधुकर यांना भेटायला आला होता, त्याच दिवशीं आपल्या ह्या सफेत दिवाणखान्यासारखा दुसरा एक दिवाणखाना लोणावळ्यास असून तें घर सरलाबाई किनखापे नांवाच्या कुणा बाईनं घेतलंलं होतं, हें माझ्या वाचण्यांत आलं व त्याच दिवशीं मधुकरानं आपण त्या सरलेचा चुलतभाऊ असं इकडे सांगितलेलं मी ऐकलं आहे. आणि त्या रात्रीं जिचा ह्या सफेत दिवाणखान्यांत खून झाला ती सरलाबाई किनखापे होती. ”

“ म्हणजे, तुझं म्हणणं आहे तरी काय ? ” नलिनी त्रासल्याप्रमाणें होऊन म्हणाली. रमाबाई बोलत असतांना तिचा चेहरा कधीं रागानें लाल तर कधीं भीतीनें फिकट होत असे.

“ मधुकर त्या कंपनीच्या नव्या खेळांत प्रधानाचं काम करतो. ” रमाबाई पुढें म्हणाल्या, “ त्या वेळीं राजाचा खून करायच्या पूर्वीं त्याच्याकडे हिरेमाणकांच्या खड्यांनीं मढवलेल्या मुठीचा एक खंजीर खात्रीनं असतो. ”

“ हो. तसला एक खंजीर त्याच्याजवळ असतो. पण त्याचा इथं संबंध काय ? ”

“संबंध इतकाच की, त्याच्याजवळच असतो तो खंजीर हा.” असे म्हणून रमाबाईंनी आपल्या पोलक्याच्या खिशांत पूर्वी लपवून ठेवलेला तो खंजीर बाहेर काढून नलिनीस दाखविला. “ हाच तो खंजीर. ” ती पुढे म्हणाली, “ यावरील हिरेमाणकं दिसतात ते निवळ कांचेचे खडे आहेत व हा खंजीर आमच्या आचार्याला स्वयंराजखोलींतील कोनाड्यांत सांपडला. ”

“ पुढं ? ” नलिनीने तो खंजीर आपल्या हातीं घेऊन नीट तपाहून म्हटलें. त्या वेळीं तिची मुद्रा फिकट झाली होती.

“ पुढं ? ” रमाबाई कुत्सित हेतूने नलिनीस म्हणाली, “ पुढं काय तें तूच विचार करून ठरव. मी यापेक्षां अधिक सांगूं इच्छित नाही. ”

“ म्हणजे त्यांनीं तिचा खून केल्या हेंच तुझं म्हणणं कीं नाही ? ”

“ तूच विचार करून पाहा, ती त्याची चुलत बहीण होती.—हा खंजीर नाटकी लोकांच्या उपयोगाचा आहे.—तिसरं मधुकर वरच्यावर इकडे येत असून त्याला ह्या बंगल्याची चांगली माहिती आहे.—सर्व मुद्यांची नीट जुळवाजुळव करून त्यांतून निष्कर्ष निघतो—”

“ बस्स, बस्स ! पुढं एक शब्दही बोलूं नकोस. ” रागानें उसळून नलिनी म्हणाली, “ तूं जरी कांहीं म्हटलंस तरी माझा कल्पांतीही विश्वास बसायचा नाही. समजलीस ? जरी ती त्यांची चुलत बहीण होती तरी आपल्या प्रत्यक्ष बहिणीचा खून ते कां म्हणून करतील ? ”

“ तो खंजीर आणि त्या दोघांचं नातं लक्षांत आण. पण काय ग, आपल्या बंगल्याच्या मुख्य दरवाजाची किळी मधुकराला कोणी दिली ? तूं का ? ” रमाबाईंनीं एकदम विचारलें.

“ द्वेषाचा अतिरेक याहून होणं शक्य नाही. प्रत्यक्ष मागच्या बहिणीच्या भावि पतीविषयीं अकारण द्वेष ! त्या बाईचा खून करण्यांत त्यांना मीं मदत केली, असं तर तूझं म्हणणं, नाही ? ”

“हं, आतां ये अशी ताळ्यावर. एकूण मधुकरानं तिला मारलं हें तूं कबूल करतेस तर ?” रमाबाईंनीं विचारलें.

“नाहीं नाहीं ! तें मीं कधींच म्हणणार नाहीं. तुझ्या खोंचदार बोलण्यानं तूं मला फसवलंस. त्यांनीं हा खून केला हें मला केव्हांही खरं वाटणार नाहीं. तुझ्या बोलण्यानं माझं डोकं भिरभिरतं आहे.” बोलतां बोलतां नलिनी खुर्चीवरून उठून त्या दिवाणखान्यांत जोरा-जोरानें येरझारा करीत म्हणाली, “नाहीं, त्यांनीं हा खून मुळींच केला नाहीं हा खून करून त्यांना कांहींच फायदा—”

“नले !” रमाबाई मनांत कांहीं निश्चय करून आपल्या जागेवरून उठून म्हणाल्या, “तुला या खुनांतलं कांहीं तरी माहित असलंच पाहिजे, अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. कारण, मधुकराबरोबर खुनापूर्वीं तूं जशी वागत होतीस तशी आतांशा वागत नाहींस. सांग, तुला काय माहित आहे तें, कांहीं एक न लपवतां सांग.”

“नाहीं. मला खरोखरच कांहीं माहित नाहीं.” उद्वेगानें जोरानें चाललेल्या श्वाच्छोच्छ्वासामुळें या वेळीं तिचें वक्षस्थळ एकसारखें खालींवर होत होतें. त्याच वेळीं रमाबाईंनीं तिचे दोन्ही हात घट्ट पकडून तिच्या हृदयांचा भेद करण्याकरितांच जणूं काय त्या तिजकडे भेदक नजरेनें पाहत राहिल्या.

“चल, मला जाऊं दे—” आपले हात सोडविण्याचा प्रयत्न करीत नलिनी म्हणाली.

“नाहीं, तूं सर्व कांहीं सांगेपर्यंत नाहीं.”

रमाबाई आणखी पुढें कांहीं बोलणार होत्या. इतक्यांत त्या दिवाण-खान्याचा दरवाजा उघडून एक नोकर आंत आला व त्यानें सरोजिनी-बाई भेटीस आल्याची वार्ता रमाबाईंस दिली. त्याच्या मागोमागच सरोजिनीबाई आंत आल्या. त्यांना पाहतांच रमाबाईंनीं आपला क्षुब्ध झालेला चेहरा, जसें कांहीं कांहींच झालें नाहीं, अशा तऱ्हेनें एकदम पूर्वींप्रमाणें सौम्य करून त्यांचें मोठया प्रेमानें स्वागत केलें.

“ या, या ! आज किती दिवसांनीं आमच्या घरीं पायधूळ झाडली ही ! ” रमाबाई गोड शब्दानें बोलूं लागल्या. “ बसा इथं. तुम्ही येण्या-पूर्वीं मी व नली एक प्रइसन बसवीत होतों. आमची तालीमच चालली होती म्हणाना ! आमच्या इथं लवकरच ख्रियांचं संमेलन भरायचं असून त्यांत हें प्रहसन करून दाखवायचं आहे. पाहणाऱ्या बायका व प्रहसनांत भाग घेणाऱ्याही बायकाच आहेत. किती मजेदार बेत आहे हा आमचा, नाही ? ” सरोजिनीबाईंना मुळींच बोलूं न देतां तिचें चित्त दुसरीकडे गुंतविण्याकरतां रमाबाई एकसारख्या बोलतच होत्या.

“ अरे, गोविंदा, जा, सुरेखसा चहा नी फराळाचं यांच्यासाठीं तयार करून लवकर वर घेऊन ये; ” नंतर सरोजिनीबाईंकडे वळून त्या म्हणाल्या, “ आतां चहा येईल, बरं का. पण सध्या तुमची प्रकृति कशी काय आहे ? दिसते आहे तर चांगली. ”

इतकें जलद भाषण ऐकण्याची कधींच सवय नसल्यामुळें रमाबाईंच्या ह्या चव्हाटाला सरोजिनी अगदींच त्रासून गेली. इतकेंच नव्हे तर तिचा मेंदू इतका तरतरीत नसल्यामुळें तिच्या भाषणाचा बहुतेक भाग तिला समजलाच नाही ! ती जवळ्याच्याच एका कोचावर बसून, चालून आल्याकारणानें आलेल्या थकव्यामुळें रमाबाईंच्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करून विश्रांति घेऊं लागली.

“ अग, मी केव्हांची येणार होतें. ” सरोजिनीबाईंनीं बोलावयास सुरवात केली, “ पण येतां येतां आजचा दिवस उजाडला. आणखी बेत लांबवला असता तर केव्हां आलें असतें कोण जाणे ! पण दोन दिवसांपूर्वीं आमच्या मास्तरसाहेबांनीं एक बातमी सांगितल्यापासून केव्हां एकदा इकडे येऊन नलिनीचं अभिनंदन करीन अमं मला झालं आहे. ”

“ काय बातमी सांगितली मास्तरसाहेबांनीं ? ” रमाबाईंनीं विचारलें.

“ मधुकराला दैवयोगानं बरीच मोठी दौलत मिळाली आहे असं ते मला सांगत होते.”

“ दौलत ! कुठली दौलत ? ” नलिनीने मध्येच विचारलें; तिचा चेहरा या वेळीं अगदीं उतरून गेला होता.

“ वाऽऽग ! ” सरोजिनीबाई लडिवाळपणें म्हणाल्या, “ जसं कांहीं तुला ठाऊकच नाही अं ! पण त्यानं सर्व कांहीं तुला सांगितलं आहे हें मला माहित आहे हो ! जिचा खून झाला ती त्याची चुलत बहीण हें त्यांनीं तुला सांगितलं होतं कीं नाही ? तिचा पैसा मधुकराला मिळणार आहे. ”

थोड्या वेळानें सरोजिनीबाई गेल्यावर रमाबाई नलिनीला म्हणाल्या,

“नलू, सरलेच्या खुनाचं कारण तुला हवं होतं ना ? ऐक तर; मधुकरानं निवळ पैशाच्या लोभाकरतां तिचा खून केला. आतां समजलं का ? ”

नलिनीच्या तोंडून तिला नकळतच एक भयसूचक उद्गार बाहेर पडला !

प्रकरण ११ वें रहस्यभेदक

मधुकर दादरवरच एका आड रस्त्यावरील घरांत दोन खोल्या भाड्याने घेऊन तेथे राहत असे. त्याच्या वरच्या मजल्यावर घरमालक राहत असे. त्याची व घरवाल्याची चांगलीच जानपळान असल्यामुळे तो बाहेर गेला असतां घरवाला केव्हां केव्हां त्याच्या जागेत येऊन बसत असे. आज बाहेरून घरी येतांच दोन अपरिचित व्यक्ति त्याच्या नजरेस पडल्या.

“ मधुकरराव,” मधुकर बाहेरून खोलींत येतांच तेथेच बसलेला घरवाला त्या दोघांचा परिचय करून देण्याच्या उद्देशाने म्हणाला, “ हे इथं बसलेले हे दांडेकर मास्तर व पलीकडे बसलेले त्यांचे एक मित्र रामसिंग, यापलीकडे यांची मला फारशी माहिती नाही. त्यांना इथं आणून बसवल्याला थोडाच वेळ झाला.”

घरवाल्याने परिचय करून देतांच मधुकराने त्या दोघांकडे पाहून आदराने नमस्कार केला व प्रत्येकाकडे कांहीं वेळ नीट न्याहाळून पाहिले. रामसिंग व दांडेकर मास्तर या दोघांच्या चेहऱ्यांत व शरीरांत जमीनअस्मानाचा फरक होता. मास्तर जितके अशक्त तितकाच, किंबहुना अधिक, रामसिंग शरीराने धट्टाकट्टा व दिसण्यांत बऱ्यापैकी दिसत असे. त्याचा चेहरा वाटोळा गरगरीत असून त्याचे डोळे घारे व पाणीदार होते. चेहऱ्यावर कावेबाजपणाची व विनोदी स्वभावाची झांक मारत असे. त्याला पाहतांच हा चांगलाच विनोदी असावा असा पाहणाऱ्याचा समज होई. असो.

मधुकर त्या दोघांकडे पाहत असतांच दांडेकर मास्तरांनीं त्याला रामसिंग हा कोण आहे याची माहिती करून दिली. तो 'रहस्यभेदक' असून त्याचें काम गुन्हे पकडण्याचें आहे हें त्यांनीं त्यास कळविलें. मधुकरानें ती त्यांची माहिती स्वस्थचित्तानें ऐकून घेतली. परंतु त्याच वेळीं त्याला आश्चर्य वाटल्याखेरीज राहिलें नाहीं.

“ यांना तुम्हीं माझ्याकडे कां आणलं ? ” मधुकरानें रामसिंगाकडे पाहून मास्तरांस विचारलें.

“ हा खून कुणाच्या हातून घडला याचा शोध लावण्यासाठीं. खुनी मनुष्याचा शोध लावायला मी इतका उत्सुक कां आहे हें तुम्हाला कादरसाहेबांनीं सांगितलं असेलच ! ”

“ याच कामासाठीं ह्यांना तुम्ही इथं आणलंत ? ” मधुकरानें प्रश्न केला.

“ मग दुसरें कोणतें काम असणार ? ” मास्तर दीनवाणीनें म्हणाले, “ माझी व बिचाऱ्या सरलेची दोन वेळांच भेट झाली व तेवढ्या अल्पशा वेळांत तिनं मला फार प्रेमानं वागवल्यामुळं तिच्याबद्दल मला जिव्हाळा वाटत होता. तिच्या रक्तानं हात विटाळणाऱ्या दुष्टाचा पक्का सूड उगवला पाहिजे, अशी माझी फार इच्छा आहे. ”

“ तशी इच्छा तर सर्वांचीच आहे ! ”

“ मी मध्येंच बोलतो म्हणून रागवूं नका हं. ” रामसिंग म्हणाला, “ सर्वांनाच अशी इच्छा असेल असं मला कांहीं वाटत नाहीं. आतां त्या खुनांची गोष्ट बहुतेकाच्या डोक्यांतून निघून गेली असून जो तो पूर्वी-प्रमाणेंच आपापल्या कामांत गढून गेला आहे. हे लोक बेसावध असतांनाच खुनी शोधून काढायचें काम आपण माझ्याकडे सोंपवा. कारण मास्तरांना पैसे द्यायचें सामर्थ्य नाहीं म्हणून आपणांस सांगत आहे. यांच्या सांगण्यावरून मी माझ्या तपासाच्या कामाला सुरवातही केली आहे. ”

“ मग त्यापासून कांहीं तुम्हांला आशा वाटते का ? ” मधुकरानें विचारलें, “ खुनी मिळण्याचा कांहीं संभव आहे ? ”

“ तसा मीं एकदोन गोष्टींचा मेळ बसवला आहे. ” रामसिंगानें आपलें नोटबुक बाहेर काढून म्हटलें, “ व आणखीही पुराव्याच्या शोधांत मी आहेच. मला पुरेसा पुरावा मिळाल्यानंतर मी त्याला पक-
ण्याच्या मार्गास लागणार. पण, ” त्यानें तें नोटबुक बंद करून म्हटलें, “ तें काम मीं हातीं घ्यावं अशी आपली इच्छा नसेल तर यांतील पानं मी फाडून टाकीन. ”

“ छे छे ! असं मुळींच करूं नका. आपल्या हातून होईल तितका प्रयत्न करून तुम्ही खरा खुनी शोधून काढावा असं माझं तुम्हांला सांगणं आहे. आपला सर्व खर्च मी सोशीन. ”

“ आपलं काम माझ्या हातून झालंच असं समजा. ” रामसिंग आनंदानें मान हालवीत म्हणाला, “ हें आश्वासन म्हणजे थोडंथोडकं नाही ! हर प्रयत्नानं मी खरा खुनी शोधून काढीन. ”

“ आतां तुमची इच्छा पूर्ण झाली ना ? ” मधुकरानें मास्तरकडे वळून विचारलें.

“ होय. ” औपचारिक रीतीनें ते ताबडतोब म्हणाले, “ याबद्दल आपले आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. आपले शब्द ऐकून मला फारच बरं वाटलं. अच्छा, आतां आमचं काम झाल्यामुळं आमच्या जाण्यास तुमची हरकत नसेलच. जातों तर ? घेऊं निरोप ? ”

“ नाही. ” मधुकरानें मास्तरसाहेबांस अडवून म्हटलें, “ तुम्हांला एव्हां जातां येणार नाही. ज्या अर्थी रामसिंग तुमच्या नोकरीतून माझ्या नोकरीत आतां आले आहेत, त्या अर्थी माझ्या सांगण्याप्रमाणं त्यांना केलं पाहिजे. तुम्हीं या खुनाच्या बाबतीत आजपर्यंत काय काय शोध लावले आहेत, ते जाणण्याची माझी इच्छा आहे. ” ते रामसिंगाकडे वळून म्हणाले.

“ ठीक आहे. ” पुन्हां आपलें नोटबुक बाहेर काढून उघडीत रामसिंग म्हणाला, “ वर्तमानपत्राच्या मजकुरावरून, माझ्या स्वतःच्या निरीक्षणावरून व मास्तरसाहेबांनीं जी कांहीं हकीकत मला सांगितली

त्यावरून आणि कमळाकर महाले याजकडून मिळालेल्या बातमीवरून मी प्रथम खुनाच्या प्रकरणांतील बारीकसारीक गोष्टी समजावून घेतल्या. ”

“ कमळाकर ? ” तें नांव आठवण्याचा प्रयत्न करीत मधुकर म्हणाला, “ हं, आतां आठवलं. खुनाच्यान रात्री ज्याची मोटर हरवली तोच ना तो ? ”

“ याहून तुमचा—त्यांचा चांगला परिचय आहे, रावसाहेब. ” दांडेकर मास्तर मध्येच म्हणाले, “ आपल्या भावी पत्नीची मैत्रीण शरयू भवाने हिच्याशी त्याचं लग्न ठरलं आहे. ”

“ हें तुम्हांला कसं समजलं ? ”

“ म्हणजे ? मी भवान्यांच्याच वाडीत राहतों. मी तर त्यांचा भाडोत्री असून कमळाकर व शरयू या दोघांची व माझी चांगलीच ओळख आहे. नलिनीबाईही एकदा मला भेटल्या होत्या, आणि—”

“आणि तिनंच तुम्हांला हें सर्व सांगितलं ? ” मधुकर मध्येच म्हणाला.

“ छे छे ! मला ही बातमी कमळाकराकडून समजली व मलाही तें जरा चमत्कारिक वाटण्याचं कारण जिच्या घरांत सरलेचा बळी पडला तिच्या बहिणीशीच तुमचा विवाह होण्याचं घाटत आहे ! ”

“हा निव्वळ योगायोग म्हणायला हरकत नाही. ” मधुकर शांतपणें म्हणाला, “पण असं म्हणण्याचा तुमचा हेतु मला समजला नाही ! त्या खुनाच्या अंगांत माझं कांहीं तरी अंग असावं असं मला अप्रत्यक्षपणं कळवण्याचा तुमचा हेतु आहे का ? ”

“ छे, तसं नाही. ” दांडेकरांस गप्प राहण्यास खुणावून रामसिंग मध्येच म्हणाला, “ त्यांचा तसा हेतु नव्हता. कारण जगांत अशा तऱ्हेचे योगायोग अनेक वेळां घडून येतात. ”

“ बरोबर; माझंसुद्धा तेंच म्हणणं आहे. ” मास्तर म्हणाले.

मधुकर संशयित वृत्तीने त्या दोघांकडे आळीपाळीने पाहूं लागला. परंतु त्यांनी आपल्या चेहऱ्यावर मात्र कोणत्याही तऱ्हेचा विकार त्यांना दिसू दिला नाही.

कांहीं वेळानें रामसिंगानें बोलण्यास सुरुवात केली, “ रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाची चावी फक्त गजाननरावांपाशींच असून त्यांनीं ती कधींच आपल्या ताब्यांतून जाऊं दिली नाही; तसंच ज्या लोहारानं ती किल्ली बनवली त्यानंही, तशी दुसरी किल्ली कधींच पुन्हा बनविली नाही हें शपथेवर सांगितलं. शिवाय त्या दरवाजाचं कुलुपही विशेष प्रकारचें असून त्याच्या किल्लीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही चावीनं तें उघडण्यासारखं नाही. असं असतांना सरलाबाई त्या बंगल्यांत कशा गेल्या, हाच बिकट प्रश्न आहे ! रत्नमहालांतील सर्व मंडळी त्या वेळीं चौपाटीवर राहायला गेली होती हें तिला माहित कसं झालं, असं तुम्हाला वाटतं ? ”

“ तें मला कसं सांगतां येणार ? ” मधुकर म्हणाला.

“ सर्वच कांहीं गोंधळ आहे ! ” रामसिंग म्हणाला, “ रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाची चावी एकट्या गजाननरावांजवळ होती, हाच सर्वांत मुख्य मुद्दा आहे. अर्थातच त्यांच्याजवळून ती कुणीतरी नकळत घेऊन तिच्या ठशावरून तसली दुसरी चावी केली असली पाहिजे. किंवा—”

“ किंवा काय ? ”

“ मी सांगतो. ” मास्तरसाहेब खिडकीजवळ उभे राहून मधून मधून त्यांचें संभाषण ऐकत होते, ते एकदम पुढें येऊन म्हणाले, “ किंवा गजाननरावांनींच त्या स्त्रीचा खून करून रस्त्यावर भेटलेल्या पोलिस-हवालदाराला झुलवीत दूर नेलं असावं.—बिचारी सरला मात्र विना-कारण प्राणास मुकली. ”

“ पण ” मधुकर शांतपणें म्हणाला, “ तो मनुष्य हवालदाराकडे बोलत असतां दिवाणखान्यांत गाणं चालू होतं. अर्थात् तोंपर्यंत खून झाला नव्हता, हें तुम्हीं विसरलां वाटतं ! ”

“ मुळींच विसरलों नाही. ” मास्तर जरा हेटाळणीच्या स्वरांनं म्हणाले, “ उलट अर्थात् तो मनुष्य त्या हवालदाराला झुलवीत झुलवीत दूर नेत असतां व दिवाणखान्यांत गाणं चालू असतां त्या स्त्रीला

मरून तीन तास झाले होते, हें डॉक्टरनं सांगितलेलं माझ्या चांगलंच ध्यानांत आहे. ”

“ पण तो माणूस हवालदाराला झुलवीत नेत होता असं म्हणायला तुमच्याजवळ काय पुरावा आहे ? कांहींच नसणार ! रामसिंग, तुमचं म्हणणं काय आहे या बाबतींत ? ”

रामसिंग आपली टिपणवही खिशांत ठेवून आपल्या जागेवरून उठून म्हणाला, “या गोष्टीवर अद्यापि उजेड पडत नाही. तथापि मी तो पाडण्याच्या आतां उद्योगासच लागणार आहे, व एखादा महत्त्वाचा शोध मला लागलाच तर आपल्याला मी अवश्य कळवीन. ”

“ पण तुम्ही आतां सुरवात कुठून करणार ? ” मधुकरानें अस्वस्थपणें विचारलें.

“ मी प्रथम रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाच्या किळीपासूनच सुरवात करणार ! त्याखेरीज तसली किळी दुसऱ्या कोणाजवळच नव्हती असं ते सांगतात; तेव्हां त्या रात्री ते काय करीत होते, हें प्रथम शोधून काढणार. ”

“ ते चौपाटीवर होते. ”

“ असं ते म्हणतात. ” रामसिंग म्हणाला.

“ आणि रमाबाईही असंच सांगतात. ” मास्तर मध्येच म्हणाले, “मला वाटतं त्या रात्री पोलिस शिपायाबगेबर बोलणाऱ्या टोंकदार दाढीवाल्या गृहस्थाला तुम्ही प्रथम हुडकून काढा. ” रामसिंगाकडे वळून ते पुढें म्हणाले.

“ पोलिसांनीं एवढा प्रयत्न केला तरीही तो त्यांना शेवटीं मिळाला नाही. ” मधुकर शांतपणें म्हणाला, “ व तो यारुढं मिळेल असंही मला वाटत नाही. ”

यावर मास्तर कांहीं बोलणार होते, परंतु तिनक्यांतच रामसिंग त्यांना ओढीतच दरवाजाकडे जाण्याकरतां निघाला, व आतां बाहेर पडणार, इतक्यांत रामसिंगाला कांहीं आठवण होऊन तो म्हणाला,

“ मधुकरराव, आपण कधी सरलाबाईच्या नवऱ्याला पाहिलं होतं का ? ”

“ छे, कधीच नाही. ”

“ बरं, त्याचा फोटो तरी ? ”

“ नाऽहीं. ” मधुकराने जरा अडखळतच उत्तर दिले, “ तो-सुद्धा नाही ! ”

“ बरं, येतो आतां. लवकरच पुन्हां येऊन त्या किल्लीविषयी कांहीं तरी अधिक माहिती मी तुम्हांला सांगेन, ” असे म्हणून रामसिंग मास्तरासह निघून गेला.

ते निघून जातांच मधुकर एका खुर्चीवर बसला व त्याने आपले मस्तक आपल्या दोन्ही हातांच्या तळव्यावर ठेवून हातांचे कोपरे पुढील मेजावर टेंकले. झालेल्या गोष्टीमुळे त्याचे डोळे अगदी त्रासून गेले होते व त्याच्या मनासही फारच त्रास झाला होता. मेजावर हात टेंकून बसला असतां तो आपल्याच विचारांत इतका गढून गेला होता कीं, कोणीतरी दरवाजा उघडून आंत येऊन त्याच्या खांद्यावर हात ठेवीपर्यंत त्याला समजलेच नाही ! खांद्याला स्पर्श होतांच तो एकदम दचकून उठून उभा राहिला. त्याने वळून पाहिले तो त्याच्या मार्गे नलिनी उभी होती !

प्रकरण १२ वें

मधुकर व नलिनी

तें प्रणयी जोडपें बराच वेळ भीतीनें एकमेकांकडे पाहत राहिलें होतें. गेल्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें रामसिंग व दांडेकर मास्तर हे दोघेजण निघून जाते वेळीं झालेली मुद्रा नलिनीच्या अकस्मात झालेल्या आगमनामुळें, मधुकरास पुनः पूर्वस्थितीवर ताबडतोब आणतां आली नाहीं. तो तशाच स्थितींत तिजकडे पाहत राहिला. मागील एका प्रकरणांत लिहिल्याप्रमाणें, सांपडलेल्या रत्नखचित खंजीराच्या आधारावरून ‘मधुकर हाच खुनी’ असें रमाबाईंनीं नलिनीच्या मनांत भरवून दिल्यामुळें, तिनें केलेलें विधान साफ खोटें अशी मनाची खात्री असतांनाही, केवळ संशयामुळें ती इच्छेविरुद्ध मनाशीं झगडत खऱ्या-खोट्याचा निर्णय करण्यासाठीं या वेळीं मधुकराकडे आली होती.

“ या वेळीं तूं इकडे येशील अशी माझी कल्पना नव्हती. ” मधुकरानें बोलण्यास सुरवात केली, “ तुझा चेहरा किती तरी काळवंडलेला व चमत्कारिक दिसतो आहे. बरं वाटतंय ना तुला ? ”

“ आतां इथं कोणी माणसं आलीं होतीं वाटतं ? ” त्याच्या प्रश्नास उत्तर न देतां तिनें प्रश्न केला.

“ हो ” या वेळीं त्यानें आपलें मन ताब्यांत आणलें होतें व त्याचा स्वर शांत होता. “ जे दोघेजण आतांच ह्या खोलीतून बाहेर गेले त्यांपैकीं एकजण गुप्तपोलिस रामसिंग असून दुसऱ्याचं नांव दांडेकर— ”

“ दांडेकर ? ” आपला खालचा ओठ वरच्या दातांनी घट्ट दाबून नलिनी एकदम ओरडली, “ त्याला पाहतांच, हा चेहरा पूर्वी कुठं तरी पाहिला असावा असं मला वाटलं. ” ती पुढं म्हणाली, “ होय, तोच तो. मी त्याला मावशीच्या घरीच एकदोन वेळ पाहिलं होतं. तो तिच्या वाडीतच असलेल्या एका लहान झोंपड्यांत राहत असतो. बहुतेक दर-दिवशी तो वर्तमानपत्र अगर कांहीं तरी पुस्तक नेण्याच्या निमित्तानं मावशीकडे येतो-किती बाई त्याचा भयंकर चेहरा तो ! पाहण्याबरोबर मेला तिटकाराच येतो ! ”

तिचा त्या वेळचा आवेश पाहून मधुकलाला अत्यंत आश्चर्य वाटलं.

“ मलांसुद्धा तो माणूस विलकुल आवडत नाही. ” तो म्हणाला, “ मी आज त्याला प्रथमच पाहत आहे. अशा तऱ्हेच्या त्या माणसाचं व माझं नातं असावं हें किती तरी विलक्षण, नाही ? ”

“ नातं ? नलिनी पुन्हा तेंच शब्द पुटपुटली, “ होय, आतां मला आठवलं खरं. रत्नमहालांत खून झालेली स्त्री आपली मावसबहीण होती असं तो कमळाकरांना एकदा सांगत होता खरा. ”

“ खरं आहे. तिची आई आणि दांडेकरांची आई ह्या बहिणी-बहिणी होत्या. ”

“ आणि आपण तिचे चुलतभाऊ ना ? ”

“ होय. माझ्या काकांची ती मुलगी. ”

“ दांडेकर मास्तरांची मला नेहमी भीति वाटते. ” थोडा वेळ थांबून नलिनी म्हणाली, “ शिवाय तुम्ही त्याच्या सुखाभाड येतां आहां. ”

“ कोण, मी ? तो कसा ? ” मधुकरानें विचारलें.

“ कसं तें आपल्या ध्यानांत नाही का येत ? मग आमची बायकी बुद्धि बरी म्हणायला हरकत नाही ! आपल्या मावसबहिणीचा आपणांस बरेच पैसा देण्याचा बेत आहे, हें त्यानं कमळाकरांना एकदा सांगितल्याचं मला आठवतं; पण त्याच्या अपेक्षेप्रमाणं तिनं त्याला कांहींच न ठेवून त्याची अगदीं निराशा केली व त्याऐवजीं आपणांस वार्षिक दहा हजारांचं उत्पन्न ठेवलं हें मला मावशीकडून समजलं, व

ही गोष्ट स्वतः मास्तरांनींच तिला कळवली होती. दांडेकर मास्तर अत्यंत गरीब असून त्यांची स्थिति हलाखीची आहे, अर्थात् इतक्या गरीब स्थितीतला माणूस अशा तऱ्हेनं आपलं नुकसान मुकाट्यानं सोसून घेईल असं तुम्हांला वाटतं का ? ”

“ खरंच, माझ्या हें ध्यानांतच नाहीं आलं ! पण दांडेकरांची मला मुळींच भीति वाटत नाही. ” मधुकर म्हणाला. यानंतर कांहीं वेळ नलिनी स्तब्ध होती. नंतर तिनें एकदम प्रश्न केला, “माझ्यावर आपलं प्रेम आहे ना ? ”

“ म्हणजे, हें काय विचारते आहेस ? तुझ्याशीं केव्हां तरी मीं प्रतारणा केली आहे का ? ”

“ नाही. म्हणूनच मी हें धाडस करीत आहे. ” धडधडणाऱ्या हृदयानें नलिनीनें उत्तर दिलें, “ हें पाहा काय तें ! ” असें म्हणून थरथरणाऱ्या आपल्या हातानें आपल्या वस्त्रांत लपविलेला तो रत्नजडित खंजीर बाहेर काढून तिनें भीतभीत विचारलें, “ अगदीं खरं सांगायचं, हा आपला आहे का ? ”

“ होय. हा माझाच आहे. ” तिच्या हातीं तो खंजीर पाहून अत्यंत आश्चर्य वाटून तो म्हणाला, “ आमच्या नव्या खेळाच्या दुसऱ्या अंकांत मी घेतों तोच हा खंजीर ! मीं हा तुला कधीं पूर्वीं दाखवला नव्हता का ? ”

“ हो. पण तो खुनापूर्वीं दाखवला होता. ” नलिनीचें हृदय अधिक धडधडूं लागलें.

ती काय बोलत आहे तें मधुकराला न समजल्यामुळें तो आश्चर्यचकित होऊन तिजकडे पाहतच राहिला.

“ मला सर्व कांहीं सांगूं दे, ” तो पुढें म्हणाला, “ कारण, तुला आज माझ्याविषयीं कसला तरी संशय येत असावा, हें तुझ्या असल्या चमत्कारिक भाषणावरून मला वाटत आहे. आज तूं काय बोलत आहेस तें मला तर समजत नाहींच, पण तुलाही तें कळत नसणार. कारण कुणाच्या तरी शिकवणीवरून हें तूं बोलत असावीस. ऐक. मध्यें

बोलूं नकोस. मागं तुला हा खंजीर दाखवल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तो मजपासून हरवला, आणि—”

“हरवला नाही. त्या स्त्रीचा खून करून आमच्या स्वयंपाकघरांतील कोनाड्यांत मुद्दाम फेकून दिला.”

“नलि-नलि !” मधुकर आपलें मस्तक दोन्ही हातांनीं घट्ट दाबून निराशायुक्त स्वरानें ओरडला. थोड्याच वेळापूर्वी असलेला त्याचा शांत व निग्रही चेहरा नलिनीचे वरील शब्द ऐकतांच एकदम फिकट व घाबरट माणसाप्रमाणें दिसूं लागला. त्याचे पाय लटलटूं लागले. त्याचे लालभडक ओंठ एखाद्या क्षयरोग्याप्रमाणें कळाहीन व रक्तहीन दिसूं लागले. तेजःपुंज दिसणारी त्याची शरीरकांति एकदम कोमेजून गेली !

“नली ! नको ! अशी मजविषयीं निष्ठुर होऊ नकोस,” बोलतां बोलतां त्याचे डोळे पाण्यानें भरून येऊन त्यानें आपला चेहरा दोन्ही हातांनीं झांकून घेतला.

“निव्वळ संशय ! प्रत्यक्ष प्रेमाच्या माणसाकडून असे शब्द ऐकण्यापेक्षां अधिक वाईट शब्द ते कोणते !” अडखळून त्यानें कसे तरी वाक्य संपविलें.

त्याची अशी स्थिति झालेली पाहून नलिनीला आपल्या निष्ठुर वर्तनावद्दल अतिशय वाईट वाटलें. तिच्या डोळ्यांतील दोन कडत अश्रुबिंदु मधुकराच्या पायावर पडले.

“आपण निरपराधी आहां, खरंच आपण शुद्ध असून खुनाचा डाग आपणांस मुळींच लागलेला नाही !” नलिनी स्फुंदतच मधुकराजवळ आली व त्याच्या पुढ्यांत जमिनीवर गुडवे टेंकून तिनें त्याच्या गळ्या-समोवतीं आपला करपाश घातला व आपलें मस्तक त्याच्या छातीवर ठेवून ती स्फुंदून रडूं लागली.

“आपण अगदीं निरपराधी आहांत. अशी माझी पूर्ण खात्री होती. “आपण खुनी, या शब्दावर मीं कधींच विश्वास ठेवला नाही व ठेवणारही नाही. आपलें मन दुखवलं म्हणून मला क्षमा करायची. नाही ना रागवायचं ? बोला ना गडे ! क्षमा केली म्हणेतोंपर्यंत आपले पाय

सोडणार नाही. ” असं म्हणून नलिनीने खरोखरच त्याचे पाय धरून त्यावर ती अश्रु ढाळू लागली.

मधुकराचें मन द्रवलें. त्यानें तिला ताबडतोब उठवून जवळच असलेल्या एका खुर्चीवर बसविलें, व आपणही तिथल्याच एका खुर्चीवर बसून तिजकडे पाहत राहिला.

“ आतां मला किनई, किती तरी हलकं वाटतं, ” खुर्चीवर बसल्यानंतर कांहीं वेळानें नलिनी उद्गारली. “ मला आपल्याजवळ पुष्कळ बोलायचं आहे. आपण निर्दोषी आहां—”

“ पण अजून तरी तुझी खात्री झाली का ? ” डोळे मिचकावीत मधुकरानें विचारलें.

“ हिणवूं नका गडे असं ! त्याबद्दल माझी अगदीं पूर्ण खात्री आहे. ” तिनें निश्चयी स्वरांत उत्तर दिलें. “ मघांच्या आपल्या उत्तरानं इतरांना जरी कांहीं वाटणार नाही, तरी त्यामुळंच माझ्या अंतःकरणास, माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला आपल्या पूर्ण निरपराधीपणाची जाणीव झाली. पण माझा जरी आपल्यावर पूर्ण विश्वास आहे, तरी इतरांचा कस बसणार ? आपल्या नात्याकडे पाहून माझं म्हणणं कुणी खरं मानणार नाही. हा खंजीर—”

“ कुठं मिळाला हा ? ” मधुकरानें तो खंजीर पाहत विचारलें; त्याची मुद्रा अव्यापि निस्तेज दिसत होती.

“ आमच्या आचार्याला स्वयंपाकघरांतील वरच्या एका कोनाड्यांत हा मिळाला. त्याला हा मूल्यवान असेल असं वाटल्यामुळं त्यानं हा रमा-ताईस दाखवला; पण तिनें तो आपल्या मिनीस खेळण्यासाठीं घेतला होता, अशी त्याची खोटीच समजूत घालून त्याला वाटेला लावल्यावर मला बोलावून तो दाखवला व या खुनाच्या बाबतींत आपणच अपराधी आहां असं बोलून दाखवलं. आपला नवा खेळ तिनें पाहिला असल्यामुळं, दुसऱ्या अंकांत राजाचा खून करते वेळीं आपण असला खंजीर बाळगतां हें तिला ठाऊक होतं, म्हणूनच तिला एकदम आपला संशय आला. पण मी तिचा जोरानं निषेध करून असं कधीही शक्य

“नाहीं असं सांगून त्याच पावली इथं आलें.” बोलत असतां नलिनीच्या मुद्रेवर राग, तिरस्कार, आवेश इत्यादि विकारांच्या छटा दिसूं लागल्या. तिचा कंठही बराच सद्गदित झाला होता. “आपण आतां मजपासून कांहीं एक लपवून न ठेवतां घडली असेल ती सर्व हकीकत मला सांगितली पाहिजे; कांहीं एक लपवूं नका. खुनाच्या रात्रीपासून मी आपणापासून मुद्दाम दूर दूर राहत होतें हें आपण जाणतांच. असं वागतांना माझ्या मनाला काय यातना होत होत्या त्या माझ्या मलाच माहित ! पण आपणांस या प्रकरणांत कुणी ओढूं नये म्हणून-म्हणून होंतां होईल तों मी आपल्या दृष्टीसमोर येत नसें.”

“होय.” मधुकर तीव्रतेनें म्हणाला, “हें मला स्पष्ट दिसत होतं. त्या दिवशीं जेव्हां मी तुझ्या घरीं तुला भेटायला आलों होतो, तेव्हां तूं मला भेटण्याची टाळाटाळ केलीस, हें माझ्या नजरेतून सुटलं नाहीं. माझ्या पत्रांचीही तूं उत्तरं पाठवलीं नाहींस. मला वाटलं तुला माझा संशय—”

“नाहीं ! केव्हांही नाहीं.” नलिनी एकदम मध्येच म्हणाली, “आपला संशय येण्यास इतरांना जरी सबळ कारण आहे तरी मला आपला संशय कधींच येणार नाहीं.”

मधुकर तिच्याकडे चकित होऊन पाहूं लागला. आपला संशय येण्यास सबळ कारण कोणतें तें त्याला समजेना. त्यानें कुतूहल दृष्टीनें तिजकडे पाहिलें.

“आपण मला रत्नमहालांत भेटण्याविषयीं लिहिलं होतं तें आपल्या स्मरणांत असेल.” नलिनीनें म्हटलें.

“मी ? केव्हां ?” मधुकरानें प्रश्न केला. नलिनीच्या प्रश्नानें तो थिजूनच गेला.

“२४ जुलईच्या दिवशीं रात्रीं साडेनऊ वाजतां-म्हणजे ज्या दिवशीं त्या बिचारीचा खून झाला त्या रात्रीं.”

“असं ! नलू,” मधुकरानें बोलण्यास सुरवात केली. या वेळीं त्याच्या शब्दांत पूर्णपणें गांभीर्य व चेहऱ्यावर उद्विग्नता पसरली

होती. “नलू,” तो पुढें म्हणाला, “मीं तर तुला कधींच बोलावलं नव्हतं. उलटं तूंच मला तसं लिहिलं होतंस, तें तूं विसरलीस का? तूं पाठवलेलं—”

“काय?” आश्चर्यचकित होऊन ती म्हणाली, “कांहीं तरी भयंकर घोटायला आहे यांत शंका नाही. आम्हां उभयतांना संकटांत लोटण्यासाठीं आपल्या भोंवतीं खांचखळगे तयार करण्यांत आले आहेत, कशीं जाळीं पसरलेलीं आहेत, याची आपल्याला कल्पना नाही. त्या दिवशीं रात्रीं साडेनऊ वाजतां भेटण्याकरतां म्हणून आपण मला पाठवलेलं पत्र अद्यापि माझ्या खिशांतच आहे. आपण त्या दिवशीं रात्रीं रत्नमहालांत आलां होतां, हा आपल्याविरुद्ध जाणारा पुरावा अजिबात नाहीसा व्हावा, यासाठीं मीं तें पत्र ताबडतोब जाळून टाकलं असतं; पण तें आपणांस दाखवून आपल्यास रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाची किल्ली कशी मिळाली हें विचारण्यासाठीं मीं तें तसंच ठेविलं आहे.”

“कां बरं? ती चावी तूंच नाही का मला पाठवलीस?” तो एकदम चकित होऊन म्हणाला, “तुला पुरावा हवाच असेल, तर तुझं पत्रही माझ्याजवळ आहे. पण—पण नंतर ती किल्ली कुठं हरवली.”

“ती त्या दिवशीं रात्रीं पोलिसबरोबर बोलत असतांना तुम्हीच नाही का रस्त्यावर टाकली?”

मधुकरानें नकारार्थी मान हालविली.

“पण,” तो पुढें म्हणाला, “तो माणूस मीच हें तुला कशावरून वाटतं?”

“त्यांत एवढं कठीण तें काय आहे? त्या पोलिसानं आपलं व आपल्या पोषाखाचं वर्णन केलं, विशेषतः त्याच्याबरोबर बोलणाऱ्या इसमाला लहानच टोंकदार दाढी होती असं जेव्हां सांगितलं, त्याच वेळीं ती बहुतेक आपलीच स्वारी असावी हें मीं ओळखलं. कारण, आपल्या नव्या खेळाच्या दुसऱ्या अंकांत खुनाच्या वेळीं आपण तसलाच वेष नाही का करीत? आपण ठरवलेल्या वेळीं येण्याचा आपल्या हातून

हाईल तेवढा प्रयत्न केलात, पण आपणाला कामामुळं रत्नमहालांत वेळीं येतां आलं नाहीं, होय ना ? नंतर येण्याच्या धांदलीत आपण आपल्या रंगभूमीवरच्या वेशांतच व एकंदर नाटकी स्वरूपांतच रत्नमहालांत आलां, हें नंतर मला समजलं. येण्याच्या घाईत तो वेष उतरविण्याची आठवणसुद्धा इकडे झाली नाहीं, अं ? ” असें म्हणून नलिनी त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागली.

“ असं जर आहे तर सरलेचा खून माझ्याच हातून झाला, असंही तुला वाटलं पाहिजे. कारण खून झाल्यानंतर तिथून—”

“ नाहीं, नाहीं ! ” नलिनी त्याला एकदम थांबवून म्हणाली, “ आपण रत्नमहालांत साडेनऊ वाजतां मुळींच आला नव्हतां; कारण त्या वेळीं मी आपलीच वाट पाहत रत्नमहालाच्या फाटकापाशीं उभी होतें. आपण पत्रांत लिहिल्याप्रमाणं, मी रत्नमहालांत येतांच, आपण आधींच आंत येऊन बसलां असाल ह्या समजुतीनं, आपण मला आंत घ्यावं म्हणून मीं किती वेळ तरी ‘बेल’ वाजवली. पण आंतून कुणीच माझ्या हाकेला उत्तर न दिल्यामुळं, धिएटरांतील कामामुळं आपणांस उशीर झाला असावा, असा मीं तर्क केला. अर्थात् ज्या अर्थी सरलाबाईचा खून नऊ वाजण्यापूर्वीं झाला होता, त्या अर्थी आपण पूर्ण निरपराधी आहां हें सिद्ध झालंच, नाहीं का ? ”

“ नलू,” मधुकरानें बोलण्यास सुरवात केली, “आतां मी तुला माझी सर्व हकीकत सांगतों. मग तुला, मी इतके दिवस तटस्थ कां राहिलों होतो तें समजून येईल. प्रथम मी तुझ्या पत्रापासून सुरवात करतों. तुझं मला आलेलं पत्र —”

“ पण दुसऱ्या गोष्टीस सुरवात करण्यापूर्वीं प्रथम तें पत्र मला दाखवायचं. मला तें एकदा नीट पाहूं द्या. आपण पाठवलेलं पत्र हें पाहा इयं आहे. ” ती पत्र दाखवून पुढें म्हणाली, “आपली इच्छा असेल तर तें आपण पुन्हा एकदा वाचावं. तोंपर्यंत मी बाहेर जाऊन आपलं भाषण कुणी ऐकत आहे कीं काय तें पाहून येतें. ”

नलिनी टेहेळण्याकरतां बाहेर गेली. ती बाहेर गेल्यावर मधुकरानें आपल्या मेजांतून एक (पत्र्याची पेटी) बाहेर काढून तीमधून एक पत्र बाहेर काढलें, व तें नलिनीनें त्याला दिलेल्या पत्राजवळच उघडून ठेवून दिलें. आजूबाजूस राहून आपलें भाषण कोणीही ऐकत नाही याची खात्री करून जेव्हां नलिनी आंत आली तेव्हां त्यानें तिला तिचें पत्र दाखवून म्हटलें,

“ हें पत्र मी मुळींच लिहिलेलें नाही.” तो खात्रीच्या स्वरांनें पुढें म्हणाला, “ कुणी तरी माझ्या अक्षराची हुबेहुब नक्कल करून हें तुला पाठवलें आहे.”

“ आणि आपण माझें पत्र जें म्हणतां तेंही मी लिहिलें नसून असंच नकली आहे.” नलिनी त्या दोन्ही पत्रांकडे पाहत आश्चर्यानें म्हणाली, “अहाहा, काय पण अक्षर काढलें आहे !” ती उपहासात्मक स्वरांत पुढें म्हणाली, “ तो मेला माझ्यासारखें लिहायचा प्रयत्न करीत होता, पण किती तरी ठिकाणीं चुकला आहे. सही मात्र कशी ती हुबेहुब माझ्या सही सारखी केली आहे. पण पत्रांतला शेवटला मजकूर तर अगदींच गचाळ लिहिला आहे. ऊं:, नक्कल कांहीं इतकी चांगली साधली नाही.”

“ पण हें शेवटीं काय लिहिलें आहे तें पाहिलंस का ? ” मधुकर त्या पत्रांतीळ एका ओळीवर बोट ठेवून म्हणाला, “ ‘पत्र घाईनं लिहित्यामुळें अक्षराला हसूं नये,’ असं त्यानं लिहित्यामुळें मला या पत्राचा कसलाच संशय आला नाही. कारण तुझं प्रत्येक वेळचं अक्षर नीट व सुरेख असतं; पण या शेवटच्या वाक्यावरून, तूं घाईत असल्यामुळें असं अक्षर काढलें असावंस, असा विचार करून या पत्राच्या खरेखोटेपणाविषयीं मीं विचारच केला नाही व तसं कारणही नव्हतं; एरव्ही तुझ्या अक्षराचं वळण त्याला बरंच साधलें आहे, यांत संशय नाही.”

“ एं. मी पत्र नेहमी नीट लिहितें. कितीही गडबडींत असलें तरी असं गचाळ कधींही लिहीत नाहीं. शिवाय असलें घाणेरडें पत्र पाठवायला मला किती तरी लाज वाटली असती. पत्राचा नोटपेपर मात्र यानं थेट माझ्या नोटपेपरसारखाच घेतला आहे.”

“ पण आपल्या पत्राबद्दल संशय घ्यायला मात्र बिलकुल जांगा नाही हं.” ती किंचित् काल थांबून मधुकराच्या पत्राकडे नजर वळवीत म्हणाली, “ आपले खेळ ज्या थिएटरांत होतात तिथूनच हें आलेलं असून शिवाय बाहेरील पाकिटावर व आंतील नोटपेपरवरसुद्धा आपलं छापील नांव आहे. मग बाई आपल्या पत्राबद्दल संशय तरी कसा घ्यावा ? हें मला शरयूच्या घरी पोस्टमननं आणून दिलं.”

“ आणि हें तुझं म्हणून मला २४ जुलई रोजी दोन प्रहरीं आमच्या घरवाल्यानं आणून दिलं. यांतच रत्नमहालाच्या मुख्य दरवाजाची किल्ली होती.”

“ यांतून ती किल्ली आपणांजवळ आली ? आपण म्हणतां तरी काय ?” अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन नलिनीने प्रश्न केला.

“ प्रथम हें तूं वाचून पाहा, मग तुझी खात्री पटेल. ” असं म्हणून मधुकरानें तें नलिनीच्या हातीं दिलें.

पत्र पुढीलप्रमाणें होतें:—

“ २४ जुलई—

C/O सरोजिनी आ. भवाने,

माटुंगा, मुंबई.

आपणापाशीं मला अत्यंत महत्त्वाच्या व जरूरीच्या अशा कांहीं गोष्टी बोलावयाच्या असल्यामुळें मी आपणांस हें पत्र लिहीत आहे. म्हणून आज रात्री साडेनऊ वाजतां रत्नमहालांत येऊन मला अवश्य भेटण्याचें करावें. हल्लीं रमाताई वगैरे सर्व मंडळी चौपाटीवर राहावयास गेली असल्यामुळें बंगला बाहेरून वंद आहे. यासाठीं, तो आपणास उघडून आंत जातां यावें म्हणून सोबत मुख्य दरवाजाची चावी मी भाउजींकडून घेऊन पाठवीत आहे. मला तिथं येण्यास कदाचित् उशीर होईल. याकरितां किल्ली आपणाजवळ पाठवीत आहे. नरी आल्या-शिवाय राहूं नये. विशेष भेटीवर ठेवतें.

पत्र घाईने लिहित्यामुळें अक्षराला हंसूं नये.

सर्वस्वी आपलीच,

नलिनी ”

“यापैकी एक अक्षरही मी लिहिलेलं नाही,” पत्र वाचून होतांच नलिनी म्हणाली, “तसंच ती चावीसुद्धा मी पाठवलेली नाही. ह्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणं भाउजी आणि रमाताई त्या वेळीं चौपाटीवर राहायला गेलीं होती खरी, पण भाउजीनीं रमाताईच्या धाकामुळं ती चावी मजपाशीं केव्हांही दिली नसती. आणि तीं जोंपर्यंत चौपाटीवर होती तोंपर्यंत मी रत्नमहालाच्या आसपाससुद्धा फिरलें नाही. त्या वेळीं मी मावशीकडे राहायला गेलें होतें हें आपणांस माहीत असेलच.”

नलिनीला आलेलें पत्र कांहींसे अशाच प्रकारचें होतें. त्यांत “कांहीं जरूरीच्या गोष्टींविषयीं बोलावयाचें असल्यामुळें रात्रीं साडे नऊ वाजण्याच्या सुमारास रत्नमहालामध्ये अवश्य येऊन भेट; तूं येण्यापूर्वीच मी तेथें जाऊन तूं दरवाजाबाहेरील ‘बेल’ वाजवितांच तुला आंत घेईन. आजच्या नाटकांतील माझें काम दुसऱ्या एका पात्रावर सोंपविल्यामुळें मला जाण्यास कोणतीच हरकत राहणार नाही—” वगैरे मजकूर लिहिलेला असून खालीं मधुकराच्या सहीची हुबेहुब नक्कल केली होती.

“हीं पत्रं लिहिणारा मनुष्य मोठा धूर्त आणि कावेबाज आहे यांत शंका नाही.” मधुकर त्या पत्रांकडे पाहत म्हणाला, “त्यानं हीं दोन्ही पत्रं तुला व मला संध्याकाळच्या वेळीं पाठवलीं. अर्थात् त्यानंतर तुला व मला रात्रीच्या ठरलेल्या वेळाखेरीज भेटणं शक्यच नव्हतं. हाच त्याचा कावा, व खरं काय तें त्याच वेळीं समजायचं. आम्हां उभयतांनाही तोंडघशीं पाडण्याच्या विचारांत तो होता. काय घोटाळा आहे, काय नाही, तें कांहीं सांगवत नाही.”

“पण आपण रत्नमहालांत खरंच आलां होतां का ?” नलिनीने विचारलें.

“होय, त्या रात्रीं मी रत्नमहालांत आलों होतो.” मधुकरानें उत्तर दिलें. “मॅनेजरची परवानगी घेऊन घरीं येतांच मीं प्रथम माझं जेवण आटोपलं. पुढील गोष्टींविषयीं मी विचार करित असतां, मला केव्हा झोंप लागली तेंच समजलं नाही. जागा होतांच घड्याळाकडे पाहिलं,

तों नुक्तेच नऊ वाजून गेले होते. यावरून मला फार वेळ झोंप लागली असावी असं वाटतं. नेहमीच्या माझ्या संवईप्रमाणं वास्तविक मी केव्हांच जागा व्हायचा. पण त्याच दिवशीं कशी ती झोंप लागली. तरीही मला रत्नमहालांत वेळींच हजर राहतां आलं असतं, पण कपडे करून मी बाहेर पडतों न पडतों तोंच मॅनेजरकडून मला अत्यंत निकडिचं बोलवणं आलं. ज्याला तो माझं काम करायला लावणार होता, तोच मनुष्य त्या दिवशीं अकस्मात आजारी झाल्यामुळं त्या दिवसाचं माझं काम मलाच केल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं. नाइलाजानं मला माझं काम करावं लागलं. अर्थात् खेळ खेलास होईपर्यंत मला बाहेर पडणं शक्यच नव्हतं. तुझी मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर असल्यामुळं त्या दिवशीं माझ्या हातून माझं नेहमीचं कामसुद्धा उठावदार झालं नाही. तुला भेटण्याची मला इतकी उत्कंठा लागली होती कीं खेळ आटोपतांच, रंगभूमीवरील पोषाकसुद्धा न उतरतां मी तसाच गाडी करून पंधरा-वीस मिनिटांत रत्नमहालांत येऊन थडकलों. तूं कदाचित् भेटणार नाहीस, असं मला वाटत होतं, पण आशा ही वेडी आहे. ”

“अग बाई ! आपण रत्नमहालापर्यंत गाडी आणली होती ?” नलिनीने प्रश्न केला.

“ नाही. तुझ्या हितासाठीं आपली भेट गुप्त राखावी असं मला वाटल्यामुळे दहाबारा घरं अलीकडे गाडीवाल्याला सोडून मी रत्नमहालांत पायींच आलों. त्या वेळीं आसपास कोणीही चिटपाखरूं नव्हतं. मी तसाच बागेंत शिरलों; पण तूं कांहीं मला तिथं दिसली नाहीस. नंतर मी बाहेर वेळ न घालवितां मजजवळ असलेल्या चावीचा उपयोग करून बंगल्यांत शिरलों. बरीच रात्र होऊन गेली असल्यामुळं तूं येऊन गेली असावीस अशी माझी पूर्ण खात्री झाली होती. पण कदाचित् तूं एखादं पत्र अगर निरोप आंत लिहून ठेविला असल्यास तो पाहावा, या हेतूनं मी बंगल्यांत शिरलों. शिवाय मी बागेंत शिरलों त्या वेळीं दुसऱ्या मजल्यावर दिव्यांचा चांगला चकचकाट होता. त्यामुळं तूं कदाचित् वरही असशील असाही दुसरा विचार माझ्या मनांत आला.

तुला बराच वेळ तिष्ठत ठेवल्यामुळं मला वाईटही वाटलं. म्हणून मी खाली अधिक वेळ न दवडतां जिथं ते दिवे पेटलेले होते त्या सफेत दिवाणखान्यांत एकदम शिरलों. पण आंत कुणीच नव्हतं. दिवाण-खान्यांतील एका कोपऱ्यांत मात्र उघडलेल्या बाजाच्या पेटीवर झोंपल्या-प्रमाणं डोकें टेकून खुर्चीवर बसलेली एक स्त्री मला दिसली. ती जिवंतच आहे असं मला प्रथम वाटलं; पण जवळ जाऊन पाहतों तों ती मृत स्थितीत होती. एवढंच नव्हे, तर ती माझी चुलत बहीण सरला आहे असं मला आढळून आलं. तिचा प्राण गेला असून तिच्या गळ्याच्या मागील बाजूनं वाहत असलेला रक्तप्रवाह सुकून गेलेला होता. हा देखावा पाहतांच माझ्या डोळ्यांसमोर अंधेरी येऊन, मी मटकन शक्तिपात झाल्याप्रमाणं खालीच बसलों. माझ्या लाडक्या बहिणीची—माझ्या सरलेची अशी दुर्दशा झालेली पाहतांच मला एकदम दुःखाचा उमाळा आला. खरोखर त्या वेळच्या माझ्या स्थितीचं वर्णन करायला एखादा कादंबरीकारही असमर्थ होईल. मी तिच्या शांत दिसणाऱ्या चेहऱ्याकडे किती तरी वेळ शून्य दृष्टीनं पाहत होतो. त्याच वेळीं पोलिसास बोलावून आणून तिचा बळी घेणाऱ्या दुष्टाचा मागमूस लावावा असं माझ्या मनांत आलं होतं. पण असं केल्यास ते कदाचित् मजवरच उलटायचे इतकंच नव्हे, तर तुझ्यावरही संशय घ्यायला पुरावा आहे असा विचार करून भीतीनं मीं तो बेत रद्द केला.

“फार वेळ त्या जागीं राहणं मला शक्य नव्हतं. आधीं तिकडून काढता पाय घ्यावा, मग पुढचा विचार, याच विचारांत मी होतो. कारण या गोष्टीचा सुगावा लागतांच पोलिसखातं अग्राधी म्हणून मलाच जबाबदार धरल्याशिवाय राहतं ना. शिवाय नात्यानं मी तिचा चुलतभाऊ असून रत्नमहालाची मुख्य चावी माझ्यापाशीं होती, हे माझ्याविरुद्ध असणारे भक्कम पुरावे पोलिसांना आयतेच मिळाले असते. प्रेतवत् पडलेल्या माझ्या सरलेला सोडून जातांना माझं मन द्विधा झालं. तिला त्या स्थितीत टाकून मला तेथून जाववेना. पण परिणामाकडे लक्ष देऊन, मन घट्ट करून, मला तिथून शक्य तितक्या लवकर निघणं भागच होतं.

शेवटीं मनाचा हिऱ्या करून मी खालीं बागेंत आलों. बरोबर त्याच वेळीं तो पोलिस बागेंत डोकावून पाहत होता. त्याच्याचबरोबर बोलत बोलत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणं मी तिथून निसटलों. मात्र त्याच्या-बरोबर बोलत बोलत जात असतां, माझ्याजवळ असलेली रत्नमहा-लाची चावी मात्र कुठं हरवली. मी माझ्या नाटकी वेषानं तिकडे गेलों होतो, हें एका अर्थीं ठीकच झालं म्हटलं पाहिजे. कारण त्याचमुळं मला अद्याप कुणीही ओळखूं शकला नाही, व पोलिसबरोबर बोलणारा इसम मीच, हेंही कुणाच्याही ध्यानीं येण्यासारखं नाही. ”

बोलतां बोलतां मधुकराच्या सर्वांगास दरदरून घाम सुटला आणि त्याचे डोळे आरक्त झाले. बोलण्याच्या आवेशाच्या भरांत तो त्या खोलींत येरझारा घालूं लागला.

“हें कृत्य कोणीं केलं असावं अशी तुमची समजूत आहे ?” नलिनीने विचारलें.

“ नाही, ” मधुकर थोडा वेळ विचार करून म्हणाला, “ मी कुणाचा कसा बरं संशय घेऊं ? सरला जरी माझी बहीण होती, तरी तिचा संबंध येणाऱ्या इतर माणसांची मला फारच थोडी माहिती आहे. मी जेव्हां जेव्हां म्हणून तिला भेटण्यासाठीं जात असें त्या त्या वेळीं फक्त आमच्या अशाच मौजेच्या गप्पा चालत असत. पण ज्या अर्थीं तिनं आपली सर्व मिळकत मलाच दिली आहे, त्या अर्थीं तिचा बळी घेणाऱ्या दुष्टाचा शोध करण्याचा प्रयत्न मला केलाच पाहिजे. नलू, मला वाटतं, दांडेकर मास्तरांनाही माझाच संशय येत असावा. त्याला माझाच संशय कां येतो तें मला कांहीं सांगतां येत नाही. अर्थात् मीं त्या रात्री रत्नमहा-लांत गेलों होतो, वगैरे कांहींच हकीकत त्याला माहित नसावीशी दिसते. त्यानं ह्या खुनाचा तपास करण्याकरतां रामसिंगाला माझ्याकडे आणिलं होतं व माझ्यावर त्याचा संशय असल्यास तो दूर व्हावा, या हेतूनं मला रामसिंगाला ह्या तपासाच्या कामावर नेमावं लागलं. ”

“ अरेरे ! आपण केवढी बरं चूक केलीत ही ? ” नलिनी घाबऱ्या स्वरानें म्हणाली, “रामसिंग दुष्ट अंतःकरणाचा दिसतो. ”

“ होय; हा मूर्खपणा जरी मीं केला तरी तो माझ्याच फायद्याकरतां आहे, म्हणूनच केला. रामसिंगाची मला मुळींच भीति वाटत नाही. जरी कदाचित् मी त्या रात्रीं बंगल्यावर गेलों होतो, असं त्याला आढळून आलं, तरी मीं त्याचा हात चांगला दाबतांच तो कांहीं एक बोलायचा नाही. कारण तो फक्त पैशाचा भुकेलेला असावा असं मला आजच्या त्याच्या वर्तनावरून आढळून आलं. त्याला जर कांहींच उमगलं नाही, तर माझ्या मागची पीडाच गेली. पण मला काय वाटतं तें त्या मास्तरांचं ! ”

“आपण त्या मास्तराला कसलाच पत्ता लागूं देतां नये. रामसिंगाला शोध लावूं दे. जर त्याला खरी गोष्ट समजली तर ठीकच होईल. मग आपल्याला संशयानं झुरायला नको. पण त्या खंजिरासंबंधानं काय ? तो तिथं कसा आला तें आपण मला सांगितलं नाही ! ”

“तो माझा आहे. त्या दिवशीं मीं तो तुला दाखवला, व नंतर सरलेला जेव्हां भेटायला गेलों, त्या वेळीं तिला दाखवण्याकरतां तो नेला. पण फिरून येते वेळीं मी तो तिथंच विसरून आलों. मला वाटतं, तिनंच येते वेळीं रत्नमहालांत तो आणला असावा. कां तें परमेश्वर जाणे ! ”

“ कांहीं हरकत नाही. आपण निर्दोष आहांत. आपला निरपराधीपणा मी सिद्ध करीन. आपण या कामावर रामसिंगाला नेमलंच आहे. मीही कमलाकरांच्या मदतीनं माझ्या हातून होईल तें करीन. ”

प्रकरण तेरावें

शोध

अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे करून शेवटीं एकांतही यश न मिळवितां रामसिंगानें आजपर्यंत दिवस काढले होते. शेवटीं गिरगांवांत एक लहानशी खोली घेऊन तिच्या मानानें बऱ्याच मोठ्या आकाराची पाटी त्यानें दारावर लाविली होती. मोठ्या अक्षरांत त्या पाटीवर “रामसिंग डिटेक्टिव” हीं अक्षरें लिहिलीं होती. दांडेकर मास्तर हें त्याचें पहिलें गिन्हार्डक होय.

सरलेची सर्व मिळकत मधुकराला मिळाल्यामुळें साहजिकच त्याला मधुकराचा संशय आला, व त्या दिशेनें शोध करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. मधुकर ज्या नाटककंपनींत काम करीत असे, त्या कंपनीचीं नाटके प्रथम पाहण्याचा त्यानें बेत केला. आतांपर्यंत त्यानें त्या कंपनीचीं दोनतीन नाटके पाहिलीं होती. मधुकर करीत असलेल्या भूमिका तो विशेष लक्षपूर्वक पाहत असे. पण अद्याप त्याला महत्त्वाचा असा कांहींच शोध लागला नव्हता.

आज कंपनीचा नवा खेळ असल्यामुळें रामसिंग तेथें उपस्थित झाला होता.

खेळास सुरवात होऊन एक अंक होऊन गेला. त्या अंकांत रामसिंगास विशेष आकर्षक असें कांहींच वाटलें नाहीं. तो अंक जवळजवळ कंटाळवाणाच झाला. मधुकर दोन तीन वेळां रंगभूमीवर येऊनही गेला. परंतु रामसिंगाला हवें तें मिळेना. तेव्हां आतां मात्र तो निराश होऊन,

आपल्या चाललेल्या क्रमांत खंड पाडण्याचा विचार त्याच्या मनांत डोकावू लागला. परंतु दुसऱ्या अंकांत मात्र त्याला विशेष चित्ताकर्षक भाग आहे असे वाटू लागले. त्या अंकांतील देखावेही मनोवेधक होते. त्या अंकाच्या शेवटी मात्र रामसिंगास पाहिजे होते ते एकदम मिळाले. खुनाच्या रात्री पोलिसाबरोबर बोलत जाणाऱ्या मनुष्याच्या पोषखासारखाच पोषाख त्या वेळी मधुकराच्या अंगावर होता. पोलिसाला झुलवून नेणाऱ्या माणसाचे वर्णन रामसिंगाने वर्तमानपत्रांत वाचले होते. त्यामुळे त्याच्या व चालू नाटकांतील मधुकराच्या वेषांत बरेच साम्य आहे, असे त्याला आढळून आले इतकेच नव्हे, तर त्याच्याप्रमाणे या वेळी मधुकरालाही हनुवटीवर लहानच व टोंकदार दाढी होती, हे विलक्षण साम्य पाहतांच रामसिंगाच्या डोळ्यांत एकदम प्रकाश पडला. जर रामसिंग कसलाही हेतु मनांत न धरतां नुसते नाटक पाहण्याच्याच निमित्ताने आला असता, तर त्याच्या ध्यानांत वरील गोष्ट केव्हांही आली नसती. परंतु तो त्या विशिष्ट हेतूनेच नाटक पाहण्याकरतां आला असल्यामुळे, त्या रात्री पोलिसाबरोबर बोलत राहणारा मनुष्य आणि त्याच्या डोळ्यांसमोर रंगभूमीवर असलेला मधुकर ही एकच व्यक्ति आहे, अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली. रामसिंगाने दुसऱ्याच दिवशी संध्याकाळी दांडेकर मास्तरांची भेट घेतली.

दांडेकर मास्तर व रामसिंग यांचे भेटण्याचे ठराविक ठिकाण म्हणजे एक हॉटेल होते. खुनाच्या बाबतीत रामसिंगाने नवीन शोध काय लाविले आहेत हे कळण्यास ते अत्यंत उत्कंठित होत असत. दर दिवशी ठराविक वेळी ते त्या हॉटेलांत चहा घेण्यासाठी जात व रामसिंग तेथे त्यांना भेटत असे. आज आल्याबरोबर रामसिंगाने मधुकराविषयी सर्व माहिती मास्तरांना सांगितली.

“मग त्या रात्री पोलिसाबरोबर बोलत राहणारा माणूस मधुकरच होता, यांत शंका नाही.” आपलेच म्हणणे खरे करण्याच्या उद्देशाने मास्तर म्हणाले, “याविषयी तुमचा काय तर्क आहे ?”

“ होय. मलासुद्धा असंच वाटतं. खरं कारण त्या मनुष्याच्या पोषा-खाचं वर्णन व नव्या खेळाच्या दुसऱ्या अंकांतील मधुकरचा वेष हीं सर्व-थैव जुळतात; पण त्या रात्रीं पोलिसाबरोबर बोलणारा तो मधुकरच होता कीं काय, ही अव्याप शंका आहे. आणि या शंकेच्या निवारणार्थ मी आज इथं त्यांच्याच कंपनीतल्या एका माणसाला बोलावलं आहे— हा पाहा तो आलाच !”

आंत आलेला तरुण दिसण्यांत वराच इष्कबाज, व डौली असा दिसत होता. तो, मधुकर ज्या नाटककंपनींत होता तींत नांव व द्रव्य हीं दोन्ही कमावण्याकरतां दाखल झाला होता. परंतु त्यापैकीं एकावरही त्यानें अजूनपर्यंत स्वामित्व गाजविलें नव्हतें, व त्याच्या सदा सुस्त दिसणाऱ्या चेहऱ्यावरून व धिम्या स्वभावामुळे पुढेही त्यानें नांवलोकिक केला असता कीं नाहीं, ही शंकाच होती.

आंत येतांच त्या नवागत तरुणानें रामसिंगाशीं प्रेमानें हस्तांदोलन केलें व ताबडतोब गंभीर मुद्रा धारण करून व लटकेंच थोडेंसें स्मित करीत समोरच बसलेल्या मास्तरसाहेबांसही नमस्कार केला. आणि एवढा औपचारिक विधि आटोपल्यावर जवळच असलेली खुर्ची घेऊन स्वारी रामसिंगाच्या शेजारीं विराजमान झाली.

“गोकूळ, तुम्हांला बरंच काम पडत असेल, नाही?” त्याच्याकरितां आणखी कांहीं खाद्येपय मागवून, बोलावयास सुरवात करण्याच्या हेतूनें रामसिंगानें विचारलें.

“ होय तर. ” गोकुळानें उत्तर केलें, “ काम फार पडतं खरं. पण पहिल्या प्रतीचं काम मिळेल तरच या श्रमांचं चीज. सध्या मी दुय्यम नोकर म्हणून आहे. ”

“ पण तुम्हांला इथं पहिल्या प्रतीचं काम मिळतं, असं मी ऐकत होतो. ” रामसिंगानें फिरून प्रश्न केला.

“छे हो ! उगाच कोणी तरी गप्प दिली असेल, झालं ! ज्या वेळीं मधुकर-राव गैरहजर अगर आजारी पडतील, त्याच वेळीं फक्त मला त्यांचं काम

करायला मिळतं. पण असा प्रसंग क्वचित्, जवळ जवळ मुळीच नाही म्हटला तरी चालेल. फक्त एकदाच तशी वेळ आली होती. ” रामसिंगाने कोणत्या हेतूने प्रश्न केला हें न समजल्यामुळे गोकूळाने सांगण्यास सुरवात केली, “पण-पण माझं दुर्दैव त्या वेळीं आड आलं, त्याला काय करणार ? तो आलेला योग मीं गमावला. ”

“खरं कीं काय ? ” रामसिंगाने एकदम विचारलें, “ तो कसा काय ? ”

“ तो दिवस कोणता, तें कांहीं मला आतां आठवत नाही. ” गोकूळाने सांगण्यास सुरवात केली, “ पण त्या दिवशीं मधुकररावांना बरं वाटत नसल्यामुळे त्यांचं काम आमच्या मॅनेजरनं माझ्यावर सोंपवलं. मॅनेजरचे शब्द ऐकतांच मला इतका आनंद झाला, कीं मीं त्या भरांत परमेश्वराला शतशः धन्यवाद दिले. पण दैव बलवत्तरच पडलं ! त्या दिवशीं आमचा नवा खेळ लागला असल्यामुळे मला काम करायला विशेषच हुरूप येऊन पडदा उघडून स्टेजवर केव्हां एकदा जाईन असं झालं होतं. पहिल्या अंकांत मीं कामही केलं व तें सुरेख वठलं असं माझे इतर नटमित्र मला सांगत होते. पण पहिल्याच अंकांतलं माझं काम संपतं न संपतं तोंच एकाएकीं मला ताप भरून आला. पुढं यायची माझी सगळी आशा नष्ट झाली. मी आजारी पडतांच मॅनेजरनं त्याच क्षणीं मोटर धाडून मधुकररावांना घेऊन आणवलं. ते घरीं न भेटल्यामुळे मीच त्यांचं काम करणार, अशी मी शेवटपर्यंत आशा बाळगली. पण कर्मधर्मसंयोगानं म्हणा, किंवा आमच्या दुर्दैवानं म्हणा, ते घरींच होते. ”

“ पुढं ? ” गोकूळाने क्षणभर घेतलेली विश्रांति सहन न होऊन रामसिंगाने विचारलें.

“ पण तोही आजारीच होता का ? ” मास्तर मध्येच बोलले.

“ नाही. त्यांनीं आपण आजारी असल्याचं आम्हांला सांगितलं खरं, पण त्यांच्या चेहऱ्यावरून तरी ते कांहीं आजारी दिसत नव्हते. इतकंच नव्हे, तर बोलावतांक्षणींच त्यांनीं थिएटरांत येऊन आपलं

कामही केलं. त्या दिवसासारखं उत्तम काम त्यांच्या हातून केव्हांच झालं नाही म्हणतात. ”

“दुसरा अंक केव्हां सुरू होतो ? ”

“जवळ जवळ नऊ वाजायच्या सुमाराला.—”

“आणि त्याच वेळीं मधुकर थिएटरांत आले ? ”

“नाहीं, दुसरा अंक सुरू होण्यापूर्वी अर्धा तास म्हणजे अजमासें साडेआठांच्या सुमाराला ते नाटकगृहांत आले. ” गोकुळ चहाचा घोट घेत म्हणाला.

“तेव्हां त्या दिवशीं थिएटरांत येण्यापूर्वी आजाराच्या निमित्तानं ते घरीं मोकळेच होते तर ? ”

“घरीं होने किंवा कुठं बाहेर होते तें कांहीं मला सांगतां येणार नाही; पण तोंपर्यंत ते थिएटरांत आले नव्हते, इतकं मात्र खरं. ” गोकुळ म्हणाला.

“पण हें कोणत्या दिवशीं घडलं, तें मला नक्की सांगाल का ? ” दांडेकरांनीं एकदम मध्येच प्रश्न केला.

“आतां तो दिवस कोणता असावा तें कांहीं माझ्या पक्कं ध्यानांत नाही. तरी—” गोकुळ डोकें खाजवीत म्हणाला, “हं, आतां साधारण आठवतं. मला वाटतं, त्या दिवशीं जुलैची २४ तारीख असावी. होय. बरोबर तोच दिवस अगदीं.”

गोकुळानें सांगितलेली तारीख ऐकतांच दांडेकर मास्तर व रामसिंग यांनीं एका विशिष्ट नजरेनें व खुणेनें एकमेकांकडे पाहिलें. परंतु गोकुळ खाण्यांत गुंतला असल्यामुळें त्याला त्यांची झालेली नजरानजर समजली नाही. त्यानंतर मधुकरासंबंधानें अगर रत्नमहालांतील खुनासंबंधानें विशेष संभाषण असें कांहींच झालें नाही. थोड्या वेळानें गोकुळ तेथून निघून गेला.

“आतां तरी तुम्हांला काय वाटतं ? ” गोकुळ निघून गेल्यानंतर दांडेकरांनीं रामसिंगास प्रश्न केला.

“काय वाटतं ? त्या रात्रीं आपलं काम करायला मधुकर गेला नव्हता हें एक; दुसरं, पोलिस हवालदाराला झुलवीत झुलवीत रत्न-

महालापासून दूर नेणाऱ्या इसमाच्या अंगावरील वस्त्रांप्रमाणेच त्याच्या नव्या खेळांत त्याची वस्त्रं असतात. इतकंच नव्हे, तर तशी टोंकदार दाढीही तो लावतो. शिवाय दुसऱ्या अंकांत राजाचा खून करण्याकरतां त्याच्यापाशीं एक रत्नजडित असा खंजीर असतो, त्याचाही त्यानं कदाचित् उपयोग केला असावा.”

“अहो, केला असावा काय ? केलाच मुळीं असं म्हणा !” मास्तर आपली मूठ जोरानें पुढ्यांतील मेजावर आपटून त्वेपानें म्हणाले, “कारण तो खून खंजिरासारख्या एका तीक्ष्ण शस्त्रानंच करण्यांत आलेला आहे, असं चौकशीच्या वेळीं डॉक्टरनं प्रतिपादन केलेलं आहे. मधुकराजवळ तसला खंजीर असतो, आणि संध्याकाळचे सहा आणि रात्रीचे नऊ या दरम्यान तो थिएटरांत हजर नव्हता, हें आपणांस नुक्तंच गोकुळाकडून समजलं. यावरून तो खून मधुकरानंच केला, हें सहज अनुमान करतां येण्याजोगं आहे. याशिवाय आणखी एक बळकट पुरावा पाहिजे असेल, तर तो खून सहा आणि नऊ या दरम्यान झाला, असं डॉक्टरनं मत दिलेलं आहे, हाच होय. तसंच, गजाननरावांची व त्याची चांगली ओळख असल्यामुळं रत्नमहालाची किल्ली त्यानं आगाऊ घेऊन ठेवली असावी हें तिसरं प्रमाण.”

“पण ती किल्ली आपणापासून कधींच गेलेली नाही, अशी चौकशीच्या वेळीं गजाननरावांनीं शपथ घेतली होती, त्याचं काय ?”

“एः ! अशा खोट्या शपथा पाहिजे तेव्हां वाटेल तितक्या घेतां येतात. !”

“तें खरं,” रामसिंग आपल्या जाग्यावरून उठून म्हणाला, “पण ज्या अर्थी मधुकरानं आपल्या पदरचे पैसे देऊन खऱ्या खुनी इसमाचा शोध लावायचं काम माझ्यावर सोंपवलं आहे, त्या अर्थी त्याला गोत्यांत आणण्याचं कर्म मी कधीही करणार नाहीं. जर मीं त्याला खरी हक्कीकत कळवली तर तो वाटेल तितके पैसे खर्च करून माझं तोंड बंद केल्याशिवाय राहणार नाहीं.”

“नाहीं, नाहीं. असं केव्हांही होतां कामा नये.” मास्तर ठाम निश्चय दर्शवून म्हणाले, “जर मधुकर खरा अपराधी आहे तर त्याला शिक्षा झालीच पाहिजे.”

“अं हं, तुम्ही सर्व कांहीं आतां माझ्यावर सोंपवा. यापासून मला जितके पैसे उकळतां येतील तितके मी उकळणार.” रामसिंगानें निश्चयी मुद्रें उत्तर दिलें.

अर्थात् रामसिंगाच्या इच्छेविरुद्ध जाण्याचें धैर्य मास्तरांच्या अंगी नव्हतें. त्यांनीं विषय बदलण्याच्या हेतूनें एकदम दुसराच प्रश्न केला,

“पण तुम्ही ही जी इतकी माहिती मिळवलीत त्यासाठीं पैसे कुठून आणलेत ?”

“मधुकराच्या सॅलिसिटरपासून. मला या कामांत अंदाजें लागतील तितके पैसे द्यायला त्यानं कादर याला कळवलं आहे. मीं ताबडतोब कादरकडे जाऊन त्याच्यापासून पन्नास रुपये मिळवले. सुरवातीस एवढे पैसे पुरेत.”

“ठीक, आतां पुढं तुम्ही काय करणार ?”

“मी आतां मधुकराच्या घरवाल्याला भेटून त्याला यासंबंधानं कांहीं माहिती आहे कीं काय याचा तपास काढणार.”

“मला वाटतं, तुम्हीं असं न करतां मी सांगतो तसं कराल तर बरं होईल.” मास्तर थोडा वेळ थांबून विचार करून म्हणाले, “त्या घरवाल्याची दूरची एक नातलग सीता म्हणून आहे, तिची व माझी चांगली ओळख आहे. तेव्हां तुम्हीं घरवाल्याजवळ कांहीं एक चौकशी न करतां तिलाच सर्व कांहीं विचारा. ती बहुत करून तिथंच असेल; शिवाय रत्नमहालाची मालकीण रमाबाई हिची ती Companion आहे. त्यांच्या घरच्या बहुतेक हकीकती तिला माहित असतात.” मास्तरांनीं दिलेल्या माहितीचा उपयोग करण्यासाठीं दुसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरीं तीन वाजण्याच्या सुमारास तो मधुकराच्या घराजवळ गेला. मधुकुराला भेटण्याची त्याची मुळीच इच्छा नव्हती. परंतु त्याच्या घरवाल्याची अगर त्याजकडे मधून मधून दोनप्रहरीं येणाऱ्या सीतेची व

त्याची कोणाशीच ओळख नसल्यामुळे, त्याला प्रथम मधुकराच्याच चौकशीस जाणे योग्य वाटले. मधुकराच्या खोलीजवळ जातांच, त्याचा घरवाला, कोणी मधुकराची चौकशी करण्यास आला आहे असे पाहून अर्थातच पुढे आला.

“ते माटुंग्याच्या बाजूस गेले आहेत.” रामसिंगाच्या प्रश्नास घरवाल्याने उत्तर दिले, “थोडक्यासाठी तुमची व त्याची चुकामूक झाली; आपलं नांव रामसिंग ना ?”

“हो” किंचित हंसून रामसिंग म्हणाला, “पण आपणाला कसं कळलं मझं नांव ?”

“ए! त्यांत एवढं तें कठीण काय ?” घरवाला मोठ्या ऐटीने आपली मान तुकवून म्हणाला, “आमच्या सीताबाईची व दांडेकर मास्तरांची चांगलीच ओळख आहे. अहो, नुसती ओळखच नव्हे तर त्याहूनही ते पुढं गेलेले आहेत. लवकरच ते तिच्याशी लग्नही करणार आहेत. ते मास्तर तुमचे मित्र असूनही तुमचं नाव मला कळू नये ?”

“बरोबर आहे आपलं म्हणणं. दांडेकर मास्तर माझे अगदीं परम स्नेही आहेत व सीताबाईविषयीही मला त्यांनीं सांगितलं.”

“आमच्या सीताबाईला एकदाचा चांगला नवरा मिळाला म्हणजे आम्हीं तिला एवढं वाढवल्याचं सार्थक झालं; खरं की नाही ? वाकी पाहू गेल्यास तिच्यासारखी सुस्वभावी व चांगली स्त्री मिळायची नाही हो !”

“यांत काय संशय ?” कसंही करून आपणास सीताबाईशीं बोलावयास मिळावें या हेतूने रामसिंग घरवाल्याची खुशामत करण्याच्या हेतूनें बोलू लागला, “शिवाय मास्तरांची पत्नी झाल्यानंतर मास्तरीण-बाई ही पदवी आपोआपच त्यांना मिळणार आहे.”

“मास्तराविषयीं आपणाला चांगलीच माहिती आहे का ?”

“मी तर त्यांचा जीवश्चकंठश्च स्नेही.”

“अरे वा ! मग तुम्हीही आमचेच झालां तर,” रामसिंगाच्या गोड भाषणाला भुलून आनंदाने तो घरवाला म्हणाला, “पण तुम्ही असे

बाहेर उभे कां ? असे आंत येऊन बसा ना ? थोडंसं चहापाणी घेऊन जा. सीता सध्या इथंच आहे. ती पाहील चहाचं !

“ आपण आग्रहच करतां त्या अर्थी मला आलंच पाहिजे. ” राम-सिंगानें उत्तर दिलें.

अशा रीतीनें स्वतःच्या अटकळीपेक्षां किती तरी लवकर राम-सिंगाचा त्या घरांत शिरकाव झाला. त्याला दिवाणखान्यांत बसवून तो घरवाला सीतवाईस-नव्हे मास्तरसाहेबांच्या भावि वधूस चहा करण्या-विषयीं सांगण्यास आंत गेला.

थोड्याच वेळांत एका हातांत चहाचा पेला व दुसऱ्या हातांत कांहीं फराळाचे पदार्थ ठेविलेली बशी घेऊन सीतेनें प्रवेश केला.

आपणांस भेटावयास आल्याबद्दल प्रथम आनंद प्रदर्शित करून तिनें चहा व फराळाचें साहित्य रामसिंगापुढें ठेविलें. प्रथम इकडचीं तिकडचीं औपचारिक प्रश्नोत्तरें झाल्यावर तिनें रामसिंगापाशीं मास्तराविषयीं चौकशी करण्यास सुरवात केली. जें हवें होतें तें आयतेंच पुढें चालून आल्यामुळे रामसिंगाला आनंद झाला.

“ त्यांची सांपत्तिक स्थिति कशी काय आहे हो ? ” सीतेनें प्रश्न केला.

“ सध्या तरी कांहीं फारशी चांगली नाही. ” रामसिंग म्हणाला, “ पण कांहीं दिवसांनीं, मला वाटतं, त्यांची गणना मुंबईच्या बड्या लोकांत होईल. निदान कांहीं हजारांला तरी भांति नाही. ”

“ अगदीं खरं ना हें पण ? ” आपल्या मनांत मांडे खात थोडीशी लडिवाळपणानें व खुशीत येऊन सीतेनें प्रश्न केला, “ मी मग किती तरी सुखी होईन, नाही हो ? मग लग्न झाल्यावर आम्ही एका मोठ्या जागेंत राहायला जाऊं. त्या रत्नमहाळांत राहण्याचा मला तर आतां मेला अगदीं कंटाळा आला आहे बघा. तसा कांहीं मला त्रास नाही हो ! तिकडचीं माणसं किती तरी चांगली आहेत. पण आतां नोकरी तरी मेली किती करायची !

“ तुम्ही रमाबाईकडेच असतां, नव्हे ? ” रामसिंगानें विचारलें.

“ होय. पण मी जरी तिकडे नोकर म्हणून आहे तरी ती मला आपल्या बहिणीसारखी वागवते. ” सीतेने उत्तर दिले, “ आपल्या सर्व कांहीं गोष्टी ती मला कळवते. मग त्या कितीही गुप्त असेनात ! ”

“ म्हणजे त्यांचंही कांहीं गुप्त आहे की काय ? ”

सीतेने एकदम आपली जीभ चावली. आपल्या नकळत आपल्या तोंडून भलतेच शब्द बाहेर पडले हे पाहून ती अत्यंत खजील झाली. रामसिंगासारख्या माणसाला त्या गोष्टी कळाव्या हे तिला न आवडून ती म्हणाली,

“ असतील. पण मी त्या कधीही बाहेर फोडणार नाही, समजलं का ? आणखी ती जे कांहीं मला करायला सांगते ते मी पूर्ण विश्वासानं करते. ”

रामसिंगाची निराशा झाली. मूर्खपणाने रमाबाईच्या कांहीं गोष्टी ती आपणांस कळवील असे त्याला प्रथम वाटले होते. परंतु ती एकदम स्तब्ध झाली. रमाबाईसारख्या अभिमानी स्त्रीने हिला काय कामे करावयास सांगितली असावीत याची त्याला कल्पना होईना. तथापि ते तिला विचारण्याचा हा समय नव्हता. कारण ती पूर्ण सावध असल्या-कारणाने तिने रामसिंगाला त्या बाबतीत कसलाही थांग लागू दिला नसता. त्यामुळे त्याने आपल्या भाषणाचा ओघ एकदम दुसरीकडे वळविला.

“ खुनानंतर तुम्हांला रत्नमहालांत राहायला आवडतं का ? ” त्याने प्रश्न केला.

“ खुनाची गोष्ट अगदी काढूं नका. ” सीताबाई आपले अंग थरारून म्हणाली, “ त्या गोष्टीची आठवण झाली की माझ्या छातीत धड-धडायला लागतं. शिवाय अत्यंत आश्चर्य म्हणजे तो खून कोणी केला हे कुणालाच कळत नाही. ”

“ तुम्हालासुद्धा ? ”

“ अर्थात्च.” सीता खात्रीच्या स्वरानें म्हणाली, “ त्या वेळीं मी रमाबाईंबरोबर चौपाटीवर असल्यामुळं रत्नमहालांतील घडामोडी मला कळणं शक्य नव्हतं.”

“ तिचे इतर नौकरही तिथंच होते ? ” रामसिंगानें विचारलें.

“ तिचे सर्व नोकरलोक चांगले आहेत. त्यांचा संशय घेण्याचं कारण नाही. तो गोविंदा, तिचा आचारी—तर मोठा मजेदार प्राणी आहे. त्या दिवशीं तर त्यानं मोठी गंमतच उडवली.

“ कोणती ती ? ” कांहीं तरी असेंच असेल अशा समजुतीनें रामसिंगानें सहज विचारलें. सीताबाईनें त्या दिवशीं रत्नमहालांत घडलेली रत्नजडित खंजिराची हकीकत सांगितली.

“ तो खंजीर त्याला स्वयंपाकघरांतील कोनाड्यांत सांपडला. मोठी गंमतच केली त्यानं ! त्या मूर्खाला त्यावरचे खडे खरे वाटले ! पण रमाबाईनं तेव्हां त्याला ते खडे खोटे असून तो खंजीर आपण आपल्या मुलीला खेळायला घेतला होता असं सांगितलं, तेव्हां त्याचे डोळे उघडले.”

“ पण रमाबाईंनीं तो विकत घेतला ही गोष्ट खरी ? ”

“ नाही. मला तर ती गोष्ट खोटी व बनावट वाटते. मग काय असेल तें असो. ”

रामसिंगानें त्या खंजिराचें वर्णन विचारतांच सीतेनें तें सरळपणानें सांगितलें. त्यानंतर विशेष कांहीं घडलें नाही. चहापान होऊन रामसिंग जावयास उठला. परंतु जाते वेळीं, तो खंजीर मधुकराचाच असून त्यानेंच खून केल्यानंतर तो कोनाड्यांत दडवून ठेवला याची त्यानें आपल्या मनांत खूणगांठ बांधली.

प्रकरण १४ वें

कमळाकराची तयारी

“या ! मधुकरराव, या ! मला नव्हतं वाटलं आपण साहेबाप्रमाणं वक्तशीर असाल असं.”

“पण आपण कां बरं इथं बोलावलंत ? तें जाणण्याच्या जिज्ञासेनंच मला इतक्या लवकर इथं आणलं.

कमळाकर व मधुकर या दोघांमध्ये वरील प्रश्नोत्तरें झालीं. मधुकर एके दिवशीं आपल्या घरीं असतांना कमळाकराचें एक पत्र त्याला मिळालें. त्यांत त्यानें मधुकराला कांहीं कामाकरितां म्हणून लोणावळ्यास ‘ शांतिगृहांत ’ बोलाविलें होतें. कमळाकरानें कोणत्या कामासाठीं बोलाविलें असावें, याचा तर्क मधुकराला होईना. परंतु कांहीं तरी तसल्याच महत्त्वाच्या कामाकरितां त्यानें आपणांस बोलाविलें असावें म्हणून त्यानें तिकडे जाण्यांत बिलकुल दिरंगाई केली नाहीं.

“दुसरं कशासाठीं बोलावणार ? सध्या मुंबईच्या वातावरणांत दुम-दुमत असणाऱ्या त्या एकाच गोष्टीपुरता केवळ आपला संबंध या वेळीं आहे. पुढं दुसऱ्या गोष्टीचा संबंध येईल ती गोष्ट वेगळी. पण आपण आपला सध्यापुरता विचार करूंया.” कमळाकर मधुकराला बसावयास खुर्ची देत व आपणही जवळच एका खुर्चीवर बसून म्हणाला, “तुम्ही कधीं तिच्या नवऱ्याला—किनखाप्यांना पाहिलं होतं का ? ”

“छे ! कधींच नाहीं.”

“ ते व्यापारी होते व नेहमी दौऱ्यावर असत असं मी ऐकलं होतं. त्यांचा दौरा तरी कुठल्या बाजूस असे हें तरी माहित आहे का ? ”

“ नाही व तें विचारण्याचीही इच्छा कधी मला झाली नाही. पण व्यापाराच्या निमित्तानं त्यांना केव्हां केव्हां महिनेच्या महिने बाहेर घालवावे लागत व त्यामुळं विचारण्या सरलेला मात्र एकांतांत बसून दिवस घालवण्याची पाळी येत असे, हें मात्र खरं.”

“ तिला कांहीं मूलवाळ होतं का ? ”

“नाहीं. तिचं लग्न होऊन पांचसहा वर्ष झाली होती, तरी तिला मूल झालं नाही. आणि खरं सांगायचं, म्हणजे सरलाही आपल्या नवऱ्या-विषयी अभिमानानं अगर विशेष कळकळीनं बोलत असल्याचं आढळून येत नव्हतं. कारण आपला नवरा आपणापासून कांहीं तरी लपवून ठेवीत असावा, असा तिला संशय येत होता, नव्हे, - तिची जवळ जवळ तशी खात्रीच होती. ”

कमळाकरानें आपल्या सिगारेटकेसमधून एक सिगारेट काढून मधुकरास दिली व दुसरी आपण ओढूं लागला. हवेंत धुराचे फवारे सोडीत असतांना त्याच्या भनांत कोणते तरी विचार चालले असावेत असं दिसलें.

“ हो. माझाच तर्क वरोबर असावा, यांत शंका नाही.” एक लांबच लांब दाट असा धुराचा लोट हवेंत सोडून तो थोड्या वेळानें म्हणाला, “ ह्या किनखाप्यासंबंधानं कांहीं तरी गूढ असावं असं मला वाटतं बुवा ! ते ज्या अर्थी आपल्या पत्नीला आपले हितसंबंध कळवीत नसत, तिजपासून कांहीं तरी चोरून ठेवण्याचा त्यांचा यत्न असे, त्याअर्थी ते मोठे विलक्षण माणूस असावेत यांत शंका नाही. तुला नाही असं वाटत ? कारण मनुष्य कोणत्याही धंद्यांत पडणारा असला, तरी लग्नानंतर आपल्या पत्नीला एकटंच मागं ठेवून कैक महिनेच्या महिने देशांतरीं फिरत राहील असं मला तरी वाटत नाही. शिवाय आज सरलेचा खून होऊन इतके दिवस होत आले, तरी ते तिची चौकशी करायलासुद्धा इथं आले नाहीत. त्यांना अंतःकरण आहे कीं नाही हेंच मला समजत नाही ! ”

“आपणां दोषांश्चिवाय इथं आतां कुणीही नाही.” कमळाकर विषय बदलून म्हणाला, “तेव्हां तुम्ही आतां अगदीं स्पष्टपणें व मनमोकळेपणानें बोलायला सुरवात करा.”

“कशाविषयीं?”

“तुमची मला माहिती—”

“माझीही तुमच्या बाबतींत तीच इच्छा आहे.” मधुकर कमळाकरास पुरतें बोलूं न देतां मध्येच म्हणाला.

“उं:, त्यांत कांहींच नाही.” कमळाकर पुन्हा एकदा धुराचा मोठा फवारा वातावरणांत सोडून म्हणाला, “नलिनीच्या सांगण्यावरून तुम्हाला मदत करण्यासाठीं मी इथं आलों आहे.”

“म्हणजे ! मला मदत ? ती कसली ? तुमचं बोलणं अद्यापि माझ्या लक्षांत आलं नाही.”

“कळेल. लवकरच कळेल. शरयू माझी वाग्दत्त वधू आहे हें तुम्हांला माहित असेलच आणि आपल्या नलिनीची ती जीवश्वकंठश्च मैत्रिण आहे. आलं का आतां लक्षांत सर्व ? तुम्हाला ग्रासूं पाहणाऱ्या संकटरूपी राहुकेतूपासून आपलं रक्षण करण्याला आम्हांला बाईसाहेबांची व नलिनीची आज्ञा झाली आहे.”

कमळाकराचें बोलणें ऐकून मधुकर तर अगदीं थक्क झाला.

“तुम्ही माझं रक्षण करूं म्हणतां तें कोणत्या बाबतींत ? कोणत्या राहुकेतूनं मला ग्रासलं आहे ?” त्याने थोड्या वेळानें विचारलें.

“आतां आपण मित्राच्या नात्यानं बांधूले गेलों आहोंत, तेव्हां एक-वचनच वापरतो, बरं का ?” कमळाकर म्हणाला, “तुझ्याविषयीं सर्व कांहीं मला नलिनीनं सांगितलं आहे. तुझ्याभोंवतीं विणत्या गेलेल्या जाळ्यांतून बाहेर काढण्यास तिला कुणा तरी जिव्हाळ्याच्या माणसाची मदत हवी झाली. मग सांग पाहूं, माझी मदत तिनं घेतली ही तिची चूक आहे का ?”

“काय !” आश्चर्याचा झटका आल्यामुळें आपल्या जाग्यावरून उठून मधुकर म्हणाला, “नलिनीनं तुम्हांला— !”

“सर्व कांहीं सांगितलं.” कमळाकरानें त्याचें वाक्य तितक्याच शांत वृत्तीनें पुरें केलें. “माझ्या शरयूची अगदीं जिवाभावाची मैत्रिण ना ती? मग तिचं हित तेंच आम्हां सर्वांचं हित नव्हे का? मीं विचारल्या-वरून तिनं कांहीं एक लपवून न ठेवतां सर्व कांहीं मला सांगितलं. तूं त्या रात्रीं रत्नमहालांत कसा गेलास, तसंच स्वयंपाक्याला मिळालेला तो रत्नजडित खंजीर वगैरे सर्व माहिती मला तिनं दिली, पण तेवढ्यावरूनच भागण्यासारखं नाहीं. तिच्या हकीकतींतून राहून गेलेले कांहीं भाग तूं मला सांगितले पाहिजेस.”

ही हकीकत ऐकून मधुकरास बरें वाटलें नाहीं. कमळाकरासारख्या त्रयस्थ माणसानें आपल्या भानगडींत पडावें हें त्याला रुचलें नाहीं. परंतु कमळाकराचा तो प्रेमळ, कपटहीन निस्पृह व कळकळीचा असा चेहरा पाहतांच त्याच्या मनांतील हे विचार पार नाहींसे झाले. कृतज्ञतेच्या भावनेनें त्यानें कमळाकराचे दोन्ही हात आपल्या हातीं घेऊन म्हटलें, “खरं आहे. कमळाकर, तुझी मदत घेण्याशिवाय मला आतां गत्यंतर नाहीं. पण-पण हें खुनाचं गूढ उकलण्याकरतां मीं एका रहस्यभेदकाची नेमणूक यापूर्वीच केली आहे.”

“आणि तें मला माहित आहे. मधुकर, तुझ्या त्या गुप्तपोलिसा-पेक्षांही मी तुला निरपेक्ष व मनापासून मदत करीन. मात्र तूं मजवर पूर्ण विश्वास ठेवून मजपासून कांहींही चोरून ठेवतां कामा नये.”

“पण आतां मला तुला विशेष असं कांहींच सांगण्यासारखं राहिलेलं नाहीं; कारण तें काम नलिनीनं पूर्वीच केलं आहे.”

“एँ ! बायकांच्या आणि पुरुषांच्या सांगण्यांत किती तरी फरक असतो. हकीकत सांगते वेळीं नलिनी इतके हुंदके देत होती कीं, तिच्या शब्दांचा मला नीटसा बोध झाला नाहीं. तेव्हां माझ्यावर विश्वास ठेवून जें कांहीं घडलं असेल तें सरळ मनानं सांगून टाक. ईश्वर तुला यांतून खात्रीनं सोडवील.”

“पण-पण मजवर असला कांहीं तरी गहजब होईल असं तुला वाटतं का ?”

“ ऐकलेल्या हकीकतीवरून तरी मला तसं वाटतं खरं. ”

“ पण मी alibi दाखवली तरी ? ”

“ शाबास ! तीच कशी दाखवशील, ती सांग पाहू. ”

“ ती अशी. त्या रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत मी माझ्या खोलीत झोपूनच होतो. आणि त्यानंतर मी थिएटरांत गेलों. तिचा खून झाला तो आठ आणि नऊ या दरम्यान झाला असल्यामुळं मी तिथं नव्हतो हें सिद्ध होणार नाही का ? ”

“ तें खरं. ” कमळाकर म्हणाला, “ पण त्यानंतर तूं रत्नमहालांत गेला होतास; तसंच तिच्या मृत्यूमुळं तिच्या दौलतीचा तुझ्याकडे येणारा वारसा, शिवाय नाटकांत तूं वापरतोस तो तुझा खंजीर, इत्यादि पुरावे तुझ्याविरुद्ध जाणार नाहीत का ? ”

“ पण—पण कमळाकर, मी अगदीं शपथपूर्वक, सांगतो की, तिला रत्नमहालांत मीं प्रथम पाहिली ती प्रेतवत स्थितीत पाहिली. ”

“ मग त्याच वेळीं तूं ही वर्दी पोलिसांत कां दिली नाहीस ? ”

“ कारण तो देखावा पाहतांच माझी मति अगदीं गुंग होऊन काय करावं तें मला सुचेना. ” मधुकरानें त्रासून उत्तर दिलें.

“ इथंच चुकलं. ” कमळाकर मान हालवून म्हणाला, “ जर त्याच वेळीं तूं पोलिसाला बोलावून आपण रत्नमहालांत कां व कसे आलों, आल्यानंतर तो प्रकार कसा दृष्टीस पडला वगैरे हकीकत स्पष्टपणें कळवली असतीस तर आज तुला कसलीच भीति नव्हती. ”

“ पण हा कोण या वेळीं आम्हांला त्रास द्यायला आला बुवा ! ” दरवाजा बाहेर कोणी तरी ठोकलेला ऐकून कमळाकर ओरडला.

“ कोणी तरी बाहेर आलं असेल. ” असें म्हणून मधुकरानें बाहेर जाऊन दरवाजा उघडला. दरवाजांतच रामसिंगाला पाहून त्या दोघांनाही अत्यंत आश्चर्य वाटलें.

“ कोण ? रामसिंग ! ” असा आश्चर्योद्गार दोघांच्याही तोंडून एकदम बाहेर आला.

थोड्याच वेळांत रामसिंगाची स्वारी कमळाकर होता त्या जागेपाशीं यऊन थडकली. त्यानें त्या वेळीं पूर्ण साहेबी थाटाचा पोशाख केला असून त्याच्या तोंडांत एक भला थोरला चिरूट जळत होता. आंत येतांच मधुकर व कमळाकर या दोघांना तेथें असल्याचें पाहून त्यानें अत्यंत आश्चर्य दर्शविलें.

“काय ! तुम्हीही इथंच आहांत का ?” तो साश्चर्य म्हणाला, “तुम्हीं या वेळीं इथं असाल अशी माझी मुळींच कल्पना नव्हती. खरोखर विलक्षण योगायोग आहे हा ! मी सहज ही जागा तपासण्याकरतां आलों होतो. काय हो कमळाकर, तुम्ही इथं कसे ?” कमळाकराकडे वळून त्यानें विचारलें.

“अंऽअं !! तुम्हांला माझं नावंही ठाऊक आहे !” कमळाकरानें दचकून विचारलें.

“उं: , त्यांत एवढं आश्चर्य तें कोणतं ? एकदा मी मास्तरांच्या घरीं असतांना तुम्ही कुणा मुलीबरोबर बोलत त्यांच्या दारावरून चालला होतां, त्या वेळीं मला त्यांनीं सांगितलेलं तुमचं नांव माझ्या ध्यानांत आहे.”

“हो. हेंही खरंच. एकूण तुम्ही मला ओळखतां तर ! alright. मी इथं कां आलों तें सांगतो. ह्या गुन्ह्याचा तपास लावायचं काम मीं हातीं घेतलं आहे, म्हणून मी त्याच कामाकरतां याला इथं घेऊन आलों आहे.”

रामसिंगाची मुद्रा जरा त्रासिक दिसूं लागली, व त्यानें प्रश्नसूचक दृष्टीनें मधुकराकडे पाहिलें.

“पण तुम्हीं हें काम माझ्याकडे सोंपवलं आहे, मधुकरराव.” तो थोड्या वेळानें थोड्याशा कुत्सित शब्दांत म्हणाला.

“मग, नाहीं कोण म्हणतो ?” मधुकराला बोलण्यास अवसर न देतां त्याच्या आधींच कमळाकरानें सुरवात केली, “त्यानं तुम्हांला नेमलं आहे यांत किमपिही शंका नाहीं. पण तुमच्यांत व माझ्यांत एवढाच

फरक आहे कीं, तुम्ही हें काम पैशामुळं करीत आहां, पण मी तेंच काम हौसेनं करीत आहे.”

“पण—कोणाच्याही मदतीशिवाय काम करायचा माझा निश्चय आहे.” रामसिंग जरा घुश्शांतच म्हणाला.

“मग तो अढळच ठेवा. तुमच्या निश्चयाच्या आड यायची माझी मुळींच इच्छा नाही. तुमचा समज थोडा चुकीचा झाला. आम्हीही आमच्या इच्छेप्रमाणं नव्या धर्तीवर व अगदीं स्वतंत्र रीतीनं कामाला लागणार आहोंत. यावर तुमची कांहीं सूचना ?”

रामसिंग तरी यावर काय बोलणार ? मनांतला राग आंतल्या आंतच जिरविण्याखेरीज त्याला गत्यंतरच नव्हतें. तो मुकाट्यानें मधुकराकडे वळून म्हणाला,

“रावसाहेब, केलेल्या कामाचा तपशील आतां तुमच्याजवळ द्यावा अशी तुमची इच्छा आहे का ?”

“होय. माझी तयारी आहे.” मधुकरानें उत्तर दिलें. रामसिंगाची खवळलेली वृत्ति पाहून त्याला मनापासून संतोष होत होता.

“पण तुमच्या एकट्यापार्शीच तो सांगण्याची माझी इच्छा आहे.”

मधुकरानें कमळाकराकडे पाहिलें. त्यानेंही कुचेष्टेनें आपले खांदे उडविले.

“बहोत अच्छा !” त्यानें मधुकराच्या मूक प्रश्नास उत्तर दिलें, “तुमचं चालूं द्या, तोंपर्यंत मी आपला बागेंत जरा फेरफटका करून येतों.” तो बाहेर पडतांच रामसिंगानें आपले ओंठ कडकडून चावले.

“हं रामसिंग, करा सुरवात आतां.”

“तुमचा मजवर विश्वास नाही का ?” रामसिंगानें बोलण्यास सुरवात केली. तो या वेळीं मधुकराकडे कुढत्या नजरेनें पाहत होता.

“तो कसा ?” मधुकरानें विचारलें.

“तुम्हांला कदाचित् तसं वाटत असेल.” रामसिंगानें सांगण्यास सुरवात केली, “पण सध्या तुम्ही कोणत्या संकटांत आहांत, हें तुम्हाला माहित आहे का ? मास्तरसाहेबांची काकदृष्टि तुम्हांला मिळालेल्या पैशांवर खिळलेली आहे. तुम्हांला ती मिळालेली त्यांच्यानं

पाहवत नाही. म्हणून कांहींना कांहीं तरी कुरापत काढून तो तुमच्यावर खटला करू पाहत आहे. ”

“ तसं करणं त्याला अशक्य होईल. कां बरं ? तुम्हांला तो त्या बाबतीत त्रास देतो का ? ”

“ तो मला स्वतःला मदत करायला सांगत आहे. ” रामसिंगाने घुम्या आवाजांत उत्तर दिले, “ पण ज्या अर्थी मी तुमचा नोकर आहे, त्या अर्थी मी तुमच्याच बाजूने नेहमी राहणार. तुमच्यापाशी जितका पैसा आहे तितका त्याजपाशी नाही. ”

“ ठीक. ” मधुकराने उडत उडतच उत्तर दिले. “ पुढं ? ”

“ त्याला आपल्याविरुद्ध पुराव्याच्या बऱ्याच गोष्टी माहित आहेत. ” रामसिंग थोडा वेळ थांबून आपल्या बोलण्याचा मधुकराच्या चेहऱ्यावर काय परिणाम होतो हे पाहू लागला. थोड्या वेळाने त्याने विचारले,

“ त्या रात्री पोलिसशिपायाबरोबर बोलत उभे राहणारे तुम्हीच नाही का ? बंगल्याच्या मुख्य दरवाजाची किल्लीही तुमच्यापाशीच होती. ”

“ हे तुम्ही कशावरून म्हणतां ? ” मधुकराने शांतपणाने विचारले.

“ प्रत्यक्ष पुराव्याशिवाय मी हे कांहीं बोलत नाही. ” असे म्हणून रामसिंगाने आपणास असलेली सर्व माहिती मधुकराला सांगितली.

“ त्या मास्तराला हे सर्व माहित झालं ? ” मधुकराने थोड्या वेळाने प्रश्न केला.

“ होय. या सर्व गोष्टी माहित झाल्यापासून मास्तरसाहेबांची स्वारी ही बातमी पोलिसांत देण्याकरतां अत्यंत उतावीळ झालेली आहे; पण त्यांना मी अजूनपर्यंत समजूत घालून थोपवून धरलेलं आहे. ”

“ या बाबतीत तुमचं काय मत आहे, रामसिंग ? ” थोड्या वेळाने तो म्हणाला.

“ खुनासारखं निर्दय कृत्य तुमच्या हातून घडलेलं असेल असं मला वाटत नाही. ”

रत्नमहाल

“तुम्ही म्हणतां तें बरोबर आहे.” आपल्या मुद्रेवर उसनें हास्य आणून मधुकर म्हणाला, “तुमच्या कल्पनेप्रमाणं मी खरोखर निरपराधी आहे. कारण तिचा खून नवांपूर्वी झाला असं डॉक्टर सांगतात.”

“होय. डॉक्टराचं तसं म्हणणं आहे खरं.”

“आतां तुम्ही जर माझ्या घरवाल्याला जाऊन विचाराल, तर तुम्हाला मी आपल्या घरीं नऊ वाजून जाईपर्यंत झोंपून होतों असं समजून येईल. पण त्यानंतर थिएटरांतील एक नोकरच मला थिएटरांत बोलावण्याकरतां आला. माझा हस्तक एकाएकीं आजारी पडल्यामुळं तें काम करायला ताबडतोब येण्याविषयीं मॅनेजरनं मला विनंती केली होती. त्या माणसाबरोबरच मी नाटकगृहांत गेलों.”

“होय, तें मला माहित आहे. पण त्यानंतर तुम्ही तिकडे गेलां होतां ? ”

“होय, नलिनी बंगल्यांत माझी वाट पाहत असेल, या समजुतीनं मी बंगल्यांत गेलों; पण तो भयंकर प्रकार नजरेस पडतांच, तिचा खून भींच केला या आरोपावरून कदाचित् मला पकडतील, या भीतीनं मी तसाच बाहेर पडलों. तो खंजीर तिथं कसा आला याचं तुम्हांला आश्चर्य वाटत असेल. त्या खंजीराची हकीकत अशी:—सरलेचा खून होण्यापूर्वी कांहीं दिवस मी तिला भेटायला गेलों असतां तो खंजीर तिला दाखवण्याकरतां म्हणून मी बरोबर नेला होता. पण येते वेळीं घाईनं निघाल्यामुळं तो तिच्याकडेच विसरून राहिला. तेव्हां खुनाच्या रात्री ती जेव्हां रत्नमहालांत गेली, तेव्हां कांहीं तरी कारणाकरतां तिनें तो खंजीर बरोबर घेतला असावा.”

“खरोखरच, आपल्या या हकीकतीवरून आपण पूर्ण निरपराधी आहां अशी कुणाचीही सहज खात्री पटेल. ” रामसिंग म्हणाला.

नंतर रामसिंगानें मधुकराला कमळाकरानें विचारले होते तसे बरेच प्रश्न विचारले; परंतु त्यापासून कांहींच फायदा न होतां तो अधिक गोंधळांत मात्र पडला. मधुकरानेंही त्याला खुनी इसम व्ही असावी असें कमळाकराचें मत सांगितलें.

“छे, हें शक्यच नाही.” रामसिंग म्हणाला, “इतकी छाती कुणा स्त्रीची दोणं शक्य नाही. तरीही मला यावर विचार केला पाहिजे. कारण रमाबाईचाही इथं थोडाबहुत संबंध आहे.”

“काय म्हणतां ? तिचा संबंध !” मधुकरानें आश्चर्यानें परंतु त्याच वेळीं कोपयुक्त होऊन विचारलें.

“होय. त्यांचा इथं कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे. खून झाला त्या रात्रीं गात असणाऱ्याचा आवाज त्यांच्या आवाजासारखाच असून चाललेलं पदही तिच्या आवडीचंच होतं—”

“तुमचे आपले कांहीं तरीच तर्क, रामसिंग !” रामसिंगाचीं विधाने न आवडून मधुकर एकदम ओरडला.

“रामसिंग म्हणतात तेंच बरोबर आहे व माझ्याच मोटरींतून ती आपल्या घरीं पळाली.” कमळाकर एकदम खोलीत घुसून म्हणाला, “खून स्त्रीच्याच हातून झाला यांत आतां शंका नाही व ती रमाबाईच होय.”

“अगदीं अशक्य !” मधुकर ओरडून म्हणाला, “तुम्हीं काय बोलतां याचा विचार केला आहे का ? या गोष्टीवर माझा मुळींच विश्वास बसणार नाही.”

“कसं बरं अशक्य ?” कमळाकरानें म्हटलें, “रमाबाईसारख्या स्त्रीला सरलेसारखी नाजूक तरुणी जगांतून उठवायला अवकाश का लागणार आहे ?”

“पण बिचाऱ्या निरपराध सरलेची हत्या करायचं तिला कारण काय ?”

“सर्पोला दंश करायला यत्किंचित् कारणही पुरेसं होतं. येनकेन प्रकारेण तो आरोप तुझ्यावर ढकलून तुझा आणि नलिनीचा विवाह रद्द व्हावा हेंच !”

“ऊं: ! अगदींच भरमसाट कल्पना ! एवढ्याकरतां तिनें सरलेचा खून कां करावा ? शिवाय रमाबाई त्या वेळीं चौपाटीवर होती ना ?”

“ मग नाही कोण म्हणतो ? ती चौपाटीवर गेली, ती माझ्याच मोटरमधून. ”

“ पण तुमची मोटर ठाणें स्टेशनजवळ मिळाली. ” रामसिंग म्हणाला.

“ त्यांतच तर गंमत आहे. नाही तरी रमाबाईसुद्धा मोठी हुषार व चाणाक्ष स्त्री आहे खरी ! ठाण्याहून शेवटची गाडी बरोबर १२ ची आहे. मधुकरानं तो बंगला ११ च्या सुमारला सोडला. तो परत येणार नाही अशी खात्री होताच ती बाहेर पडली. पण तिला ती शेवटची गाडी साधाबची होती; मधुकरामुळं तिची खोटी झाली. रस्त्यावर येतांच तिला दूर माझी मोटर दिसली. त्यांतून ती लोकांना चकवप्याकरतां ठाण्याला गेली व तिथून घरी गेली. तिला मोटर चांगली हाकतां येते, हें मला माहित आहे. ”

प्रकरण १५ वें

दांडेकरांचें प्रियाराधन !

सरलेची मिळकत आपणास मिळणार या आशेच्या जोरावर दांडेकर मास्तरांनीं हवेंत सुखाचे किती तरी मनोरे बांधले होते ! पण मधुकर सरलेचा वारस झाला हें कळल्यावर ते सर्व धडाडून खालीं कोसळले. दांडेकरांना त्या दिवसापासून एकच चिंता लागून राहिली होती. मधुकराचा सड आपणास कसा उगवतां येईल याचा ते विचार करीत होते. आजही आपल्या खोलींत ते विचार करीत बसले असतां आंत सीता आली.

सीता ही एका गरीब ब्राह्मण घराण्यांतील मुलगी असून रमाबाईकडे ती लहान मुलांना संभाळण्याचें काम करी.

“मी आपल्या विचाराच्या आड आलें म्हणून आपल्याला राग नाही ना आला ?” आंत येतां येतां तिनें दांडेकर मास्तरांस विचारलें.

“छे ! छे ! छे ! असं मुळीच नाही.”

सीता आपल्या खोलींत ! आपण स्वप्नांत तर नाही ना, असा त्यांना भास झाला. तोंडावर हास्य झळकवीत ते म्हणाले, “आज कुठं गरीबाघरीं धूळ झाडण्याचं आठवलं ?”

“इश ! बायकांना कामापुरतं असं हरभन्याच्या झाडावर चढवा-
यची मेली पुरुषांची रीतच असते.”

परंतु आमच्या मास्तरांना सीतेच्या आगमनामुळे जणूं हर्षाचा झटकाच आल्यामुळे त्यांना तिचें वाक्य पुरतेपणीं ऐकूं आलें कीं नाहीं

कोणास ठाउक ! सीता आंत येतांच त्यांची अत्यंत धांदल उडाली. तिला किंचितही त्रास होऊं नये म्हणून त्यांनीं तेथेंच जरा दूर असलेली खुर्ची एकदम पुढें ओढून तिला बसावयास दिली. ती खुर्चीवर बसतांच मास्तरांनीं जरा धांवतच जाऊन, तिला कदाचित् उध्म्यामुळें त्रास होईल म्हणून त्या खोलीला असणाऱ्या दोन खिडक्या झटपट उघडून टाकल्या व आपल्या मेजाचा खण उघडून त्यांतून, नुक्ताच विकत घेतलेला एक सुरेखसा घडीचा पंखा वारा घेण्यासाठीं तिच्या हातांत दिला. अशा रीतीनें सीतेची बाहेरील सुखसोयीची व्यवस्था लागल्यावर ते तिच्याजवळ येऊन थोडे हसतच म्हणाले,

“आलों हं ! फक्कडसा चहा बनवून घेऊन येतो. ” असें म्हणून ते धांवतच आंतल्या खोलींत गेले.

आपल्या सुखासाठीं एवढी त्यांची खटपट पाहून सीतेलाही एक प्रकारें आनंदच झाला, व तिला थोडासा अभिमानही वाटला.

“ खरोखर, आज तुझ्या येण्यानं माझ्या घराला किती शोभा आली आहे, याची तुला बिलकुल कल्पना करतां येणार नाही. ” ते हंसत हंसत सीतेकडे पाहत म्हणाले.

“होय, मलाही दिसते खरी ! ” ती थट्टेच्या स्वरानें म्हणाली, “पण-पण मला वाटतं, आणखी कांहीं दिवसांनीं या घराला याहीपेक्षां अधिक शोभा येईल, नाही ? ”

“ कुणी सांगावं ! कदाचित् येईलही, कदाचित् येणारही नाही ! लक्ष्मी कुणावर केव्हां कृपा करील याचा कांहीं नेम नसतो. पण यदा-कदाचित् मी जर श्रीमंत झालों, तर काय करीन माहित आहे का ? ”

“ काय ? हं, समजलें. एखादी फटाकड ! तरुणी आणून तिच्याबरोबर मोठ्या मजेनं संसार थाटाल. होय ना ! ” बाहेरून हंसतच, पण मास्तर काय उत्तर देतील याची मनांत भं ति वाटून सीता म्हणाली, “बहुतेक पुरुषांचं असंच असतं.”

“ पण-पण आमच्यासारख्यांना मुलगी देतो कोण ? ” सीतेच्या मनांत काय असावे हें जाणण्याकरितां मास्तरांनीं भीतभीतच विचारलें.

“ कां बरं ? आपल्यासारख्यांना मुलगी मिळण्याची पंचाईत ! अगदींच अशक्य.”

“ खरंच का तुला असं वाटतं ? ” सीता कदाचित् स्वतःविषयी म्हणत असावी असें वाटल्यामुळे चेहरा खुलवून मास्तर म्हणाले, “ मी कांहीं अगदीं तरणावांड नाहीं; शिवाय माझी गरिबीची स्थिति, व मोठेपणाच्या नांवानं पूज्य अशी स्थिति—”

“ पण शिक्षक ही सुद्धा मानाचीच पदवी नाहीं का ? शिवाय आपण चांगल्या कुळांतील आहां हें कांहीं थोडं नाहीं.”

“ होय, खरं आहे. ” मास्तर खिन्न अंतःकरणानें म्हणाले, “पण नुसतं उच्च शील काय जाळायचं आहे ! हातांत पैसे नाहीत, तर कुळाला विचारतो कोण ? मी श्रीमंत असतो तर—!”

पण सीतेच्या मनांत काय होतें हें तिच्या चेहऱ्यावरून व हालचाल करणाऱ्या डोळ्यांवरून मास्तरांनीं जाणलें. तिच्या मूकवृत्तीवरूनही त्यांनीं जसें तिचें ह्रूत जाणलें होतें, तसेंच मास्तराचें मनही चाणाक्ष सीतेनें ताबडतोब ओळखलें.

मास्तर झटकन् पुढें झाले व तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन म्हणाले, “सीते, खरं सांग, तुझं मजवर प्रेम आहे का ?”

“ इश्य ! हें काय असलं भलतंच विचारणं ? ” सीतेनें लाजूनच उत्तराची प्रश्न केला. तिचा हात अद्याप मास्तरांच्याच हातांत होता. “पण तुमची स्थिति—” पुढें बोलण्यास तिला धीर न झाल्यामुळे ती नुसती मास्तराकडे पाहूं लागली.

“ होय, सीते, माझी स्थिति गरीबीची आहे. ” मास्तरांनीं वाक्य पुरें केलें. परंतु याच वेळीं एक विचार त्यांच्या मनांत आल्यामुळे त्यांना विशेष आनंद झाल्यासारखें दिसलें. ते पुढें म्हणाले, “ सीते, तुझी इच्छा असेल तर मला श्रीमंत होतां येईल.”

“ म्हणजे ! आपल्या बोलण्याचा अर्थ मीं नाहीं समजलें.”

“ सीते, खरं सांग, पैसे मिळवण्यासाठीं मी सांगेन तें तूं ऐक-
शील का ? ”

“ आपल्या मनांत आहे तरी काय ? ” तिनें घाबरून विचारलें.

“ माझं म्हणणं एवढेंच कीं, तूं जर मनांत आणलंस तर मी कदाचित् कैक हजारांचा मालक होईन.”

“ माझ्या हातून विशेष तें काय होणार ? ” तिनें मास्तरांना उत्तर दिलें.

मास्तर आपली जागा सोडून येरझारा घालूं लागले. फिरतां फिरतां कांहीं वेळानें त्यांनीं विचारलें,

“ रत्नमहालांतील खून तुला आठवत असेलच ! ”

“ हो.” अस्पष्ट आवाजांत सीता म्हणाली.

“ मग ऐक तर. जिचा खून झाला ती माझी आतेबहीण. तिनं माझ्या नांवें वार्षिक दहा हजारांची मिळत करून ठेवली होती. पण ह्या मधुकरानं कांहीं ना कांहीं प्रकारें तिचं मन वळवलं व जी मिळकत वास्तविक मला मिळायची ती सर्व आपल्या नांवानं करून घेतली. तेव्हांपासून मी मधुकराचा अत्यंत द्वेष करतो. पण आतां कांहीं झालं, तरी सर्व मिळकत मला एकट्यालाच मिळणं शक्य नाहीं. तेव्हां त्यांतली अर्धी तरी मला मिळालीच पाहिजे. नीट ऐक.—बऱ्याच कारणां-मुळं हा खून त्या मधुकरानंच केला आहे अशी माझी खात्री झाली आहे.—थांब, अशी दचकूं नको—मी त्याची कृत्यं चवाठथावर आणूं नये, अशी मधुकराची इच्छा असली, तर त्यानं मला आपल्या मिळकतीतून वार्षिक पांच हजार रुपये करारनाम्यानं लिहून द्यावे, असा प्रयत्न मी करणार आहे व तो खून त्यानंच केला हें सिद्ध करायला जर तूं मला मदत करशील तर माझा बेत उत्तम रीतीनं तडीला जाऊन मग तूं व मी लग्न करून मोठ्या घाटानं राहूं. बोल, आहे कबुली ? ”

सीतेला मास्तरांचें म्हणणें बहुतांशीं पटलें असावें असें तिच्या चेहऱ्यावरून दिसूं लागलें. मास्तरांना जर वार्षिक पांच हजार मिळत असले, तर तेवढ्या रकमेत आम्हां दोघांनाही जन्मभर किती तरी सुखांत राहतां येईल. पैशांच्या कल्पनेनें तिला किती तरी हर्ष झाला होता.

“ मी बाई यांत मदत ती कसली देणार ? ” तिनें मास्तरांना विचारलें.

“सहज देतां येईल. तूं खटल्याची हकीकत वर्तमानपत्रांतून वाचली आहेस ? ”

“ होय. पण त्यांत मधुकराचं नांवसुद्धा नव्हतं. ”

“ ऐकून घे. त्या रात्री पोलिसहवालदाराबरोबर बोलत राहणारा तरुण गृहस्थ मधुकरच होता. तो ज्या वेळीं रत्नमहालांतून बाहेर पडला त्या वेळीं सरलेचं प्रेत रत्नमहालांतील सफेत दिवाणखान्यांत पडलेलं असून पोलिसाला मधुकराचा कोणत्याही प्रकारें संशय होऊं नये म्हणून बंगल्यांत एक बाई गात होती. त्या बाईचा आवाज जवळजवळ रमा-बाईच्या आवाजासारखाच असून ती जें गाणं गात होती, तेंही रमा-बाईच्याच आवडीचं होतं. ”

तरीही सीतेच्या डोक्यांत नीटसा प्रकाश पडेना. “ पुढं ? ” तिनें सहज म्हणून मास्तरांना विचारलें.

“ पुढंSS ! ” मास्तरांनीं पुन्हा तेच शब्द उतावळीपणें उच्चारले. “ मीं इतकं सांगितलं तरी त्याचा परिणाम तुझ्या मनावर कांहींच का झाला नाही ? मीं सांगितलं तें तुला समजलं का ? ”

“ हो. ”

“ रमाबाई त्या वेळीं चौपाटीवर होती असं म्हणतात. पण त्या पुराव्याची मला गरज नाही. रमाबाईकरतां आपण कांहीं तरी केलं असून तें आपण कुणाला सांगून तिचा विश्वासघात करणार नाही, असं जें तूं रामसिंगाजवळ बोललीस तें काय, तें मला समजलं पाहिजे. तिच्याकरतां तूं काय बरं केलंस ? ”

“ रमाबाई त्या दिवशीं, ” सीता म्हणाली, “ रत्नमहालांत आली होती. ”

“ आतां सर्व हकीकत सांग पाहूं; ” अधीर स्वरांत मास्तर म्हणाले. सीतेनेंही मग विशेष आढेवेढे न घेतां बोलण्यास सुरवात केली.

“ आम्ही जेव्हां चौपाटीवरील बंगल्यांत होतो, तेव्हां रमाबाईच्या मनाला कसला तरी त्रास होतो आहे असं मीं तिच्या चर्चेवरून जाणलं. दिवसेंदिवस ही तिची स्थिति वाढतच चालली, त्यामुळं त

अतिशय चिडखोर बनून आम्हां सर्व नोकरलोकांना फार त्रास देऊ लागली. विशेषतः ती आपल्या नवऱ्याबरोबर फारच भांडूं लागली. ”

“ चोविसाव्या तारखेला म्हणजे खून झाला त्या दिवशीं गजाननरावांना एक पत्र आलं, त्या पत्रांत कांहीं तरी तसंच चमत्कारिक असावं असं वाटतं; कारण तें पत्र वाचतांच त्यांची मुद्रा एकदम कावरीबावरी होऊन त्यांचा चेहरा अगदीं फिक्कट झाला. पत्र वाचून होतांच तें त्यांनीं आपल्या खिशांत कोंबलं. त्या वेळीं रमाबाईही खोलींतच असल्यामुळं त्यांच्या काकटष्टीला गजाननरावांची ती स्थिति आल्यावांचून राहिली नाहीं. पण ती त्या वेळीं मात्र कांहीं एक बोलली नाहीं. पण मी खोलींतून बाहेर पडतांच मात्र त्यांची त्या पत्रावरून बरीच बोलाचाली झाली असावी असं वाटतं; कारण त्यानंतर सर्व दिवस रमाबाई रागांतच होत्या व गजाननराव आपणास बरं वाटत नसल्याचं सांगून त्या दिवशीं सर्व दिवस ते आपल्या खोलींतच झोंपून राहिले होते. जवळजवळ संबंध दिवस रमाबाई त्यांच्याच खोलींत बसून होते. सहा वाजण्याच्या सुमारास ती त्यांच्या खोलींतून बाहेर आली व बाहेरच गजाननरावांचा नोकर बसला होता, त्याला तिनं, गजाननराव आजारी असल्यामुळं त्याला कुणीही त्रास देतां कामा नये असं बजावून तिकडून घालवून दिलं. नंतर ती मजजवळ आली व तिनं आपलं लुगडं मला नेसायला सांगितलं. कांहीं अत्यंत जरूरीच्या कामाकरतां बाहेर जायचं असल्यामुळं आपण फिरून येईपर्यंत दिवाणखान्यांत बसून राहण्याची तिनं मला ताकीद दिली. त्याच वेळीं आपण बाहेर गेलों आहों हें कुणालाही समजतां कामा नये, असंही तिनं मला बजावून ठेवलं. रमाबाईच्या भावाची व्यापारी पेढी असून त्यांत गजाननराव भागीदार आहेत. पण त्यांचं सर्व काम रमाबाईंच पाहते. त्या कामाप्रित्यर्थ पुष्कळ वेळां ती आपल्या बंधूला भेटायला जात असते. त्याचप्रमाणं ती त्या दिवशींही बाहेर पडली असावी असं मला वाटलं. तसंच तिनं आपलीं वस्त्रं मला नेसायला दिलीं, त्या अर्थी गडी माणसांनीं व गजाननरावांनींही मलाच रमाबाई समजावं असा तिचा हेतु असावा. आणि त्यावरूनच आपल्या नवऱ्याच्या

नकळतच ती तिकडे जात असावी असा मी तर्क केला. मी कुणालाही ती हकीकत कळवू नये म्हणून तिनं मला त्या वेळीं पुष्कळ पैसेही दिले. 'मला चाकरमाणसं ओळखणार नाहीत, पण जर गजाननरावांनीं हाक मारली, तर काय करणार ?' ही माझी शंका मी तिच्या कानीं घातली; पण 'आपण त्यांना झोपेचं औषध दिलं असून त्यामुळं ते लौकर जागे होणार नाहीत, असं सांगून तिनं माझी भीति दूर केली. त्या दिवशीं तिनं सर्व गडयांना लौकर रजा दिली; त्यामुळं मला कसला त्रास राहिला नाही. मी रमाबाईंची वस्त्रं नेसून दिवाणखान्यांत डोळ्यांसमोर पुस्तक धरून बसलें व ती सहांच्या सुमारास बाहेर पडली. "

“ तो परत आली, त्या वेळीं किती वाजले होते ? ”

“ तरी त्या वेळीं मध्यरात्र टळून गेली असावी. ”

“ त्या वेळीं ती त्रासत्यासारखी दिसत होती का ? ”

“ मुळीच नाही. आल्यावर तिनं आपल्यामागं कांहीं घडलं नाही अशी मजकडून खात्री करून घेतली व नंतर मला झोंपायला जायला सांगितलं. ती मात्र ताबडतोब झोंपली नाही. कसले तरी कामाचे कागद पाहत बसली होती. ”

“ पण तुला कसलाच संशय आला नाही ? ”

“ यत्किंचितही नाही. ” सीतेनें अगदीं निश्चयात्मक स्वरानें उत्तर दिलें, “ रत्नमहालांत त्या रात्रीं म्हटलेलें गाणें तिच्या आवडीचें असून तें म्हणणाऱ्याचा आवाजही तिच्या आवाजासारखाच होता हें आपल्याकडून कळेपर्यंत मला कोणताच संशय आला नाही. ”

“ अस्सं ! ” दांडेकर मास्तर विचार करीत म्हणाले, “ तें कांहीं असो. पण त्या रात्रीं रमाबाई रत्नमहालांत आली होती हें खास. पण काय ग, तिला मोटर हाकतां येते काय ? ”

“ होय. एकदा तिला मोटर हाकतांना मी पाहिलं होतं. ”

“ मग तर निःसंशय तीच ती. कमळाकराच्या मोटरींत बसून नंतर ती ठाणें स्टेशनवर गेली व तिथून शेवटच्या गाडीनं घरीं गेली. कम-

ळाकराचीही कल्पना अशीच आहे असं रामसिंग म्हणत होता. सर-
लेचा खून कुणा स्त्रीनंच केला असं कमळाकरचं मत आहे. ह्या तुझ्या
पुराव्यानिशी आपण रमाबाईला कचाटीत धरूं या. ”

“पण तुम्ही आतां काय करणार ? ” थोड्या वेळानें सीतेनें विचारलें.

“ करणार काय ? ” मास्तर हंसत हंसत म्हणाले, “ आतां मधु-
कराकडून वार्षिक पांच हजार ठरवून घेणार, व त्यानें नाकबूल केलंच
तर त्याला व रमाबाईना पोलिसांत गुदरणार. तुझ्या साक्षीमुळं तिला
कांशीची शिक्षा व त्याला जन्मठेप मिळालीच पाहिजे ! ”

प्रकरण १६ वें काँफीचा डाग

खुनासंबंधी कांहीं महत्त्वाचे धागे लोणावळ्यासच राहिल्यानें लागतील असें वाटून कमळाकरानें शांतिगृहांतच राहण्याचें ठरविलें होतें. बरेच दिवस भाडेकरू मिळत नसल्यामुळे शांतिगृहाच्या मालकानेंही मोठ्या आनंदानें कमळाकरास ती जागा भाड्यानें दिली होती.

आज शांतिगृहाच्या दिवाणखान्यांत विचार करीत तो बसला होता. आदल्या दिवशीं सकाळीं सरोजिनीबाई व शरयू लोणावळ्यास येऊन त्याच दिवशीं संध्याकाळीं पुन्हा मुंबईस परतली होती. सरोजिनीबाईनीं आणलेल्या माहितीनें कमळाकर आश्चर्यसागरांत बुडून गेला होता. दोन दिवसांपूर्वीं सरोजिनीबाई आपल्या खोलींत कादंबरी वाचीत असतां इतकीं वर्षे परागंदा असलेला तिचा पति आत्मारामपंत याची आकृति तिनें खिडकीच्याबाहेर उभी असलेली पाहिली होती व त्या वेळीं सरोजिनीबाई घाबरून मोठ्यानें ओरडल्यामुळे आत्मारामपंत पुन्हा अदृश्य झाला होता. आत्मारामपंताला पाहिल्यापासून सरोजिनीबाईची मनःस्थिति ताळ्यावर नव्हती.

आणि याच गोष्टीचा विचार कमळाकर या वेळीं करीत होता. इतक्यांत दुरून मधुकराची स्वारी येतांना त्याच्या दृष्टीस पडली. मधुकराला पाहतांच कमळाकर उठून बाहेर आला व तो जवळ येतांक्षणीं म्हणाला, “ कांहीं विशेष बातमी ? ”

“ तीच सांगायला मी इथं आलों आहे, ” असें म्हणून मधुकरानें आपल्या कोटाच्या खिशांतून एक कागदाचा चिटोरा बाहेर

काढला. त्यावर फक्त एकच ओळ लिहिलेली होती. “ जर तुला माझी मिळकत मिळाली तर ज्या जागी कॉफीचा डाग पडलेला असेल त्या जागेखाली नीट निरखून पाहायला विसरूं नकोस. ” हीच ती ओळ होती. कमलाकराने ती ओळ एकदोनदा-अनेकदा वाचली; परंतु त्यापासून त्याला विशेष असा बोध होईना. “मधुकर, हे काय आहे ? ” त्याने थोड्या वेळाने प्रश्न केला.

“ हा कागद मला आज सकाळीच सॉलिसिटर कादर यांजकडून मिळाला. मजकूर सरलेच्या हस्ताक्षरांतील आहे,” मधुकराने शांतपणे उत्तर दिले, “ तुकडा पाकिटांत बंद केलेला असून, त्यावर माझं नांव होतं. या सूचनेचा अर्थ काय असावा हेच माझ्या ध्यानांत येत नाही. ”

“ पण मला या सूचनेचा अर्थ चांगला समजला आहे. आपला खून होणार याची सरलेला पूर्वी माहिती होती. ” मधुकराच्या विस्मयचकित मुद्रेकडे नजर न देतां कमळाकर पुढे म्हणाला, “ नाही तरी ही चिठी तुला तिनं लिहिली नसती. आतां प्रथम या घरांत कॉफीचा डाग कुठं पडलेला आहे की काय हे प्रथम पाहिलं पाहिजे.”

“ एकूण आपला खून होणार असं तिला वाटत असल्यामुळं आपल्या गतायुध्यावर कांही तरी उजेड पाडतील असे कांही कागदपत्र अगदीं गुप्त अशा जागीं तिनं लपवून ठेवले असावेत असंच तुझं म्हणणं आहे ना ? ”

“ अरे, नुसतं म्हणणंच नाही, तर तशी पूर्ण खात्री आहे.” कमळाकर म्हणाला, “चल, उठ अगोदर; आतां लागलंच पाहिजे शोधाला !”

मधुकर न उठतांच म्हणाला, “व्यर्थ भरमसाट शोध करीत बसण्यापेक्षां आधीं तसा डाग कुठं असूं शकेल, याचा विचार आपण केला पाहिजे. कॉफीचा डाग असूं शकेल अशी सर्वांत महत्त्वाची जागा म्हणजे ‘टेबलक्लाथ’—”

“ हो ! पांढऱ्या कापडावर तसा डाग असूं शकतो; पण अशा ठिकाणीं तिनं ते कागद लपवले असतील असं मला कांही वाटत नाही. सर्व कपडे मी यापूर्वीच उलथून पाहिले आहेत. पण त्यापासून

माझा कांहींच फायदा झाला नाही. अरे ! पण वेड्यासारखा असा त्या छताकडे काय पाहत राहिला आहेस ? त्या ठिकाणी कांही कॉफीचा डाग असणं शक्य नाही. ” कमळाकराने थट्टेच्या स्वरांने म्हटलें.

“ तिथं नसेल, पण एखाद्या भिंतीवर असणं शक्य आहे. ” मधुकराने गंभीर स्वरांत उत्तर दिलें.

“ कॉफीनं भरलेला प्याला तिच्या नवऱ्याने तिच्या डोक्यावर फेकला असला, तर कदाचित भिंतीवर तसा डाग असूं शकेल बुवा. पण तसाही डाग असला, तरी भिंती पोखरून आंत कागद ठेवायचे पूर्वीचे दिवस आतां नाहीत. नाही तर खटका दाबला की एखादी फळी बाजूला होऊन पोकळीत ठेवलेले कागद दिसतील अशी समजूत व्हायची. कदाचित् तसा डाग खालच्या गालिच्यावरही असायचा संभव आहे. ”

दोघेही त्या उद्योगाला कसून लागले. त्यांनी त्या गालिच्यावर असलेल्या सर्व वस्तु हालविल्या, बाजाची पेटी हालवून पाहिली, परंतु त्यांना कांहींच आढळून आलें नाही. नंतर मेजें, खुर्च्या व इतर वस्तुही त्यांनी बाहेर काढून बराच वेळ अत्यंत बारकाईने पाहिल्या. परंतु शेवटी त्यांची निराशाच झाली. सर्व वस्तु बाहेर काढूनही जेव्हां कॉफीचा डाग कुठेंच दिसेना, तेव्हां निराश होऊन तो उद्योग सोडून देण्याच्या बेतांत ते होते. परंतु इतक्यांत दिवाणखान्याच्या एका कोपऱ्यांत गालीच्यावर ठेवलेल्या एका लहानच लांकडी पुतळ्याकडे त्यांची नजर गेली. तत्क्षणींच त्यांनी तो पुतळा जागचा हालविला. तोंच त्यांना त्याखाली अगदी लहान असा एक कॉफीचा डाग दिसून आला. तो पाहतांच दोघांचीही कळी खुलली ! कमळाकराने ताबडतोब खिशांतून चाकू काढून त्याखालची जमीन खणून पाहिली. थोडेंसे खणतांच त्यांना एक लहानसें हिरव्या कव्हराचें पुस्तक आढळून आलें. त्यावर “ माझी रोजनिशी ” अशी अक्षरे लिहिलेली होती.

“ यावरूनच ह्या रहस्यावर प्रकाश पडेल. ” असे म्हणून कमळाकराने आनंदाच्या भरांत मधुकराच्या पाठीवर थाप मारली.

प्रकरण १७ वें

मास्तरांचें साधलें !

“ गजाननराव, माझ्या हातून शक्य तेवढा प्रयत्न मीं केला पण त्यापासून हा खून उजेडांत न येतां शेवटीं मलाच हात टेकावे लागले.” एके दिवशीं पोलिस इन्स्पेक्टर सर्जेराव अत्यंत खिन्न वदनानें गजाननरावांच्या घरीं-रत्नमहालांत-त्यांची भेट घेऊन म्हणाले, “ यापुढें हें गूढ उकललं जाईल असं मला कांहीं वाटत नाही.”

“तुम्ही त्या खुनाविषयीं म्हणतां बाटतं ?” गजाननरावांनीं आठवण करीत विचारलें.

“ मग दुसऱ्या कशाविषयीं सांगणार !” सर्जेराव काकुळतीच्या स्वरानें म्हणाले, “ याखेरीज तुमच्याकडे बोलायला माझ्याजवळ दुसरा विषयच नाही.”

गजाननरावांनीं प्रश्न केला, “ सरलेच्या नवऱ्याचा पत्ता तुम्हांला लागला काय ? ”

“ नाही व यापुढं तो लागेल असंही दिसत नाही. मधुकरानं खुनी इसम शोधून काढायचं काम रामसिंग नांवाच्या एका माणसाकडे सोंपवलं आहे असं एकतो; तो शोध काय लावतो तें पाहूं या. पण तो तरी आमच्यापेक्षां विशेष असं काय करणार ? आमच्याप्रमाणं त्याचीही खटपट शेवटीं व्यर्थ जाणार. ”

“ हा रामसिंग हुषार मनुष्य आहे का ? ”

“ हो. तो तसा आहे असं म्हणतात. त्याच्या अंगांत कांहीं तरी चलाखी असावी, असं मला वाटतं. मधुकरराव खुनी इसमाचा शोध

लावणाऱ्यास चांगलेंच इनाम देतील व तें पटकावावं असं माझ्याही मनांत येतं. पण हा खून मुळीं इतका गुंतागुंतीचा आहे कीं, आपला सर्व मेंदू जरी आटवला तरी शेवटीं-शेवटीं काय ? सर्वच कांहीं ओम्फस् होणार हें ठरलेलें.” एक उसासा सोडून सर्जेरावांनीं म्हटलें.

गजाननरावांनीं थोडा वेळ विचार केला व आपल्या जागेवरून उठून ते जवळच असलेल्या एका मेजाकडे गेले व त्यांतून एक चेकबुक काढून त्यांनीं सर्जेरावांच्या नांवें एक चेक लिहून म्हटलें,

“तुमच्या श्रमांचा कांहीं तरी मोबदला तुम्हांला मिळालाच पाहिजे. विनाकारण दुसऱ्याचे मोफत श्रम घेणं मला मुळींच आवडत नाहीं. तुमच्या श्रमांचा थोडासा मोबदला मी हा तुम्हांला देत आहे, याचा तुम्ही स्वीकार करा. पण याच्याऐवजीं एक अल्पशी देणगी मी तुमच्याकडे मागत आहे. तुमच्याजवळ जी त्या मयत छीची तसबीर आहे, ती तुम्ही मला द्या. माझ्याकडून तरी शक्य तितका तपास करण्याचा मी कांहीं तरी प्रयत्न करून पाहतों.”

“ती तसबीर मी तुम्हांला देईनच.” तो चेक खिशांत ठेवीत सर्जेराव म्हणाले, “पण मला वाईट वाटतं तें एवढंच कीं, निकालाच्या अभावीं हा गुन्हा तसाच पडून राहणार.” सर्जेराव जाण्यासाठीं उठले व त्यांना पोंचविण्याकरितां गजाननराव दारापर्यंत आले.

वाहेर पडण्याकरितां गजाननरावांनीं दार उघडतांच त्यांना समोरच एक माणूस उभा असलेला दिसला. तो शरीरानें उंच व वर्णानें सांवळा असून, गजाननरावांनीं जेव्हां दरवाजा उघडला तेव्हां त्यावरील बेल दाबण्याकरितां त्यानें आपला हात वर उचललेला होता. गजाननरावांनीं त्याजकडे निरखून पाहिलें. परंतु त्यांना कांहीं त्याची ओळख पटेना.

“तुम्हांला कोण पाहिजे ?” त्यांनीं सौम्य स्वरांत त्या नवख्या इसमास विचारलें.

“कांहीं कामाकरतां मला रमाबाईची भेट घ्यायची आहे.” दांडेकर मास्तरांनीं उत्तर दिलें. (तो गृहस्थ दांडेकर मास्तर होता.)

“आपलं कांहीं तरी ऑफिसचं काम असेल. अच्छा ! ती आपल्या खोलींत वर आहे.” असें म्हणून गजाननरावांनीं जवळच असलेल्या

एका नोकरास म्हटलें, “ यांचं नांव विचारून घेऊन घरांत कळव व मग यांना वर घेऊन जाः” असें म्हणून ते व सर्जेराव बोलत बोलत बाहेर पडून निघून गेले.

धन्याच्या आज्ञेप्रमाणें नोकरानें मास्तरांना खालींच एका खुर्चीवर बसवून आपण त्यांच्या आगमनाची वर्दी देण्याकरितां वर निघून गेला. मध्यंतरी मास्तरसाहेबांचा आपणाशीं विचार चाललाच होता. गजाननरावांना पाहतांच, त्यांना आपण कोठें तरी पाहिलें असावें असें त्यांना वाटूं लागलें. त्यांनीं आपलें डोकें खाजवून त्यांना कोठें पाहिलें असावें याचा बराच विचार केला. परंतु त्यांच्या डोक्यांत प्रकाश पडेना. त्यांचा त्यावर आणखीही विचार चालला असता; परंतु तितक्यांतच वर गेलेला नोकर पुन्हा खालीं येऊन “बाईसाहेब आपली भेट घेण्यास तयार आहेत” असें सांगूं लागला. नोकरानें खुणावल्याप्रमाणें मास्तर त्याच्या मागोमाग जिना चढून वर गेले. नोकरानें त्यांना सफेत दिवाणखान्यांत सोडलें.

मास्तर रमाबाईंनीं निर्देशिलेल्या खुर्चीवर स्थानापन्न झाल्यावर त्या म्हणाऱ्या, “ कोणत्या कामासाठीं आपण माझी भेट घेतली तें मला आधीं समजेल का ?”

रमाबाईंच्या प्रश्नाला प्रथम उत्तर न देतां आपल्या खिशांतून आपल्या नांवाची एक ‘विहिजिटिंग कार्ड’ काढून ती रमाबाईंच्या हातीं देत त्यांनीं म्हटलें, “ ह्या कार्डावरून आपल्याला माझं पूर्ण नांव व धंदा कळेलच. ”

“ दांडेकर मास्तर !” रमाबाई तें कार्ड वाचून उद्गारल्या. “ हं ! काय काम आहे तुमचं ?”

“ ज्या स्त्रीचा ह्या तुमच्या दिवाणखान्यांत खून झाला तिचा मी मामेभाऊ. ” असें म्हणून आपल्याच ताठ्यांत असलेल्या रमाबाईंच्या चेहऱ्यावर आतां चांगलाच फरक होणार या आशेनें ते तिच्या चेहऱ्याकडे निरखून पाहूं लागले.

परंतु त्यांच्या अटकळीप्रमाणें रमाबाईंच्या भूकटी वक्र झाल्या नाहीत अगर त्यांच्या चेहऱ्यावरही भयाचें कसलेंच चिन्ह दिसलें नाहीं.

“ बरं, मग ? ” त्यांनीं किंचित् ओळखल्यासारखं करून प्रश्न केला.

“ मी आतां सरळ मुद्यावर येतो. त्या खुनाच्या रात्रीं तुम्ही त्या बंगल्यांत कशा व कोणत्या कारणासाठीं आलां होतां ? ”

रमाबाई एकदम आश्चर्यमूढ होऊन मास्तरांकडे डोळे वटारून पाहूं लागल्या.

“ साफ खोट ! ” त्या एकदम म्हणाल्या, “ त्या रात्री मी तिथं मुळींच आलें नव्हतें. कुणी सांगितलं तुम्हांला हें ? ”

“ तुम्ही आलां होतां. इतकंच नव्हे, तर तुम्हांला तुमचं आवडतं गाणं गात असतांना लोकांनीं ऐकलेलं आहे. ”

“ हं ! ” थोडा वेळ विचार करून रमाबाई उद्गारल्या. त्यांनीं या वेळीं आपल्या चेहऱ्यावर कसलाच फरक दिसूं दिला नाहीं; तसेंच आपल्या मनावरील ताबाही त्यांनीं यत्किंचितही ढळूं दिला नाहीं. पूर्वी-प्रमाणें पूर्ण शांत चेहरा करून त्या आपल्या जागेवरून बसून म्हणाल्या,

“ पण मी त्या रात्री चौपाटीवरील आपल्या बंगल्यांत होतें, हें तुम्ही विसरल्यासारखे दिसतां. ”

“ तें मला ठाऊक आहे. इतरांच्या दृष्टीनं तें बरोबर आहे. गजानन-रावही तिथंच होते. ”

“ होय, बरोबर. ” रमाबाई थंडपणें म्हणाल्या, “ असे मार्गावर या. पण हे असे प्रश्न विचारण्यांत तुमचा हेतु तरी काय आहे, तें मला कृपा करून सांगाल का ? ”

“ मला तो अपराध मधुकरावर शाबीत करायचा आहे. ”

“ पण या बाबतींत तुम्हाला मदत करायला मी पूर्ण असमर्थ आहे. ” रमाबाई उतावीळपणानें म्हणाल्या.

“ छे ! छे ! साफ चुकलांत तुम्ही. ” मास्तर म्हणाले, “ तुम्हांला सहज मदत करतां येण्यासारखी आहे, पण तुम्ही ती करायची टाळाटाळी करीत आहां, एवढंच. कारण त्या खुनाच्या रात्रीं पोलिसांबरोबर बोलत जाणारा माणूस मधुकरच असून त्याला निसटून जायला तुम्हींच मदत केली. त्या रात्रीं तुमची दोघांची ह्या बंगल्यांत भेट झाली होती

खास व सरलेचा खून त्या चांडाळानंच तिच्या मानेंत खंजीर खुपसून केला. ”

“ खंजीर ? कुठचा खंजीर ? ”

“ हं ! कुठचा खंजीर ! तुमच्या आचाऱ्याला स्वयंपाकघरांतील वरच्या एका कोनाड्यांत मिळाला होता तो खंजीर. कोणत्याही कारणां का असेना, पण जो आपला स्वतःचा असं तुम्ही सर्वोना सांगितलं, तो खंजीर. आतां तरी आलं का ध्यानांत ? मधुकरानं खून करून खंजीर स्वयंपाकघरांतील झरोक्यांत फेकून दिला. ”

“ अगदींच अशक्य. ” रमाबाई उपहासात्मक हंसून म्हणाल्या, “ घराची मागील बाजू बंद असल्यामुळं त्याचा आंत प्रवेश होणं शक्य नव्हतं. ”

हें ऐकतांच मास्तरांचा थोडासा गोंधळ उडाला खरा. परंतु ते डगमगणारे नव्हते. त्यांनीं निघड्या छातीनें रमाबाईच्या दरएक विधानास तोंड देण्याचा निश्चय केला. ते म्हणाले, “ ज्याचा रत्नमहालांत सहज प्रवेश झाला, त्याला आंतील भागांत जायला कितीसा वेळ लागणार ? ”

“ अस्सं ? ” रमाबाई आपल्या पाहुण्याकडे तटस्थ नजरेनें पाहत म्हणाल्या, “ एकूण त्याला मीं घरांत घेतला असं तुमचं म्हणणं आहे तर ? ”

“ होय; तसंच, रत्नमहालाची चावी गजाननरावांपाशीं होती. अर्थात् ती तुमच्या हातीं येणं शक्य होतं. कदाचित् त्या वेळीं जरी ती चावी; मिळण्यासारखी नव्हती, तरी त्यापूर्वीं तसलीच दुसरी चावी बनवणं तुम्हांला कांहीं कठीण नव्हतं. खून घडवून आणल्यानंतर घराच्या बाहेर पडण्यासाठीं म्हणून तुम्ही ती चावी त्याजवळ दिली व कोणाला आपल्या अमानुष कृत्याचा संशय येऊं नये म्हणून तुम्ही तिथंच गात राहिलां. ”

“ हं, मग माझी सुटका कशी झाली ? ”

“ कां बरं ? तुम्हांला तुमची सुटका करून घ्यायला बराच अवधि होता. शिवाय ज्या अर्थां तुम्ही त्या रात्रीं कमलाकराची मोटर ठाणें

स्टेशनपर्यंत हाकून नेली, त्या अर्थी मोटर हाकण्याचं तुमचं नैपुण्य आम्हांला समजून आलं. ”

“ चौपाटीवर जायला ठाण्यावरून जाणं जवळ पडेल खरं ! ”

“ बाईसाहेब, अशा आडरस्त्यानं जाण्यामुळं व तुमची हुषारी दिसून येत नाही. लोकांना आपला संशय येऊं नये, म्हणून तुम्हांला हाच मार्ग पत्करावा लागला. तुम्ही ती मोटर ठाणे स्टेशनच्या हद्दींत ठेवून दिलीत व लोकलनं दादरवर येऊन पुढं चौपाटी गांठलीत. ”

मास्तरांचें हें तर्कशास्त्र ऐकतांच, रमाबाईच्या चेहऱ्यावर एकदम फरक होऊन त्या आपल्या जागेवरून उठून म्हणाऱ्या, “एकूण माझ्या हालचालीची पूर्ण माहिती तुम्हांला अवगत असावी असं दिसतं. ”

“होय. आणि त्याबद्दल मी माझी पूर्ण खात्री करून घेतली आहे. ” मास्तर विजयी मुद्रा धारण करून म्हणाले.

“ आणि मी त्या रात्री ह्या दिवाणखान्यांत असून गात बसलें होतें असंच तुमचं म्हणणं ना ? ”

“होय. तुम्हींच त्या रात्री ‘किति किति सांगूं तुला’ हें पद गात होतां-”

“ पण तुमच्या ह्या सर्व कल्पना साफ चुकीच्या आहेत, असंच मला म्हटलं पाहिजे, समजलं का ? मी त्या रात्री ह्या दिवाणखान्यांत नसून या जागेपासून बऱ्याच अंतरावर—चौपाटीवर आपल्या बंगल्यांत होतें. मी मधुकराला ह्या बंगल्यांत मुळींच घेतलं नाही. इतकंच नव्हे तर त्या संबंध दिवसांत मी ह्या बाजूलासुद्धा फिरकलें नाही. ”

मास्तरसाहेबांनीं आपले खांदे उडविले व एक प्रकारची तिरसट मुद्रा करून म्हटलें, “ मग मला ह्या सर्व गोष्टी नाकारून तुम्ही मला पोलिसांत जायला भाग पाडीत आहांत असंच ना मी समजावं ? ”

“ मूर्ख आहांत झालं ! ” रागानें गुरगुरत मास्तरांकडे वळून रमाबाई म्हणाऱ्या, “माझं बोलणं पटवून देतां येण्याजोगी विधानं मजजवळ नाहीत, अशी तुमची समजूत आहे कीं काय ? मीं जें जें कांहीं सांगितलं तें सर्व कांहीं सिद्ध करतां येईल ही माझी खात्री असल्यामुळेंच तुम्ही मजवर ठेवलेले सर्व आरोप मी उघडपणें नाकरीत आहे. मी त्या रात्री

ह्या दिवाणखान्यांत गात होतें, हाच तुमचा मुख्य आरोप आहे, नव्हे ? ठीक आहे. तेंच गाणं मी तुम्हांला आतां ऐकवतें.”

असें म्हणून रमाबाई दिवाणखान्याच्या एका दाराला लावलेला पडदा थोडा बाजूला सारून आंत गेल्या. ती आतां काय करणार याचा कांहींच तर्क न झाल्यामुळे दांडेकर तटस्थ होऊन ती गेली त्या बाजूकडे पाहत राहिले.

थोडक्याच वेळांत रमाबाई आंत गेल्या होत्या, त्या दाराच्या पडद्यामागून मधुर स्वर ऐकूं येऊं लागले. अत्यंत मधुर व कानाला गोड लागणारा असा तो रमाबाईचाच आवाज होता. आपणास होतें नव्हतें तेवढें संगीताचें ज्ञान लढवून त्या “ किती किति सांगूं ” हें पद घोळवून म्हणूं लागल्या. परंतु आमचे मास्तर त्या गायनांत गुंग होऊं लागले न लागले तोंच त्या दाराचा पडदा एकदम बाजूला सरकला व आंतून रमाबाई बाहेर पडल्या. रमाबाई त्या दिवाणखान्यांत आल्या तरी आंत गाणें चालूच होतें. “ हेंच ना तें गाणं ? ” बाहेर येतांच त्यांनीं मास्तरांस प्रश्न केला.

“ पण-पण--” हें काय घडलें याचा कांहींच तर्क न झाल्यामुळे शून्य चेहऱ्यानें मास्तर अडखळत म्हणाले.

“ आणि गाणारीही मीच ना ? ” रमाबाईंनीं पुन्हा प्रश्न केला. “ मग पाहा तर. ” तिनें डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोंच त्या दाराचा थोडासा बाजूस सरकलेला पडदा एकदम बाजूला खेंचतांच आंत तें गाणें उठवीत असलेला एक मोठा ग्रामोफोन मास्तरांच्या दृष्टीस पडला. मास्तर ‘आ’ वासून एकदा रमाबाईकडे व एकदा त्या ग्रामोफोनकडे शून्य दृष्टीनें पाहूं लागले ! अशा त्यांच्या झालेल्या फजितीनें आनंदित होऊन, रमाबाई पुढें येऊन उपहासात्मक हास्य करीत म्हणाल्या, “ मला वाटतं, आतां तुमची चांगलीच खात्री झाली असेल. त्या रात्री पोलिसाला जो माझ्या गाण्याचा आवाज ऐकूं आला तो हाच होय. ”

रमाबाई आंत जाऊन ग्रामोफोन बंद करून आल्या. मास्तर जरी हतबुद्ध झाले होते, तरी शरण जाण्याचा त्यांचा विचार होईना. ते म्हणाले, “ कांहींही असलं तरी त्या रात्री तुम्हीं ह्या बंगल्यांत या जागीं

होतां, ही गोष्ट मी कधीच नाकबूल करणार नाही. तुम्ही इथं असूनही कदाचित् फसवणुकीसाठी ग्रामाफोन लावला असेल. पण आतांच सांगितलेल्या इतर गोष्टींविषयी माझी पूर्ण खात्री आहे. त्या दिवशीं संध्याकाळीं साडेपांच वाजतां तुम्ही चौपाटी सोडून इथं आलांत हें मी छाती टोकून सांगू शकतो.”

“हें तुम्ही कसं सिद्ध करणार ?” रमावाईनीं प्रश्न केला.

“माझ्याजवळ माटुंगा स्टेशनवरील तिकिट कलेक्टर व तेथील एक पोर्टर यांच्यापासून मिळालेला सबळ पुरावा आहे. व त्या वेळीं आपला पोशाख कसा काय होता, हेंही चांगलेंच ठाऊक आहे.”

“तें तुम्हांला कसं कळलं ? ”

“तुमच्याच सीतेकडून.” मास्तर चटकन् बोलून गेले.

“अस्स ! ” रमावाई रागानें आपला खालचा ओठ कडकडून चावून व आपल्या हाताच्या मुठी आवळून म्हणाल्या, “तुम्हांला सर्व कांहीं माहित आहे, अशी आतां माझी खात्री झाली. पण त्या स्त्रीचा मीं खून केला नाही. कारण तिला ठार मारण्याचें मला कोणतंच कारण नव्हतं. खुना-पूर्वीही मीं तिला कधीही पाहिलं नव्हतें व तिची-माझी ओळखही नव्हती. इतकंच नव्हे, तर त्या दिवशीं मीं ह्या बंगल्यांत पाऊलही ठेवलं नाही.”

“पण मी सांगतो की—”

“थांबा.” त्यांना मध्येच थांबवून रमावाई एकदम म्हणाल्या, “तुम्ही सांगण्यापूर्वीच मी तुम्हांला असं सांगतें कीं, तुमची कल्पना साफ चुकीची आहे. इकडून दुसऱ्या कुणा स्त्रीच्या प्रेमपाशांत असावं असा मला खूनापूर्वी बरीक संशय येत होता. खुनाच्या दिवशीं सकाळींच त्यांना एका स्त्रीकडून पत्रं आलं. तें पाहतांच मला वाटत असलेला संशय मीं त्यांच्यापाशीं प्रकट केला. पण त्यांनीं सर्व कांहीं नाकबूल केलं व आपल्याला बरं वाटत नाहीं असं कळवून आपल्या खोलीचा मार्ग त्यांनीं धरला. संध्याकाळपर्यंत मी त्यांच्याशीं बोललेंही नाहीं. संध्या-

काळी पांच वाजून गेल्यानंतर जेव्हा मी त्यांच्या खोलीत गेलें, तेव्हां ते खोलीत नसून बाहेर गेल्याचं मला समजलं. अर्थात् ते आपल्या प्रिय माणसाला भेटायला गेले असावेत, ही माझी खात्री झाली. ते थोड्याच वेळापूर्वी बाहेर पडले असं समजतांच मीं सीतेला माझ्या वेषांत तिथंच बसायला सांगून त्यांच्या मागोमागच बाहेर पडलें. मीं त्यांना प्रॅटरोड स्टेशनवर गांठलं आणि त्यांच्या नकळतच त्यांच्याच गाडीत चढून, त्यांना माटुंगा स्टेशनवर उतरलेले पाहतांच, मीही तिथंच उतरलें. पण स्टेशनच्या बाहेर येऊन पाहतें तों ते कुठंच दिसेनात ! अखेरीस तिथंच त्यांची-माझी चुकामुक झाली. ”

“ म्हणून तुम्ही ह्या बंगल्यांत आलां ? ”

“ नाही. मी या बाजूला मुळीच आले नाही. ते त्या स्त्रीला या बंगल्यांत आणतील ही कल्पनाच मला अगदीं अशक्य वाटली. इतकंच नाही, तर त्यांनीं तिला इथं आणली नाही ही माझी पूर्ण खात्री आहे. माटुंगा स्टेशनवर उतरल्यानंतर ते पुढं कुठं गेले हें मात्र मला सांगतां येणार नाही. पण मी मात्र बरीच रात्र होईपर्यंत त्यांना मुद्दामालासहित पकडावं या हेतूनं माटुंगा स्टेशनवरच होतें. ते रात्रीच्या शेवटच्या गाडीनं मुंबईला आले, तेव्हां मीही त्याच गाडीनं परतलें. त्यांनीं मला मुळीच पाहिलं नाही व ज्या अर्थी त्यांच्या-विरुद्ध कसलाच पुरावा मला सांपडला नाही, त्या अर्थी मीही त्यांच्याजवळ तो विषय काढला नाही. मी मागोमाग बाहेर पडून त्यांच्या पाळतीवर होतें ही गोष्ट त्यांना मुळीच समजली नाही व ती समजू नये अशीही माझी इच्छा होती. तसंच सरलेच्या खुनाची हकीकत जेव्हां वर्तमानपत्रांतून वाचली तेव्हांही मला त्यांचा मुळीच संशय आला नाही. त्याच वेळीं नव्हे, तर मला त्यांचा आतांही मुळीच संशय येत नाही. कारण खुनासारखं अमानुष कृत्य करायला यांच्यासारखा भित्रा मनुष्य केव्हांच धजणार नाही ही माझी खात्री आहे. शिवाय आपल्याच घरांत रक्तपात करायचा मूर्खपणा त्यांनीं केव्हांही केला नसता.”

“अस्स ! आतां मला माझी चूक आढळून आली. तुम्ही पूर्ण निरपराधी आहांत ही माझी खात्री झाली. तुम्हांला नाही तीं दूषणें देऊन मीं तुमच्या मनाला त्रास दिला याबद्दल मी आपली मनःपूर्वक क्षमा मागतों. ” असें म्हणून मास्तरांनीं रमाबाईंना खरोखरच लवून नमस्कार केला. आरंभीं टवटवीत असलेला त्यांचा चेहरा निराशेमुळे अगदीं कोमेजून गेला.

परंतु रमाबाईंनीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें आपल्या मनाची कोमल भावना व्यक्त केली नाही.

प्रकरण १८ वें

एक गतकालीन हकीकत

सर्जेरावांना निरोप दिल्यानंतर गजाननराव तसेच घराबाहेर पडले. मधुकराकडून बोलावणें आल्याकारणानें ते त्याच्याकडे जाण्यास निघाले होते. मधुकराच्या घराजवळ गाडी येतांच, तो खिडकींत उभा राहून आपलीच वाट पाहत आहे असें गजाननरावांस आढळून आलें. घरासमोर गाडी थांबतांच त्यांनीं गाडीभाडें चुकतें केलें व ते झटकन् जिना चढून वर आले. वर येतांच मधुकरानें त्यांचें अत्यंत प्रेमानें व आदरानें स्वागत केलें. मधुकराच्या मागे कमलाकर उभा होता. मधुकराप्रमाणें कमलाकराचीही मुद्रा गंभीर व शांत दिसत होती.

“ आपणास वेळेवर आलेले पाहून मला फार संतोष होत आहे. ” जवळच असलेली खुर्ची पुढें ओढून मधुकरानें बोलावयास सुरवात केली. “ ह्या कमळाकराला तुम्हीं ओळखलंच असेल. तुमची व याची खुनाच्या चौकशीच्या दिवशीं गांठ पडलेलीच आहे. आतां मी तुमचा जास्त वेळ घेत नाहीं. सरळ आपल्या कामाकडे वळतो. ”

“ कसलं काम बुवा, मधुकर ! तुम्हांला बहुतेक नलिनीची मागणी करायची असेल. ”

त्यांचे हे शब्द ऐकून मधुकराला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. तो म्हणाला, “ छे ! छे ! मीं कांहीं त्या कामासाठीं तुम्हांला इथं बोलावलं नव्हतं. ”

“ असं. ” आपल्या खिशांतून एक सिगारेट काढून गजाननराव उद्गारले, “ मला वाटलं रमेषाशीं आपली रदबदली करण्यासाठीं सांगा-

यला मला तुम्ही बोलावलंत. ” असे म्हणून त्यांनी आपली सिगरेट पेटविली.

गजाननरावांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून मधुकर म्हणाला, “गजाननराव, हें माझ्या हातांत काय आहे तें ओळखतां का तुम्ही ?”

“ नाही. काय आहे तें ? ” गजाननरावांनीं दचकून विचारलें.

“ सरलेची रोजनिशी. ”

“ रोजनिशी ! ” गजाननराव उद्गारले, या वेळीं त्यांचा आवाज थोडा घोगरा झाला होता; “ तुम्हांला तो कुठं मिळाली ? ”

“ ही लपवून ठेवलेली होती. ” कमळाकरानें उत्तर दिलें, “ सरलेच्या खुनानंतर तिच्यासंबंधानं अगर तिच्या गतायुध्यासंबंधानं कांहींच बाहेर येऊं नये म्हणून ज्यानं शांतिगृहांतील एकूण एक वस्तु नाहीशा करून टाकल्या, त्याला ही कांहीं सांपडली नाही. पण आम्हांला मात्र हिच्या योगानं पुष्कळ गोष्टी सिद्ध करून दाखवतां येतील. ”

गजाननरावांनीं थोडा वेळ विचार करून म्हटलें, “ तुम्ही वाचायला सुरवात करा. आंत काय लिहिलं आहे तें ऐकायला मी उत्सुक झालों आहे. पण सर्व वाचण्यापेक्षां मुद्याच्याच गोष्टी तुम्ही मला सांगितल्यास तें बरं होईल. ”

मधुकरानें नंतर अधिक वेळ न घालवितां हकीकत सांगावयास प्रारंभ केला. “ गजाननराव, ” तो म्हणाला, “ सरला ही माझ्या चुलत्याची मुलगी, त्याप्रमाणं दांडेकर मास्तरांची ती मावस बहीण होती. मास्तरांच्या आईच्या बहिणीचं व माझ्या चुलत्याचं पतिपत्नीचं नातं होतं. सरलेचं सर्व आयुष्य जवळजवळ एकलकोंड्याप्रमाणंच गेल्यामुळं तिनं आपल्या दिनचर्येची एक रोजनिशी ठेविली असून मरणापूर्वी घडून आलेल्या सर्व गोष्टी तिनं त्यांत नमूद करून ठेविलेल्या आहेत. एकलकोंड्याप्रमाणं म्हणण्याचं कारण की, तिचा पति व्यापारी असून त्याला आपल्या व्यापारानिमित्त देशोदेशीं फिरावं लागे. त्याचं आडनांव क्रिनखापे असें असून तो सरलेसह लोणावळ येथील शांतिगृहांत

राहत असे. लग्नापासून लिहिलेल्या ह्या तिच्या रोजनिशीवरून असं आढळून आलं की, तिच्या पतीला-माधवराव किनखाप्यांना-धंद्यानिमित्त नेहमी बाहेरगांवी जावं लागत असे. पण त्यांच्या या सफरीमध्ये कांहीं गौप्य असेल अशी शंकाही सरलेच्या भोळ्या मनाला न आल्यामुळ ती आनंदांत होती. माधवरावांनी धंद्यांत मिळवलेले पैसे एका बँकेत ठेवले होते. कांहीं दिवसांनी त्यांना व्यापारांत जसजशी वरकत येऊ लागली तशी त्यांनी सरलेपाशी, तिच्याकरतां एक स्वतंत्र बंगला बांधण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. त्यांत विशेष हेंच होतं की, त्या बंगल्यांत एक संपूर्ण सफेत दिवाणखाना आपण राखणार असं त्यानं तिला कळवलं होतं.”

“सफेत दिवाणखाना !” मिटलेले डोळे एकदम उघडून, चेहऱ्यावर जरा टवटवी आणून गजाननराव म्हणाले, “आतां या हकीकतींत मला मौज वाटूं लागली खरी. कारण माझ्या बंगल्यांतही एक सफेत दिवाणखाना आहे.”

“होय. आणि बिचाऱ्या सरलेचा त्या दिवाणखान्यांतच खून झाला !”

“पण तो कुणी केला ?” गजाननरावांनी निर्विकार मुद्रें प्रश्न केला.

“तें हळूहळू समजेलच. सरलेचा एक चुलता श्रीमंत असून त्याची मिळकत सरलेलाच मिळणार होती. एक दिवस त्या चुलत्याकडून एक पत्र आलं त्यांत त्यानं सरलेला आपण आजारी असून आपला आतां कांहीं भरंवसा नाही; त्यामुळ आपल्या एकंदर मिळकतीचं मृत्युपत्र तिच्या नावं करून ठेवलेलं आहे, वगैरे मजकूर होता. त्याचं एकंदर उत्पन्न वार्षिक बीस हजारांचं होतं.”

“माधवराव पुढें सरलेचें ऐकेना. त्यांनी तिला ताबडतोब बंगला बांधण्याचा आपला निश्चय कळविला व तेंही आपल्या स्वतःच्या मनाप्रमाणें बांधणार असं तिला सांगून तें कसं काय बांधायचं, आंत कशी काय व्यवस्था ठेवायची याबद्दलही त्यानं तिला विचारलें नाही; इतकंच नव्हे, तर तें घर कुठं बांधणार याचाही तिला पत्ता लागू दिला नाही. याच वेळीं सरलेला असं दिसून आलं की, आपल्या

नवऱ्याचं आपल्यावर पूर्वीप्रमाणें प्रेम नाहीं. आणखी एक वर्षानं अशी एक चमत्कारिक बातमी आली कीं, सरलेच्या चुलत्यानं दुसरं लग्न केलें असून त्याची सर्व मिळकत तिजपासून झालेल्या त्याच्या मुलांकडेच जाणार. ”

“ही बातमी कळल्या दिवसापासून माधवरावांचं तिच्यावरील प्रेम उडालं. ते तिच्याशीं धड बोलेतात व पूर्वीपेक्षां अधिक दिवस बाहेर घालवूं लागले. शेवटीं याच्याही पुढं त्यांची मजल गेली. कांहीं ना कांहीं कुरापती काढून ते तिच्याशीं भांडून तिला मारुंही लागले. त्या वेळीं सरलेच्या हृदयाचं पाणी पाणी होऊन जात असे, हें तिनं स्वतःच्या रोजनिशींत लिहिलेल्या शब्दांवरून स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे. शेवटीं, जितकी ती पूर्वी सुखी होती त्याच्या अधिक पटीनें दुःखी झाली. गेला जुलई महिना लागण्यापूर्वी थोडे दिवस अगोदर तिचा मावसभाऊ दांडेकर हा तिला भेटायला आला.

“ तो कोणत्या कारणानं आला होता ? ” गजाननरावांनीं मध्येच प्रश्न केला.

“ निव्वळ आपणास कुणी तरी जिवाभावाचं माणूस असावं म्हणून. तो सरलेप्रमाणं एकटा व दुःखी असा होता. अर्थात् त्या दोन समदुःखां जावांचा लवकरच मैत्री जमला. पण दांडेकर जरा तिजकड बऱ्याच वेळां येऊन गेला, तरी त्यानं माधवरावांना कधींच पाहिलं नाहीं. कारण त्या वेळीं ते नेहमी फिरतीवरच असत. अशा रीतीनं तो दूर असतांना सरलेला एक पत्र आलं. त्यांत तिचा चुलता मरण पावला असून त्याची सर्व मिळकत तिलाच दिलेली आहे असं तिला कळवलं होतें. पूर्वी त्याच्या लग्नासंबंधीची बातमी खोटी होती. सरलेला पैसे मिळाल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं मास्तरांनीं सरलेला असं कळवलं कीं, माधवराव हें तिच्या नवऱ्याचं मूळचं नांव नसून शिवाय त्यांनीं दुसरं लग्नही केलं होतं. ”

“ याच वेळीं माधवराव फिरतीवरून आले. सरलेनं त्यांना स्वतःला पैसे मिळाल्याची हकीकत कळवली व त्यांजवर दुसरं लग्न केल्याचऱ आरोप ठेवून त्याप्रमाणं त्यांना निक्षून विचारलें. त्यांनीं अर्थातच तें

सर्व कांहीं नाकबूल केलं. त्या दिवशीं त्या दोघांचा भयंकर खटका उडाला व शेवटीं माधवराव तें घर सोडून निघून गेले. ते गेल्यानंतर दांडेकर मास्तर तिला भेटायला आला. त्याला तिनं घडलेली हकीकत कळवतांच त्यानं, माधवरावांच्या दुसऱ्या लग्नाची हकीकत पूर्ण खरी असल्याचं तिला शपथपूर्वक सांगून एक दिवस तिला त्याच्या दुसऱ्या घरीं घेऊन जाण्याचं तिला वचन दिलं. मात्र त्यानं तिला माधवरावांचं दुसरं नांव कळवलं नाही. त्याच वेळीं त्यानं सरलेला, तिच्या नवऱ्या-जवळ असणाऱ्या चावीसारखीच दुसरी एक चावी करून घ्यायला सांगितलं. कारण ज्या घरांत माधवराव राहत असत त्या घराच्या मुख्य दरवाजाला ती चावी लागली म्हणजे तें घर माधवरावांचंच यांत शंका राहिली नसती, असं त्याचं म्हणणं होतं. सरलेला मास्तरांचा हा वेत पसंत पडून कांहीं दिवसांनीं माधवराव फिरून तिजकडे येतांच तिनं त्यांनीं पश्चात्ताप झाल्यासारखं दर्शवलं व ते निद्रिस्त स्थितीत असतांच त्यांच्याजवळ असलेल्या चावीप्रमाणं दुसरी एक चावी तयार करून घेतली व तीच चावी तिनं मास्तरापाशीं दिली. दांडेकरानं तिथून निघतांना तिला चोवीस तारखेला रात्रीं रत्नमहालांत आपणांस भेटण्या-विषयीं बजावून तो तेथून निघून गेला.”

या वेळीं गजाननरावांची स्थिति एकदम चमत्कारिक झाली. त्यांचा अजूनपर्यंत टवटवीत व बेफिकीर असलेला चेहरा एकदम फिकट झाला व ते त्याच स्थितीत एकदम उठून, पुढचें ऐकण्याची आपल्या मनाची पूर्ण तयारी आहे असें जणूं काय दर्शवीत, त्या खीलीत जोरजोरानें इकडून तिकडे फेऱ्या घालीत ओरडून म्हणाले,

“हं, चालूं या; पुढं काय असेल तें सर्व सांगा.”

“आतां याहूनही अधिक सांगण्यासारखं आहे, असं तुम्हांला वाटतं का ?” आपल्या जागेवरून उठून मधुकर म्हणाला, “त्या ठरलेल्या रात्रीं सरला तुमच्या घरीं, तुमच्या रत्नमहालांत गेली. तिथं तिची व दांडेकरांची भेट झाली कीं नाहीं हें सांगतां येणार नाही. ठरल्याप्रमाणं ती रत्नमहालांत नऊ वाजण्यापूर्वीं थोडा वेळ त्या किल्लीच्या सहाय्यानं शिरली व जो सफेत दिवाणखाना तिच्या आवडीचा

असून खुद्द तिजकरितांच म्हणून बांधलेला होता त्याच सफेत दिवाण-खान्यांत— ”

“ थांबा ! ” गजाननराव मोठ्याने ओरडून म्हणाले, या वेळीं त्यांचे ओठ रक्तहीन झालेले असून त्यांचा चेहरा अत्यंत फिकट दिसत होता. “तुमच्या सरलेचा नवरा मीच आहे असंच तुमचं म्हणणं आहे का ?” त्यांनीं कांपऱ्या आवाजांत प्रश्न केला.

“ यांत काय संशय ! माधवराव, माझं म्हणणं तेंच आहे. तुमचं नांव जरी गजाननराव हिंवाळे असं आहे तरी तुम्ही निरपराध सरलेला माधवराव किनखापे असं खोटंच नांव सांगून फसवलंत, पहिल्या लग्नाची बायको जिवंत असतानांच तुम्ही पुन्हा दुसरं लग्न केलंत, या-संबंधी पुरावा पाहिजे असल्यास हा तुमचा न सरलेचा एकत्र काढलेला फोटो पाहा. तुम्ही खोटसाळ, दगलबाज; आणि— ”

“ खुनी ! तो शब्द बोलण्यास ऐवढा वेळ कां लावतां ? बोलून कां टाकीत नाही ? ”

“ होय. तुम्हीच खुनी ! ती बिचारी पेटीवर बसली असतांना तिच्या नाजूक मानेंत सुरा खुपसून तिच्या निरपराध रक्तानं हात विटाळणारे गळेकायू तुम्हीच— ”

“ साफ खोट ! साफ खोट !! सरलेचा खून मीं केला नाही.” एक अस्पष्ट किंकाळी त्यांच्या तोंडून बाहेर पडली व दोन्ही हातांनीं त्यांनीं आपला चेहरा झांकून घेतला.

प्रकरण १९ वें

तरीही गूढच !

कमळाकर व मधुकर हे दोघेही निर्विकार स्थितीत खुर्चीवर पडलेल्या गजाननरावांकडे पाहत स्तब्ध उभे होते. गजाननरावांचें सर्व शरीर भयानें थरथर कांपत होतें व त्यांचा चेहरा भीतीनें अगदीं काळा ठिक्कर पडला होता. त्यांच्या त्या वेळच्या एकंदर स्थितीवरून व त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसून येत असलेल्या प्रेतकळेवरून गजाननरावच अपराधी असावेत याबद्दल आतां तिळमात्रही संशय घेण्यास जागा नव्हती.

“ थोड्या वेळानें गजाननराव म्हणाले. ” “ कमळाकर ! एक क्षणच माझं ऐका. शरथ घेऊन मी सांगतो कीं, मी सरलेचा प्राणघात मुळीच केला नाहीं.”

“ ती तुमची पत्नी होती हें तरी तुम्हांला कबूल आहे का ? ”

“ हो—होय.”

“ आणि ती तुमच्या घरीं—रत्नमहालांत आली होती हें ? ”

“ होय.”

“ आणि तुमची व तिची रत्नमहालांत भेट झाली कीं नाहीं ? ”

“ होय. पण ती मृतवत् स्थितीत असतांना; रत्नमहालांत मी तिला पाहण्यापूर्वीच तिची प्राणज्योत विझून गेलेली होती.”

“ हें साफ खोटं आहे ” कमळाकरानें त्यांच्या म्हणण्याच्या प्रतिकार करण्याच्या हेतूनें साफ या शब्दावर जोर देऊन म्हटलें.

“ नाही, हें खोटं नसून अक्षरशः खरं आहे. ”

“ साफ खोटं. जीव वांचवण्याकरतां तुम्ही खोटं बोलण्याचं धाडस करीत आहां. अपराध केलात खरा. मग आतां असा भ्याडपणा कां ? चांगले शूर धीट माणसासारखे वागा ! तिच्यापासून आपली सुटका करून घेण्यासाठीं तुम्हीं तिचा खून केला कीं नाही ? ”

“ नाही; अगदीं शपथपूर्वक सांगतो, कीं मीं तिला मारलं नाही. कमळाकर, एवढं घसाफोड करून सांगत असतांनाही तुमचा माझ्या शब्दांवर कां बरं विश्वास बसत नाही ? सरला माझी पत्नी होती खरी, पण मीं तिचा खून केला नाही. ”

“ तुमचं पूर्वीं लग्न झालेलं आहे हें रमाबाईना माहित आहे काय ? ” कमळाकरानें विचारलें.

“ नाही. ”

“ त्या रात्रीं तुम्हीं चौपाटीवरून रत्नमहालांत कां आलां होतां ? ”

“ कारण २४ तारखेला सकाळींच मला सरलेकडून एक पत्र आलं, त्यांत तिनं आपणास माझं घर माहित असून त्याच रात्रीं रमेला भेटावयास स्वतः रत्नमहालांत येणार असं तिनं मला स्पष्ट कळवलं होतं व मीही त्या वेळीं बाहेर न जातां घरींच राहावं म्हणजे खरं काय तें आपोआपच बाहेर येईल, असं मला तिनं त्या पत्रांतून बजावलं होतं. ”

“ पण तें पत्र तुम्हांला चौपाटीच्या पत्त्यावर कसं आलं ? तिला कांहीं तो पत्ता माहित नव्हता. ”

“ बरोबर आहे. पण तें पत्र तिनं रत्नमहालाच्याच पत्त्यावर धाडलं होतं व दुसऱ्या दिवशीं आमच्या इतर टपालाबरोबर तें चौपाटीवर आलं. असं झाल्यामुळं मला तें पत्र एक दिवस उशिरानं मिळालं. अगोदर मिळालं असतं तर मीच लोणावळ्याला जाऊन तिची कशी तरी समजूत घातली असती. पण ज्या अर्थी तसं करण्यास सवड नव्हती त्या अर्थी त्या रात्रीं रत्नमहालांत जाण्याशिवाय मला दुसरा उपायच राहिला नाही. ”

“ सरला तिकडे रात्रीं आठ व नऊ या दरम्यान येणार असल्यामुळं मी एकदम तिकडे गेलों नाही. तोपर्यंत मीं आजूबाजूलाच वेळ काढला. ”

पण आठांच्या सुमाराला मी बंगल्याकडे जाणार, तोंच मला माझा एक मित्र भेटला व त्यानं गोष्टी बोलतां बोलतां नऊ वाजेपर्यंत मला खोळंबून ठेवलं. नऊ वाजलेले पाहतांच मात्र मी तिथून पाय काढला आणि तडक बंगल्याकडे आलों. सर्व बंगल्यांत दाट अंधकार होता. सरला बागेंतच असणार अशी माझी कल्पना असल्यामुळं, मी बागेंत सर्व ठिकाणीं पाहिलं, पण त्या ठिकाणीं ती नव्हती.”

“ पण तिच्याशीं चावी होती हें तुम्हांला माहित होतं का ?”

“ नाही. महालाच्या किल्लिसंबंधाचा उल्लेख तिनं पत्रांतून कांहींच केला नसल्यामुळं ती कल्पनाच मला आली नाही. ती कुठं असावी हा मला तर्कच करतां येईना. शेवटीं त्या जागीं यायला मला उशीर झालेला पाहून ती निघून गेली असावी असा तर्क करून मी परत फिरलों, पण जवळ आल्यासारखं एकदा बंगल्यांतून जाऊन यावं असं मनांत आल्यामुळं मी दरवाजा उघडून तसाच वर गेलों. वरच्या सफेत दिवाण-खान्यांत जातो तोंच सरला मला तिथंच मृतवत् स्थितींत पडलेली आढळली !”

“ मृतवत् स्थितींत ?” मधुकरानें प्रश्न केला, “ तुम्ही तसं शपथपूर्वक सांगतां ?”

“ होय. ती बाजाच्या पेटीसमोरील खुर्चीतच गतप्राण होऊन पडलेली होती. तिच्यावर कुणी तरी मागून हल्ला करून तिचा प्राण घेतला असावा. तिचं मस्तक पेटीवर टेकलेलं होतं. त्या वेळीं बरोबर सवानऊ वाजलेले होते. मी सर्व बंगला धुंडाळला, पण आंत चिटपाखरुंही आढळून आलं नाही. दरवाजांच्या कड्या जशाच्या तशा होत्या. साडेनऊ वाजायच्या सुमाराला मी दरवाजावर बेल वाजलेली ऐकली. त्या वेळीं मला इतकी कांहीं भीति वाटली, कीं तिचं वर्णन करतां येणं शक्य नाही ! मयत स्त्रीपाशीं मला पाहतांच मला पकडून नेण्यांत येईल ही कल्पनाच माझ्यानं करवेना. माझी त्या वेळीं भयंकर गाळण उडाली !”

“ आणि तुम्हांला त्याच वेळीं पकडलं नाही हें खरोखरच फार वाईट झालं.” कमळाकर म्हणाला.

“ साडेनऊ वाजतां दरवाजावर बेल वाजली ना ? ” मधुकर विचार करून म्हणाला, “ मग ती नलिनीच असावी, असं मला वाटतं. कारण, त्याच वेळेस रत्नमहालांत भेटण्याचं तिचं मला लिहिलं होतं. बराच वेळ वाट पाहून कुणी दरवाजा उघडीत नाही असं समजतांच ती कंटाळून निघून गेली असावी. ”

गजाननरावांनीं मधुकराकडे एकदम दचकून पाहिले, “ नलिनी ! ” ते आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले, “ त्या वेळीं नलिनीचं तिकडे काय काम होतं ? तुम्ही आला होतां तें मला माहित आहे; पण नलिनी— ”

“ पण मी तिथं आलों होतो तें तुम्हांला काय ठाऊक ? ” मधुकरांनं चटकन् प्रश्न केला.

“ मीं तुम्हांला पाहिलं. ”

“ केव्हां ? ”

“ सफेत दिवाणखान्यांत सरलेच्या प्रेताकडे पाहत असतांना. ”

“ एकूण त्या वेळीं तुम्ही रत्नमहालांतच होतां ? ”

“ होय. ” गजाननरावांनीं अंग थरारून उत्तर दिलें. “ दरवाजावर बेल वाजल्यानंतर बराच वेळ मीं वाट पाहिली व मग कुणी येत नाही अशी खात्री झाल्यानंतर मी सफेत दिवाणखान्यांत सरलेच्या निर्जीव प्रेताजवळ येऊन एक नाटकी खंजीर पडला होता तो घेतला. ”

“ काय ? नाटकी खंजीर ? ”

“ होय. त्या वेळीं तो नाटकी होता हें मला माहित नव्हतं. मीं तो घेऊन मागच्या बाजूला गेलों व कुणाला तो दिसूं नये अशा रीतीनं तो वर एका कोनाड्यांत फेकून दिला. तो बरोबर घेण्यास साहजिकच मला भीति वाटत होती. कारण, तो खंजीर व त्या सरलेशीं असलेला माझा संबंध हीं दोन्हीही मला फांसावर लटकवण्यास सबळ कारणं होती. तो खंजीर कोनाड्यांत फेकल्यानंतर फिरून बाहेर येत असतां मला जिन्यावर पावलं ऐकूं आलीं. ”

“ कुणाची पावलं ? ”

“ तें कांहीं निश्चित असं सांगतां येणार नाही. तरी साडेदहा वाजून जाईपर्यंत मी घराबाहेर पडलों नाही. पुढचा दरवाजा बंद झालेला

ऐकतांच मी बाहेर पडलों व सफेत दिवाणखान्यांत आलों. आतां बाहेर पडून या घोटाल्यांतून निसटायं कसं, याचा विचार करणं मला जरूर होतं. अशा रीतीनं कांहीं वेळ विचार करीत असतां मला पुन्हा दरवाजा वाजलेला ऐकूं आला. मी आंतल्या खोलींत लपून राहतो न राहतो तोंच मधुकर तुम्हांला आलेले मी पाहिलं. त्या प्रेताकडे पाहतांच तुम्ही केवढयानं तरी दचकलांत व सरलेला तुम्हीं ओळखलंत असा माझा समज झाला. तुमची व तिची ओळख होती हें पाहून मला फारच आश्चर्य वाटलं.”

“सर्वत्र शांत झाल्यावर मी बाहेर पडलों.” गजाननरावांनीं आपली हकीकत पुढें चालू केली, “नंतर त्या प्रेताचा दहनविधि झाल्यावर मी लोणावळ्याला जाऊन, माझं व सरलेचं नातं उघडकीस आणणाऱ्या एकूण एक वस्तु नाहीशा करून टाकल्या.”

“हं, चालूं घा. पुढं, मला पाहिल्यानंतर काय केलंत ? ”

मधुकर म्हणाला, “तसाच मी लपून राहिलों होतो. कांहीं वेळानं तुम्ही खालीं उतरलां. ज्या अर्थी तुम्हीं सरलेला ओळखलं त्या अर्थी पकडले जाण्याच्या भीतीनं तुम्ही पोलिसला बोलवणार नाही, अशी माझी खात्री झाली. तुम्हीं खालीं उतरल्यानंतर मी तसाच खिडकीतून तुम्हांला बाहेर जातांना पाहूं लागलों. त्याच वेळीं मला तो पोलिस शिपाई फुटपाथवर दिसला. त्याला पाहतांच, त्याला कसलाही संशय येऊं नये व तुम्हांलाही जाण्यांत अडथळा येऊं नये म्हणून मी ग्रामोफोन सुरू केला.”

“तरीच ! त्या वेळीं एकदम ग्रामोफोन सुरू कसा झाला याचंच मला आश्चर्य वाटत होतं, गजाननराव. त्या वेळीं मला फारच भीति वाटली हें मी कबूल करतो.”

“तसं मला वाटलंच होतं. तुम्ही पोलिस हवालदाराशीं बोलत उभे राहिलां. नंतर बोलत बोलत त्याला बरंच दूर नेलंत वगैरे तुमच्या सर्व हालचाली मी वरून पाहिल्या. तुम्ही दूर गेलां असं पाहून मी त्या बंगल्यांतून सटकून रत्यावर आलों. तिथून थोडी दूर एक मोटरगाडी उभी होती — ”

“ ती माझीच गाडी.” कमळाकर म्हणाला, “ तीत बसून तुम्ही ठाणें स्टेशनवर गेलां. ”

गजाननरावांनीं होकारार्थी मान हालविली. ते म्हणाले “ती मोटर ठाणें स्टेशनवरच टाकून मुंबईस येणारी लोकल मीं गांठली. पुढचं तुम्हांला माहीत आहेच.”

“ नाही; सरलेचा खून कुणी केला तें माहित नाही.” मधुकर म्हणाला.

“ तें मात्र मी तुम्हाला सांगूं शकत नाही. कारण, मी रत्नमहालांत जाऊन पोहोचण्यापूर्वीच तिचा खून झाला होता. अर्थात् नऊ वाजल्यानंतर आलेल्या माणसाकडून तिचा खून झालेला नाही, हें सिद्ध झालंच.”

“ पण मध्यंतरी जिन्यावर वाजलेलीं पावलं कुणाचीं होती ! ”

“ तेंही मला माहित नाही. तसंच, सरलेचा खून कुणी केला तेंही माहित नाही. दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां तें कृत्य उघडकीला आलं, तेव्हां मीं रत्नमहालांत येऊन त्या इन्स्पेक्टरला थापा मारून चांगलाच बनवला व त्यानंतर लोणावळ्याला जाऊन तिकडचाही पुरावा नाहीसा करून टाकला.”

“ पण सरलेचा खून कोणीं केला हें शोधून काढण्याजोगा कांहींच पुरावा तुम्हांला त्या वेळीं मिळाला नाही का ? ”

गजाननराव सांगण्यास जरा कांकूं करूं लागले, “ मला स्पष्ट असं कांहींच सांगतां येणार नाही,” ते आपले खिसे चाचपत म्हणाले, “ पण ज्या अर्थी तुम्हांला मीं इतकं सांगितलं त्या अर्थी आतां सर्व कांहीं सांगतो. ”

गजाननरावांनीं शिखांतून एक लांब सांखळी काढली. त्या सांखळीच्या एका टोंकाला एक सोन्याचें लहानसें ‘लॉकेट’ असून तें दिसण्यांत मनोहर होतें. “ हें मला सरलेच्या हातांत अडकलेलं आढळलं.” तें दाखवीत गजाननराव म्हणाले, “मला वाटतं, खुनी माणसानं जेव्हां तिच्यावर हल्ला केला, तेव्हां तिनं त्याच्या गळ्यांतलं हें लॉकेल पकडलं असावं. ”

“ एकंदरीत खुनापूर्वी त्या ठिकाणी थोडी झटापट झाली असं मानायला हरकत नाही. ” मधुकर लॉकेट आपल्या हाती घेत म्हणाला. तें हातांत घेऊन त्याने उघडलें. लॉकेट उघडून आंतील फोटो पाहतांच मधुकराच्या तोंडून एक चमत्कारिक उत्तार बाहेर पडला. त्यानें तें ताबडतोब कमळाकराच्या हाती दिलें.

तें चित्र पाहतांच कमळाकरही एकदम दचकला. कारण त्या लॉकेटमध्ये सरोजिनीबाईचा फोटो होता.

“ हें कृत्य कुणा तरी स्त्रीचं आहे असं मला पूर्वीपासूनच वाटत होतं. ” त्या फोटोकडे पाहत कमळाकर म्हणाला, “ पण सरोजिनी-बाईचा त्यांत संबंध असेल असं मला केव्हांही वाटलं नव्हतं. पण कुणी सांगावं ! तिनंही हा खून केला असेल, आली असेल वेडाची लहर ! ”

प्रकरण २० वें

खरा खुनी

आपल्या पतीस पुन्हा एकदा पाहिल्यामुळे सरोजिनीबाईंची स्थिति आजकाल थोडीशी खालावल्यासारखी झाली होती. बाहेरून ती जरी पूर्ण वेफिकीर वृत्ति व धैर्य दाखवीत असे, तरी तो पुन्हा येऊन आपल्या-समोर उभा राहील कीं काय, ह्या नुसत्या कल्पनेनेच तिचे सर्वांग थरा-रून जात असे ! पूर्वीच्या अनुभवावरून आत्मारामपंत किती पाषाण-हृदयाचे आहेत, याची तिला चांगलीच प्रचीति आली होती. पैशासाठीं तो गृहस्थ खूनही करण्यास मार्गेपुढे पाहणार नाही, अशी तिची पूर्ण खात्री होती. वास्तविक पाहतां आत्मारामपंतांना तिच्या एका कप-र्दिकेसही हात लावतां आला नसता. सरोजिनीबाईंच्या मालकीची सर्व जिंदगी तिच्या बापापासून तिला मिळाली असल्यामुळे त्यावर आत्मा-रामपंतांचा तिच्या ह्यातीत कसलाच हक्क नसून त्या बाबतीत त्यांचे कांहीं एक चालण्यासारखे नव्हते. परंतु ती इस्टेट आपल्या घशाखालीं उतरविण्यासाठीं वाटेल ते कूर कर्म करण्यास आत्मारामपंत यत्कि-चितही माघार घेणार नाही, व त्यापायी, आपला स्वतःचा अमानुष-पणें छळ करून-वेळ आलीच तर खूनही करून व आपल्या पोरां-बाळांना भिकेस लावून स्वतःची भर करण्यास ते बिलकुल डगमगणार नाहीत, या विचारामुळे त्यांना एक प्रकारची दहशत बसून गेली होती व म्हणूनच स्वसंरक्षणासाठीं त्या आपल्याजवळ नेहमी सुरा बाळगीत असत.

इतक्यांत बाहेर पावलांचा आवाज ऐकूं आला व कमळाकर व मधुकर आंत आले. त्या दोघांना खोलीत आलेले पाहतांच तिला आत्मारामपंत आल्याचाच भास होऊन, सुरा काढण्याकरितां तिनें आपल्या उशाखालीं हात घातला. परंतु आपणांस भासल्याप्रमाणें आंत आलेला गृहस्थ आत्मारामपंत नसून, आपला भावि जामात, कमळाकर व त्याच्याबरोबर त्याचा मित्र मधुकर आहे, असें जेव्हां तिला समजलें, तेव्हां तिनें उशाखालचा आपला हात काढून मंदस्मित करून त्यांचें यथोचित स्वागत केलें. परंतु तिच्या त्या दचकण्याचा परिणाम तिच्या चेहऱ्यावर दिसल्यावांचून राहिला नाहीं. तो पांढरा फटफटीत दिसूं लागला व तो फरक कमळाकराच्या काकट्टीतून निसटणें शक्यच नव्हतें.

“ त्यानंतर आत्मारामपंतांकडून तुम्हांला कांहीं त्रास झालेला नाहीं ना ? ” कमळाकरानें सुरवात केली.

“ नाहीं,” मंदस्मित करीत सरोजिनीबाई म्हणाल्या, “ त्यानंतर पुन्हा ते माझ्या वाऱ्याला देखील उभे राहिले नाहींत. पण ते जर आतां पुन्हा दिसले तर—” बोलतां बोलतां त्यांच्या डोळ्यांत खुनशीपणाची चमक मारूं लागली—“आतां मी मुलीच भ्यायची गाहीं.” हळू हळू त्यांनीं आपला आवेश आवरला व थोडेंसें हसून मधुकराकडे पाहत त्याला दोन औपचारिक प्रश्न केले.

मधुकर म्हणाला, “मी तुम्हांला हेंच दाखवण्याकरतां आलों होतों.” गजाननरावांकडून मिळालेलें तें सोन्याचें लॉकेट पुढें करीत मधुकर म्हणाला. परंतु मधुकराचें वाक्य पुरें होतें न होतें तोंच सरोजिनीबाईंनीं तें पदक ओळखून एक आरोळी ठोकली व एकदम मधुकराचा दंड पकडीत म्हटलें,

“ कुठं आहे तो ? बाहेर आहे का ? जर तो तिथंच असला तर-तर.” असें म्हणून तिनें उशीखालून आपला सुरा काढला.

“ अहो, करतां तरी काय हें ! ” मागें सरकत मधुकर म्हणाला.

“ मला वाटतं, हें लॉकेट आत्मारामपंतांचं—तिच्या नवऱ्याचं—असावं.” कमळाकर म्हणाला.

“ होय. तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. तें त्यांचंच आहे. ” क्षणांत दरवाजाकडे तर क्षणांत खिडकीकडे पाहत सरोजिनीबाई म्हणाल्या, “ ते कुठं आहेत ? ” त्यांच्या हातांत सुरा अद्यापही होताच.

त्यांनी पुन्हा एकदा दचकून विचारलें.

“ हां हां ! असं आकांडतांडव करूं नका. ते कांहीं इथं नाहीत. ” सरोजिनीबाईंना थोपवीत कमळाकर म्हणाला; त्यानें त्यांच्या हातचा सुरा घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु सरोजिनीबाईंच्या हेकेखोरपणामुळें त्याचें कांहीं एक चाललें नाही.

“ आत्मारामपंतांची आठवण झाल्यामुळं हिचं डोकं फिरून गेलं आहे एवढंच ! ” मधुकर त्रासून म्हणाला, “ त्या लॉकेटविषयीं तिला आतां स्पष्टच विचार पाहूं. ”

“ होय-होय ! तेंच-तेंच लॉकेट मीं त्यांना दिलं होतं. ” तें लॉकेट पाहून सरोजिनीबाई सांगूं लागल्या, “ पहिल्या पहिल्यानें ते माझ्याशीं फारच चांगल्या रीतीनं वागत असत; त्या वेळीं मीं तें लॉकेट त्यांना दिलं होतं. पण हें तुम्हांला कुठं सांपडलं ? त्यांच्याकडे का ? ते जिवंत आहेत ना ? ”

तिच्या बडबडीकडे लक्ष न देतां कमळाकर म्हणाला —

“ आत्मारामपंतांच्या रंगरूपाचं थोडंसं वर्णन कराल का ? ”

“ न करायला काय झालं ! ते अंगानं लठ्ठ असून त्यांचा चेहरा वाटोळा व तांबूस आहे. पाहणाऱ्याला ते नेहमी हंसतमुख दिसतात व चेहऱ्यावरून ते दयाळू व उदार असावेत असं प्रथम वाटतं. पण अंतःकरणाचे पाषाण, बेरड, दुष्ट, मांग— ”

“ काय रे कमळाकर, हें तर रामसिंगाच्याच रूपाचं वर्णन दिसतं ! ” मधुकर कमळाकराकडे पाहत म्हणाला.

“ आतां प्रथम रामसिंगाचीच भेट घेतली पाहिजे. सकाळीं दांडेकर मास्तर म्हणत होते ना, कीं आज रात्रीं रामसिंग आपल्याकडे येणार आहे म्हणून ? तिथंच जाऊन भेटूं या आपण त्यांना. मास्तरदेखील आपल्यापासून कांहीं तरी खास चोरून ठेवीत आहेत. ” कमळाकर म्हणाला.

मास्तरांची पर्णकुटी सरोजिनीबाईंच्या बंगल्यापासून पांच मिनिटांच्या रस्त्यावर होती. थोड्याच वेळांत मधुकर व कमळाकर मास्तरांच्या घरी आले. रामसिंग आला नाही, हे त्यांना मास्तरांकडून समजले. अर्थात् त्याची वाट पाहत ते तिघेही खुनासंबंधींच्याच गोष्टी बोलत बसले. मास्तरही पैशाच्या व स्वतःच्या बचावाच्या आशेने मधुकराचीच बाजू उचलून घरीत होते.

“ पण आज सकाळीं तुम्ही आम्हांला सर्व कांहीं सांगितलं नाही ! ” मास्तरांकडे वळून मधुकर म्हणाला.

“ आणखी जे कांहीं सांगायचं राहिलं असेल ते आतां रामसिंग आल्यावर त्याच्याच समक्ष सांगेन.” मास्तर जरा बेपर्वाईनेच म्हणाले, “ व जे कांहीं सांगणार आहे ते त्याच्याविरुद्ध असल्यामुळे ती एक तुमच्या बाजूची त्याच्यासमक्ष साक्षही होईल.”

“ पण काय हो मास्तर, त्याला तुम्ही रामसिंग या नांवानं कां हाक मारतां ? ” कमळाकराने विचारले.

“ म्हणजे ! त्याला दुसरं एखादं नांव आहे कीं काय ? ” मास्तरांनीं विचारले.

“अहो, एखादंच कां, अनेक आहेत.” कमळाकर पुटपुटत म्हणाला, सरोजिनीबाईंच्या पतीचे गुह्य आपण बाहेर फोडूं नये, अशा विचाराने तो पुढे कांहीं न बोलतां स्वस्थ राहिला. मास्तरांना रामसिंग हा फक्त गुप्त पोलिसच आहे, याशिवाय त्याच्याविषयीं दुसरें कांहीं एक कळलेलें नाही, हे पाहून त्याला समाधानच वाटले.

थोड्याच वेळांत त्यांना दरवाजावर थाप ऐकूं आली व मास्तरांनीं दरवाजा उघडतांच रामसिंग आंत आला.

रामसिंग आंत येतांच एका सभ्य गृहस्थाप्रमाणें जवळच असलेली एक खुर्ची पुढे ओढून तीवर बसला. या वेळीं त्याचा चेहरा नेहमीप्रमाणें वाटोळा, गरगरीत व तांबूस दिसत होता. खुर्चीवर बसण्यापूर्वीं त्यानें मोठ्या ऐटीनें सर्वोर्षीं मोकळ्या अंतःकरणाने हस्तांदोलन केले.

“मधुकर, तुम्हीही इथंच आहांत हे बरं झालं.” रामसिंगाने प्रथम

बोलण्यास सुरवात केली, “ मला तुमच्याशी बरंच बोलायचं आहे. पण तुमचं इथं येण्याचं कारण नाही समजलं !”

“ ह्या खुनासंबंधानंच थोडंसं गूढ आम्हांला उकललं आहे, ” मधुकर म्हणाला, “ व त्यासंबंधानंच थोडा खल करण्याकरतां आम्ही इथं आलों आहोंत. ”

“अस्सं. ” बेदरकारपणानें रामसिंगानें विचारलें, “ अच्छा ! तुम्ही काय हुडकलंत तें तर ऐकूंया !”

“ पण त्याआधीं तुम्हीं काय शोध लावला तो आम्हांला समजला पाहिजे. ”

“ ठीक आहे. ” पेटत असलेल्या कंदिलाकडे सारखी नजर भिडवीत रामसिंगानें उत्तर दिलें, “ एकंदर चौकशीअंतीं माझा असा तर्क होतो कीं, तो खून गजाननरावाच्याच हातून घडला. ते त्या रात्री चौपाटीवरून रत्नमहालांत आले होते, ही गोष्ट खरी आहे. इतकंच नव्हे, तर मयत स्त्रीची व त्यांची ओळखही होती. ”

“ ती कुठची ? ” मधुकरानें शांतपणें विचारलें.

“ ती त्यांची बायको होती, असं मला समजलं आहे. ”

“ तुम्हांला जें माहित आहे तें सर्व सरळ कां सांगून टाकीत नाही ? असे लपंडाव कां ? ” कमळाकरानें मध्येच विचारलें, “ ती त्यांची पत्नी होती, हें तुम्हांला मास्तरांकडूनच समजलं असा माझा तर्क आहे. ”

“ मास्तरांकडून ! ” एकदम संशय आल्यामुळें रामसिंगानें आश्चर्यचकित झाल्यासारखें दर्शवून विचारलें, “ मला मास्तरांकडून काय समजलं ? ”

“ जें आतां तुम्ही म्हणाला तेंच. ” आपल्या जागेवरून उठून मास्तर म्हणाले, “ मला जें कांहीं माहित होतं तें सर्व यांना सांगून टाकलं आहे, आणि—”

“ हं ! सटकतां येणार नाही. ” रामसिंग दरवाजाकडे सरकत असलेला पाहून त्याच्याआड येऊन कमळाकरानें म्हटलें, “ इतकी घाई कामाची नाही. ”

रामसिंगाने आपली थोडीशी खवळलेली वृत्ति पूर्वीप्रमाणे शांत करण्याचा प्रयत्न केला, “ मला वाटतं तुम्ही माझी थट्टा करीत आहांत. ” कपाळावरचा घाम पुशीत व त्या दोघांच्या तीक्ष्ण नजरेकडे आपली नजर भिडवीत तो म्हणाला, “दांडेकरांना काय माहित आहे ? ”

“ सर्व कांहीं माहित आहे. ” मधुकराचा आश्रय घेण्यासाठी त्याच्या पाठीमागे राहून मास्तर म्हणाले, “ स्वतःच्या नांवचं मृत्युपत्र सरलेला करण्यास लावण्याची युक्ति तुम्हींच सुचवलीत; गजाननरावां-जवळ असलेल्या चावीसारख्याच दुसऱ्या चाव्या तयार करावयाच्या ही देखील तुमचीच कल्पना; मधुकर व नलिनी यांना बनावट पत्र लिहून खुनाच्या जाळ्यांत अडकवण्यासाठी त्यांना त्या रात्री रत्नमहालांत तुम्हींच आणलंत, वगैरे सर्व कांहीं मला ठाउक आहे बरं ! रामसिंग, तुमचा हेतु दुष्ट असेल, तुमच्या मनांत खुनाची कल्पना खेळत असेल, असं त्या वेळीं मला केव्हांही वाटलं नव्हतं. मला तुमच्या दुष्ट वासनेचा जर यत्किंचित् सुगावा लागता, तर मी तुमच्या वेतांत कधीही सामील झालों नसतो. ”

“ हें सर्व खोटं आहे. हा माझ्यावर निवळ आळ आहे. ” अस्पष्ट स्वरांत रामसिंग ओरडला.

“शब्दान् शब्द अक्षरशः खरा आहे, समजलांत ? इतकंच नव्हे, तर तिचा खून झालेला पाहून मी तुम्हांलाच गुप्त पोलिस म्हणून नेमून त्या खटल्याची वाटेल त्या रीतीनं तुमच्या इच्छेप्रमाणे वासलात लावावी हें सुद्धा आम्हीं नंतर ठरवलं होतं. सरलेनं आमच्या नकळत आपलं मृत्युपत्र बदलल्यामुळं तुम्हांला व मला मिळणाऱ्या पैशांच्या आड मधुकर आला, हें पाहतांच खुनाचा सर्व आळ त्यांच्याच अंगावर ढकलावा, हीसुद्धा तुमचीच कल्पना नाही का ? ”

“ यांतून मला बाहेर पडलंच पाहिजे, ” असें स्वतःशीं पुटपुटत त्यानें आपली नजर खिडकीकडे वळविली व तिकडे पाहतांच एकदम दचकत्यासारखें करून तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “ तें पाहा, तें पाहा ! खिडकींतून कोण डोकावीत आहे तें ? ”

त्याच्या ह्या आकस्मिक ओरडण्यानें भांबावून जाऊन त्या खोलींत सर्वांची नजर त्यानें दाखविलेल्या खिडकीकडे वळली. त्यांना एक क्षणच गैरसावध स्थितींत पाहतांच रामसिंगानें मेजावरील एक जड वजन घेऊन जोरानें समोरील कंदिलावर मारून आपण एकदम बाहेर पळत सुटला. वजन कंदिलावर आपटल्यामुळें तो विझून त्याच्या कांचेचे एकदम तुकडे झाले व कंदिलावरून तें वजन निसटून जवळच उभ्या असलेल्या मास्तरांच्या कपाळावर आदळल्यामुळें त्याला मोठी खोंक पडून त्या जखमेतून भळभळा रक्त वाहूं लागलें ! वजन कपाळावर आदळतांच एक मोठी किंकाळी फोडून मास्तर वेशुद्ध होऊन धाडकन् जमिनीवर पडले. डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोंच त्या खोलींत सर्व गोंधळ उडाला ! !

आपणास अशा अचानक रीतीनें फसवून रामसिंग पळालेला पाहून कमळाकर सोठ्या त्वेषानें त्याचा पाठलाग करण्यासाठीं तसाच बाहेर पडला, आणि मास्तरांची शुश्रूषा करण्यासाठीं मधुकर घरांतच राहिला. आपल्याकडून होईल तितका जोर करून कमळाकर त्या कुरणांतून रामसिंगाच्या मागे पळूं लागला. परंतु थोडीं पावले दूर गेला नसेल तोंच एका झाडाच्या बुंध्याला अडखळून तो जमिनीवर आदळला. त्यामुळें त्याचें सर्वांग ठेंचाळून गेले. अशी स्थिति झाल्यामुळें त्यानें पोलिसांच्या भयानें रामसिंगाला दूर पळतां येणें शक्य नाहीं, असा विचार करून मास्तरांच्याच घरचा रस्ता धरला.

रामसिंग जो घरांतून पळाला तो तसाच उघडाबोडका कुरणांतून सरोजिनीबाईंच्या घराच्या दिशेकडे पळूं लागला. रस्त्यावरून उघडें-बोडकें पळाल्यास कदाचित् पोलिसांना संशय येईल म्हणून त्यानें आपल्या सुरक्षिततेसाठीं हीच वाट एकदम धरली. सरोजिनीबाईंचा बंगला येतांच त्यानें कंपोंडांतून एकदम आंत उडी घेऊन बंगल्याची वाट धरली. त्याचा बेत आतां सरोजिनीबाईंकडे जाऊन, तिची कृताप-राधाबद्दल क्षमा मागून तिच्या आश्रयाला राहण्याचा होता.

कंपोंडाच्या भिंतीवरून उडी मारून आंत आल्यावर रामसिंगाने सरोजिनीच्या खोलीच्या खिडकीची वाट धरली. आपला हेतु साध्य करून घेण्यासाठी त्याने तिच्या बसण्याउठण्याच्या जागेची सर्व माहिती अगोदर करून घेतली होती. खिडकीपाशी येतांच त्याने ती प्रथम हळू-हळू ठोकून पाहिली. आंतून कांहींच उत्तर येत नाही असे पाहून आंत काय चालले आहे ते समजण्याकरता त्याने खिडकीच्या बारीक फटीतून आंत पाहिले. खिडकी ठोकल्याचा आवाज ऐकतांच सरोजिनी एकदम उठून त्या दिशेकडे डोळे वटारून पाहत होती व तिचा एक हात उशीखाली गेला होता. आंतून उत्तर येत नाही असे पाहून रामसिंगाने पुन्हा एकदा मोठ्याने ठोकले. त्याला आतां कसला तरी आवाज ऐकू येऊं लागल्यामुळे धीर होईना व त्याच्या चोरून घेण्याचा सुगावा लागल्यामुळे त्या बागेतला कुत्राही त्याच्या अंगावर मोठमोठ्याने भुंकून तुटून पडण्याचा प्रयत्न करीत होता.

“कोण आहे तें ?” आंतून प्रश्न आला.

“सह, मी तो—आत्माराम. मला आंत घे. मी अत्यंत संकटांत सांपडलों आहे.”

“नाहीं. चालते व्हा इथून. नाहीं तर चोर चोर म्हणून सर्वांना ओरडून जागे करीन.” आंतून उत्तर आले.

परंतु रामसिंगाला आतां मार्गे परतणे शक्य नव्हते. एक तर त्याला आपला जरीने पाठलाग होत आहे असे वाटत होते व खिडकीखाली भुंकत असलेला ‘बुल-डॉग’ त्याच्या अंगावर उडी घेण्याच्या अगदी तयारीत होता. त्याने आंत घेण्याविषयी सरोजिनीची पुष्कळ मनधरणी केली; परंतु तिने त्याच्या विनंतीस मुळीच भीक घातली नाही. शेवटी संतापून जाऊन त्याने खिडकीवर आपल्या सर्व अंगाचा मोठ्याने प्रहार केला, त्याबरोबर खिडकीच्या सर्व कांचा खळाखळ फुटून खाली पडल्या व त्याचा आंत जाण्याचा मार्ग मोकळा झाला ! आंत जाण्यासाठी रामसिंगाने खिडकी उघडून एकदम उडी मारली; त्याचा पाय जमिनीस लागतो न लागतो तोच संतापाने बेहोष झालेल्या

सरोजिनीने आपल्या हातांतला सुरा एकदम त्याच्या पाठीत खुपसला ! एक भयंकर किंकाळी फोडून रामसिंग ऊर्फ आत्माराम त्याच क्षणीं निचेष्ट होऊन जमिनीवर कोसळला. ! !

“खुनी ! बेरड ! ! दरोडेखोर ! ! ! काय पण धारिष्ट ! द्रोडा घालायला आला होता !” सरोजिनीबाई वेड्यासारखे हातवारे करीत मोठमोठ्याने ओरडू लागल्या, “आतां मला भीति नाही; हा: हा: ! बोलतां बोलतां त्यांच्या तोंडांतून फेसाचा लोळ येऊन त्याही रामसिंगाच्याच शरीरावर धाडकन् बेशुद्ध होऊन पडल्या.

सरोजिनीबाईंची ओरड ऐकतांच शरयू वगैरे घरांतील सर्व मंडळी त्या खोलींत धांवून आली. परंतु त्यांना खोलींत काय दिसलें ! रामसिंग रक्तवंबाळ होऊन पडलेला असून त्याच्या शरीरावरच सरोजिनीबाई गतप्राण होऊन पडल्या आहेत. कोणीही आत्मारामपंतांस ओळखलें नाही, व सर्वांची समजूत दरोडेखोराशीं लढतांनाच सरोजिनीला मृत्यु आला अशीच ज्ञाली.

शेवटी—

रामसिंगानें मरणापूर्वी आपली सर्व हकीकत कमळाकर व मधुकर यांना सांगितली ती अशी:—

“मी, आत्माराम भवाने, अगर दुसऱ्या नांवानें ओळख असलेला, गृहस्थभेदक रामसिंग, शपथपूर्वक कबूल करतो कीं, खाली दिलेली सर्व हकीकत अक्षरशः खरी आहे.

“माझ्या पत्नीनें नवीनच खरेदी केलेल्या घराभोंवतीं मी नेहमीं-प्रमाणें घिरट्या घालीत फिरत असतां एके दिवशीं माझी व दांडेकर मास्तरांची गांठ पडली. गप्पा मारण्याच्या निमित्तानें मी त्याची चांगली ओळख करून घेतली व मी त्यांच्या घरीं वरचेवर जाऊं लागलों. त्यांना मात्र मी सरोजिनीचा पति आहे हें मुळींच कळविलें नव्हतें. जसजसी आमची मैत्री वृद्धिंगत होत चालली तसतशा ते आपल्या खाजगी गोष्टीही मजपाशीं सांगूं लागले. बोलतां बोलतां एके दिवशीं त्यांनीं सरलेला मिळणाऱ्या मिळकतीची हकीकत मला कळवून सरलेचा पति व गजाननराव हे दोघे एकच असल्याचें मला सांगितलें. असा विचित्र योगायोग एकदम आलेला पाहून मला पैसा मिळविण्याचा मार्ग सुचला व मास्तरांना माझ्या हातांतलें बाहुलें बनवून त्यांना मी माझ्या करामतीवर वाटेल तसा नाचवूं लागलों. कांहीं दिवस गेल्यानंतर मी त्यांना गजाननरावांची हकीकत सरलेच्या कानांवर घालण्यास सांगून जर आपणांस त्या दोघांना एकाच वेळीं रत्नमहालांत आणतां आलें तर त्यापासून आपणाला पुष्कळ अर्थलाभ होईल असें सुचविलें. त्या वेळीं माझ्या मनांत खनाची कल्पना घोळत असेल

अशी कल्पना मास्तरांना शिवलीसुद्धा नाही. त्यांचा फक्त असा समज होता की, माझ्या मनांतून गजाननराव व सरला ह्या दोघांना एके ठिकाणी आणून तेथे आपण एकदम जावयाचें व त्यांच्या एकांताची गोष्ट रमाबाईंच्या कानी घालण्याची भीति गजाननरावांना घालून त्यांच्याकडून पैसे उपटावयाचे असें आहे. पैशाच्या फिकीरीत असल्या-मुळे दांडेकरांनीं माझे म्हणणें तावडतोव कवूल केलें.

“ परंतु माझ्या मनांतून सरलेला मास्तरांच्या नांवचें मृत्युपत्र करावयास लावून नंतर तिचा अनाचक प्राणघात करावयाचा असें होते. त्यामुळे मास्तरांना मिळणाऱ्या मिळकतीचा कांहीं भाग मला सहज उपभोगितां आला असता. तसेंच त्यांना त्या खुनाच्या वेळीं रत्नमहालांत नेऊन ते माझ्या जाळ्यांत सांपडल्यानंतर खुनाच्या पुराव्याचें भरपूर माप त्यांच्या पदरांत घालून त्याच निमित्तानें त्यांचेही पैसे उकळावे, हाही वेत मीं त्या वेळीं मनांत योजलेला होता. इतकेंही करून फसलें तर मधुकर, नलिनी व गजाननराव यांना रत्नमहालांत आणवून त्यांनाही या खुनांत गुंतवावें असें मीं ठरविलें.

“ माझ्या मनांत कसलेंच कपट अगर कसलाच विश्वासघात करण्याचें नाही असें पाहून मास्तरांनीं मी सांगितल्याप्रमाणें सर्व कांहीं केलें. प्रथम त्यांनीं सरलेकडून गजाननराव लोणावळ्यास असतांना, त्यांच्याकडे असणाऱ्या रत्नमहालाच्या मुख्य चावीसारखी दुसरी चावी करवून घेतली व त्या चावीवरून मीं त्यांच्याकडून तसल्याच आणखी तीन चाव्या करून घेतल्या. त्यांपैकीं एक त्यानें सरलेस देऊन दुसरी आपण ठेविली व तिसरी तशीच खोलींतील भिंतीस अडकवून ठेविली. एके दिवशीं त्यांची नजर नाही असें पाहून मीं ती तेथून लांबविली. परंतु त्यांना ती मींच घेतली असें मुळींच कळूं दिलें नाही. ती चोरलेली किल्ली मीं नलिनीच्या सहीचें एक बनावट पत्र लिहून, त्यांतून मधुकरास पाठविली. त्या पत्रांतच, त्यानें त्या रात्री नऊ वाजण्याच्या सुमारास रत्नमहालांत यावें असें मी त्याला कळविलेलें होतें. तसेंच मधुकराच्या

नांवचें एक बनावट पत्र लिहून नलिनीलाही मीं त्याच वेळीं बंगल्यावर येण्यास सुचविलें होतें. अशी एकंदर व्यवस्था झाल्यावर मी मास्तरांना, सरलेस २४ जुलईच्या रात्री गजाननरावांना आपणांस रत्नमहालांत भेटण्यासाठीं पत्रद्वारे कळविण्यास आज्ञा केली.

“अशा प्रकारें सर्व तयारी झाल्यावर मी त्या रात्री सरलेसह रत्नमहालांत शिरलों. मास्तरही त्याच वेळीं आम्हांला तेथें भेटावयाचे होते. परंतु त्यांच्या शाळेचा त्या दिवशीं कसला तरी समारंभ असल्यामुळें त्यांना तेथून सुटावयास बराच उशीर झाला. ते येत नाहींत असें पाहून मी सरलेसह, तिच्याजवळ असलेल्या किल्लीनें दरवाजा उघडून बंगल्यांत शिरलों. आंत शिरतांना आम्हांला कुणीही पाहिलें नाहीं; आंत शिरतांच मी तिला एकदम दिवाणखान्यांत घेऊन गेलों. मास्तरांच्या मध्यस्थीनें माझी व सरलेची चांगलीच ओळख झाली होती. त्या दिवाणखान्यांत गेल्यावर मी तिच्यासमोर तिच्या पतीच्या दुष्कृत्यांचें यथास्थित वर्णन केलें. मीं तिच्या नवऱ्यास दिलेल्या शिंव्या ऐकून तिला प्रथम माझा बराच राग आला; परंतु त्याच वेळीं तिच्या पतीनें तिजपाशीं केलेल्या फसवणुकीचें चित्र तिच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिल्यामुळें मजविषयीं तिच्या मनांत आलेल्या रोषाला थारा मिळाला नाहीं.

तिजकडे पाहत असतांना मला, तिजपाशीं एक नाटकी खंजीर आहे असें आढळून आलें. मधुकर लोणावळ्यास तिला भेटावयाला गेला असतां येते वेळीं तो त्याजकडून विस्मृतीनें तेथें राहिला होता. तो त्याला परत देण्याकरितां ती येतांना घेऊन आली होती. मीं तो खंजीर पाहावयास म्हणून तिजकडून मागून घेतला व तिला कांहीं संशय येऊं नये म्हणून त्याजकडे मी निरखून पाहूं लागलों. मला तो खंजीर दिल्यानंतर तो गजाननरावांची वाट पाहत जवळच असलेल्या पेटीसमोरील खुर्चीवर बसली. माझी वेळ झाली असें पाहतांच मी पाऊल वाजून देतां तिच्या मागे आलों व तिला मारण्याकरितां हात वर उचलला. परंतु माझी राक्षसी कृति लक्षांत आल्यामुळें तिनें एकदम वळून स्वरक्षणासाठीं व मला अडविण्याकरितां एकदम माझ्याशीं झटापट सुरू करून

